

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ERMENİ DİLİ VE KÜLTÜRÜ
ANABİLİM DALI**

**EDEBİYATTA BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI/
FRANSIZ, TÜRK VE ERMENİ LİTERATÜRLERİNDE
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ANILARI**

Doktora Tezi

Doğanay ERYILMAZ

Ankara–2015

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ERMENİ DİLİ VE KÜLTÜRÜ
ANABİLİM DALI**

**EDEBİYATTA BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI/
FRANSIZ, TÜRK VE ERMENİ LİTERATÜRLERİNDE
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ANILARI**

Doktora Tezi

Doğanay ERYILMAZ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Birsen KARACA

Ankara–2015

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ERMENİ DİLİ VE KÜLTÜRÜ
ANABİLİM DALI

**EDEBİYATTA BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI/
FRANSIZ, TÜRK VE ERMENİ LİTERATÜRLERİNDE
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ANILARI**

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Birsen KARACA

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Birsen Karaca (Danışman)
Prof. Dr. İbrahim Ethem Atıur
Prof. Dr. Oğuz AYTEPE
Prof. Dr. Gülser ÇETİN
Prof. Dr. Kemal CİĞEK

İmzası

Tez Sınavı Tarihi: 22.06.2015

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (...../...../2015)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

Doğanay ERYILMAZ

İmzası

.....

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

İÇİNDEKİLER	iv
ÖNSÖZ	VII
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: KURAMSAL ÇERÇEVE VE AKADEMİK ÇALIŞMALARIN DURUMU	5
1.1.Edebiyat Sosyolojisinin Konusu Olarak Edebiyat	6
1.1.1. Edebiyat Sosyolojisi Alanında Türkiye’de Yapılan Akademik Çalışmaların Durumu	14
1.2. Karşılaştırmalı Edebiyatın Konusu Olarak Edebiyat	19
1.2.1. Karşılaştırmalı Edebiyat Alanında Türkiye’de Yapılan Akademik Çalışmaların Durumu	27
2. BÖLÜM: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI’NIN TARİHSEL PERSPEKTİFİ	35
2.1. Fransız Tarihçilerin Bakış Açısından Birinci Dünya Savaşı	39
2.2. Türk Tarihçilerin Bakış Açısından Birinci Dünya Savaşı	53
2.3. Ermeni Tarihçilerin Bakış Açısından Birinci Dünya Savaşı	74
2.4. Değerlendirme.....	87
2.4.1. Birinci Dünya Savaşı ile ilgili Türkiye’de Yapılan Akademik Çalışmaların Durumu	89
3. BÖLÜM: FARKLI SANAT DALLARINDA BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI	101
3.1. Resim ve Heykel Sanatlarında Birinci Dünya Savaşı	104
3.2. Müzik Sanatında Birinci Dünya Savaşı	109

3.3.Sahne Sanatlarında Birinci Dünya Savaşı.....	112
3.3.1. Tiyatro Sanatında Birinci Dünya Savaşı.....	112
3.3.2. Diğer Sahne Sanatlarında Birinci Dünya Savaşı.....	113
3.4. Mimaride Birinci Dünya Savaşı.....	115
3.5. Sinema Sanatında Birinci Dünya Savaşı.....	117
3.6. Edebiyatta Birinci Dünya Savaşı	120
3.6.1. Birinci Dünya Savaşı ve Dünya Edebiyatları	120
3.6.2. Birinci Dünya Savaşı'nı Konu Edinen Edebi Türler	124
3.6.2.1. Roman Türü Eserlerde Birinci Dünya Savaşı	124
3.6.2.2. Öykü Türü Eserlerde Birinci Dünya Savaşı	131
3.6.2.3. Şiir Türü Eserlerde Birinci Dünya Savaşı	132
3.6.2.4. Mektuplarda Birinci Dünya Savaşı	133
3.6.2.5. Çizgi-Roman Türü Eserlerde Birinci Dünya Savaşı	134
3.6.2.6. Birinci Dünya Savaşı ve Anı Türü	135
4. BÖLÜM: ANALİZ VE KARŞILAŞTIRMA.....	137
4.1. Fransız Edebiyatında Birinci Dünya Savaşı Anıları	137
4.1.1. Henri Barbusse, <i>Ateş/Bir Takımın Güncesi</i>	138
4.1.2. Gabriel Chevallier, <i>Korku</i>	145
4.1.3. Roland Dorgelès, <i>Güzel Kadın Kabaresi</i>	154
4.2. Türk Edebiyatında Birinci Dünya Savaşı Anıları	161
4.2.1. İlhan Selçuk, <i>Yüzbaşı Selahattin'in Romanı</i>	163
4.2.2. Mehmet Şevki Yazman, Kumandanım Galiçya Ne Yana Düşer?/Mehmetçik Avrupa'da	172
4.2.3. Cahit Uçuk, <i>Bir İmparatorluk Çökerken</i>	182
4.3. Ermeni Edebiyatında Birinci Dünya Savaşı Anıları	193

4.3.1. Margaret Ajemian Ahnert, <i>Kapıdaki Vuruş</i> ,...	197
4.3.2. Krikoris Balakyan, <i>Ermeni Golgothası</i>	209
4.3.3. Leon Zaven Surmelian, <i>Soruyorum Size Hanımlar ve Beyler</i>	230
4.4. Karşılaştırma	247
SONUÇ	253
ÖZET.....	264
ABSTRACT.....	266
KAYNAKÇA.....	268

TABLÖLAR DİZİNİ

Sayfa No:

Tablo 1.	Türkiye’de Edebiyat Sosyolojisi ile ilgili Hazırlanan Lisansüstü Tezlerin Yıllar ve Anabilim Dallarına Göre Dağılımı	16
Tablo 2.	Karşılaştırmalı Edebiyat ile ilgili Yüksek Lisans Tezlerinin Yıllara ve Anabilim Dallarına Göre Dağılımı.....	30
Tablo 3.	Karşılaştırmalı Edebiyat ile ilgili Doktora Tezlerinin Yıllara ve Anabilim Dallarına Göre Dağılımı.....	32
Tablo 4.	Birinci Dünya Savaşı ile ilgili Yüksek Lisans Tezlerinin Yıllara ve Anabilim Dallarına göre Dağılımı.....	90
Tablo 5.	Birinci Dünya Savaşı ile ilgili Doktora Tezlerinin Yıllara ve Anabilim Dallarına göre Dağılımı	95
Tablo 6.	Birinci Dünya Savaşı ile ilgili Sanatta Yeterlilik Çalışmalarının Yıllara ve Anasanat Dallarına Göre Dağılımı	98
Tablo 7.	Amerikalı yazarların kaleme aldığı eserler	125
Tablo 8.	İngiliz yazarların kaleme aldığı eserler	125
Tablo 9.	Avusturyalı yazarların kaleme aldığı eserler.....	126
Tablo 10.	Çek yazarların kaleme aldığı eserler	126
Tablo 11.	Alman yazarların kaleme aldığı eserler.....	126
Tablo 12.	Fransız yazarların kaleme aldığı eserler.....	127
Tablo 13.	Rus yazarların kaleme aldığı eserler	128
Tablo 14.	Yunan yazarların kaleme aldığı eserler	128
Tablo 15.	Türk yazarların kaleme aldığı eserler.....	130
Tablo 16.	Fransız Edebiyatında Birinci Dünya Savaşı Anıları	138
Tablo 17.	Türk Edebiyatında Birinci Dünya Savaşı Anıları	162

Tablo 18.	Ermeni Edebiyatında Birinci Dünya Savaşı Anıları	196
Tablo 19.	<i>Kapıdaki Vuruş</i> 'ta Çiçekler ve Simgeleri.....	201
Tablo 20.	Kronolojik Sırasına Göre Ester'in Yaşamına Giren Önemli Kişiler	204
Tablo 21.	Krikoris Balakyan tarafından verilen Çankırı listesinin diğer kaynaklarla karşılaştırılması.....	221
Tablo 22.	Krikoris Balakyan tarafından verilen Çankırı listesinin diğer kaynaklarla karşılaştırılması.....	224

ŞEKİLLER DİZİNİ

Sayfa No:

Şekil 1.	Edebiyat Sosyoloji ile ilgili Yüksek Lisans Tezlerinin Dağılımı	17
Şekil 2.	Edebiyat Sosyolojisi ile ilgili Doktora Tezlerinin Dağılımı	18
Şekil 3.	Karşılaştırmalı Edebiyat ile ilgili Yüksek Lisans Tezlerinin Dağılımı	31
Şekil 4.	Karşılaştırmalı Edebiyat ile İlgili Doktora Tezlerinin Dağılımı	33
Şekil 5.	Birinci Dünya Savaşı ile ilgili Yüksek Lisans Tezlerinin Dağılımı	94
Şekil 6.	Birinci Dünya Savaşı ile ilgili Doktora Tezlerinin Dağılımı	97
Şekil 7.	Birinci Dünya Savaşı ile ilgili Sanatta Yeterlilik Çalışmalarının Dağılımı	99
Şekil 8.	Fransa’da Birinci Dünya Savaşı sırasında propaganda amaçlı olarak M. Richard Butz tarafından yapılan resim	105
Şekil 9.	Hüseyin Avni Lifij, <i>Alegori/Savaş</i> , 1916.	106
Şekil 10.	Otto Dix, <i>Savaş Triptiği</i> , 1932.	107
Şekil 11.	Kazimir Maleviç, <i>Avusturyalı Radziwill’e gidiyordu</i> , 1914	108
Şekil 12.	Paul Landowski, <i>Marne’in Hayaletleri</i>	109
Şekil 13.	Antonio Sant’Elia, <i>Citta Nuova</i>	115
Şekil 14.	Bruno Taut, <i>Cam Pavyon</i>	117
Şekil 15.	Osmanlı ordusunun Birinci Dünya Savaşı’nda savaştığı cephelerden biri olan Galiçya’nın Avrupa’daki yerini gösteren harita.	173
Şekil 16.	Galiçya Cephesi’nde nöbet tutan Osmanlı askeri.	180
Şekil 17.	Sarıkamış’ta donarak ölen Türk askerleri	181

ÖNSÖZ

“Edebiyatta Birinci Dünya Savaşı/Fransız, Türk ve Ermeni Literatürlerinde Birinci Dünya Savaşı Anıları” başlıklı bu tezde, Fransız, Türk ve Ermeni edebiyatlarına ait anı türü eserlerdeki yansımalarıyla Birinci Dünya Savaşı ve bu savaşla ilgili algılar değerlendirilmiştir. Yapılan çalışma disiplinlerarası bir karakter taşıyor, çünkü yalnızca edebiyat bilimi uzmanlarının değil, sosyoloji, siyasi tarih ve sanat tarihi uzmanlarının da Birinci Dünya Savaşı ile ilgili görüşlerinden ve yeri geldiğinde araştırma yöntemlerinden yararlanıldı.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu karşı cephelerde savaşan devletlerdi. Ermenilerin ise bir devleti yoktu ve Birinci Dünya Savaşı ile ilgili algıları hiç araştırılmamış ve diğer halkların savaş algılarıyla karşılaştırılmamıştı. Söz konusu eksikliği kapatmak, bu tezin ana hedeflerinden birisi oldu.

Başta tez danışmanım Prof. Dr. Birsen Karaca, oğlum Mahmut Kağan Eryılmaz ve eşim Altan Eryılmaz olmak üzere, tez çalışmam sırasında desteğini benden esirgemeyen saygıdeğer hocalarıma, aileme ve arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

“Edebiyatta Birinci Dünya Savaşı/ Fransız, Türk ve Ermeni Literatürlerinde Birinci Dünya Savaşı Anıları” başlıklı bu doktora tezi, farklı edebiyatlarda Birinci Dünya Savaşı’nın nasıl algılandığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırma konumuz, nitelik itibarıyla edebiyatın yanı sıra, siyasi tarih, sosyoloji, sanat tarihi gibi farklı disiplinlerin verilerinden yararlanılmayı zorunlu kılması disiplinlerarası çalışmaya olanak verecektir.

Birinci Dünya Savaşı, başta Avrupa ülkeleri ve Osmanlı Devleti olmak üzere pek çok ülkenin kaderini etkilemiş olan ilk büyük savaştır. Çoğu literatürde “Büyük Savaş” olarak da anılan Birinci Dünya Savaşı, diğer alanları olduğu gibi, edebiyatları da fazlasıyla etkilemiştir: Yazarlar, eserlerinde söz konusu savaşı konu veya tema olarak kullanmışlardır. Anı türü eserlerle ilgili beklenti, savaşı okuyucuya her açıdan gösterebilecek nitelikte olması yönündedir. Tezimizde Birinci Dünya Savaşı anıları bu beklenti dikkate alınarak incelenecektir.

Bu bağlamda, araştırma konumuzun içine üç ayrı edebiyatı dâhil edeceğiz. Bunlardan ilki, Birinci Dünya Savaşı’na İtilaf Devletleri’nin büyük güçlerinden biri olarak katılmış Fransızların, ikincisi söz konusu savaşın ardından yıkılmış olan Osmanlı Devleti’nin bakış açısını yansıtan Türklerin, üçüncüsü ise Birinci Dünya Savaşı öncesinde başka imparatorlukların bünyesinde yaşayan ve savaşın sonunda bağımsız bir devlet kuran Ermenilerin edebiyatı olacaktır.

Edebiyat biliminin ilgi alanına giren anılar, doğaldır ki edebi niteliğe sahip olan eserlerdir. Anı türü, başlangıçta sadece anı sahibinin (genellikle üst düzey yönetici ve görevlilerin) tanıklık ettiği olayların anlatısı olarak karşımıza çıkar; ancak zaman içerisinde bu anlatılara yazarların estetik kaygılarının eklenmesiyle edebiyat biliminin de inceleme alanına girmiştir. Bu bağlamda, tezimizde yalnızca edebi niteliğe sahip anılar incelenecektir.

Tezimiz dört ana bölümden oluşacaktır. Birinci bölümde çalışmanın kuramsal çerçevesi belirlenecek ve konu ile ilgili Türkiye’de yapılmış olan akademik çalışmaların durumu incelenecektir. İkinci bölüm, Birinci Dünya Savaşı’nın tarihsel perspektifini yansıtacaktır. Üçüncü bölümde, Birinci Dünya Savaşı’nın farklı sanat dallarını, özellikle de edebiyatı nasıl etkilediği araştırılacaktır. Son olarak dördüncü bölümde Fransız, Türk ve Ermeni edebiyatlarından Birinci Dünya Savaşı konulu anı türü eserlerin incelenmesi yapılacaktır.

Tezimizde incelenecek materyallerin niteliği nedeniyle edebiyat sosyolojisi ve karşılaştırmalı edebiyat bilimi kuramlarından yararlanılacaktır. Tezimizin ilk bölümünde haklarında bilgi verilecek olan bu kuramları kullanma nedenimiz kısaca şu şekilde açıklanabilir:

- 1) Savaş, sosyolojinin ilgi alanına girer. Tanıklara ait bilgileri içeren, savaşın insanlar/toplumlar üzerindeki etkilerini ortaya koyan ve sanatsal olarak işlenmiş olan anı türü eserlerin incelenmesi, edebiyat biliminin konusudur. Edebiyat sosyolojisi, araştırma konusu bu iki disiplinin ortak çalışma alanı olan çalışmaların itkisiyle doğmuştur. Dolayısıyla, edebiyat sosyolojisinin geliştirmiş olduğu araştırma ve inceleme yöntemlerinin

Birinci Dünya Savaşı-edebiyat-toplum ilişkisini sağlıklı bir şekilde analiz etmeye olanak verecektir.

- 2) Tezimiz kapsamında Fransız, Türk ve Ermeni edebiyatları olmak üzere üç ayrı edebiyattan Birinci Dünya Savaşı konulu anı türü eserlere yer verilecektir. Söz konusu savaflara farklı nedenlerle dâhil olan bu üç milletin yazarları tarafından aktarılmış anıların incelenmesi sırasında metne bağlı inceleme yönteminin yanı sıra karşılaştırmalı edebiyat biliminin yöntemleri kullanılarak Birinci Dünya Savaşı algısındaki benzerlik/farklılıkların tespiti planlanmaktadır.

Bu eklektik yöntemin edebiyat incelemelerinde daha önce uygulanmamış olması dolayısıyla, tezimiz metodik açıdan özgün bir yapı sergileyecektir.

Çalışmamızın kuramsal çerçevesi belirlendikten sonra, inceleyeceğimiz anıların ait olduğu tarihsel dönem olan Birinci Dünya Savaşı'nın tarihsel perspektifi verilecektir. Bu kapsamda yapacağımız çalışma, Fransız, Türk ve Ermeni tarihçilerin Birinci Dünya Savaşı ile ilgili görüşlerini içeren ayrı bir bölümde yer alacaktır. Yaptığımız araştırmalar, Türkiye’de Birinci Dünya Savaşı ile ilgili akademik çalışmaların, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili olduğunu, Fransız ve Ermeni tarihçilerin Birinci Dünya Savaşı hakkında yaptıkları çalışmaların incelenmediğini göstermektedir. Dolayısıyla tezimiz, bu anlamda da özgün bir karaktere sahip olacaktır.

“Farklı Sanat Dallarında Birinci Dünya Savaşı” başlıklı bölümde, söz konusu savaşa sanatçıların verdikleri tepkiler incelenecektir. Bu bağlamda, resim, heykel, müzik, sahne sanatları, mimari, sinema ve edebiyat alanlarında sanatçıların savaş

sırasındaki yaklaşımları ve bu yaklaşımların etkileri irdelenecektir. Söz konusu bölüm, sadece sanat tarihini değil, yansımaları dolayısıyla siyasi tarihi ve toplumsal boyutuyla sosyolojiyi de ilgilendirmektedir.

Son olarak, üç ayrı edebiyata ait olan seçtiğimiz spesifik eserlerin analizi ve ortaya çıkan verilerin değerlendirmesi yapılarak, söz konusu edebiyat ürünlerinin oluşturulduğu toplumlarda Birinci Dünya Savaşı algısının nasıl olduğu belirlenecektir. Eserlerin analizi sırasında, tarihsel ve sanatsal bağlamda elde edilen verilerden yararlanılacaktır. Değerlendirme yapılırken, dönemin tarihsel verileri göz önünde bulundurularak, edebiyat sosyolojisi kuramından yararlanılacak ve bu sayede, incelenen anı türü eserin Birinci Dünya Savaşı'nı nasıl yansıttığı ve yazarın anlattıkları üzerinden toplumsal algının nasıl olduğu irdelenmiş olacaktır.

Tüm bu çalışmanın sonunda, Ermeni literatüründe Birinci Dünya Savaşı konulu anı türüne ait eserlerle Türk ve Fransız edebiyatlarındaki örnekler karşılaştırıldığında ortaya nasıl bir tablo çıkacağı ve söz konusu edebiyatlarda Birinci Dünya Savaşı ile ilgili anı türü eserlerden yansıyan sosyal ve askerî tablolar arasında benzerlikler ve farklılıklar olup olmadığı sorularına cevap bulmayı planlıyoruz.

1. BÖLÜM: KURAMSAL ÇERÇEVE VE AKADEMİK ÇALIŞMALARIN DURUMU

Birinci Dünya Savaşı'nın edebiyata yansımalarının anı türü bağlamında ele alınacağı tezimizde, edebiyat sosyolojisi ve karşılaştırmalı edebiyat bilimi kuramlarından yoğun bir şekilde yararlanılacağı için, bu bölümde söz konusu kuramlar hakkında bilgi verilecektir. Ancak daha önce bu konteksti tasarlamamıza yardım eden unsurları sıralamakta yarar görüyoruz.

Tezimizde incelemek üzere seçeceğimiz eserler edebiyat ürünleri olacak. Bu bağlamda açıklanması gereken kavramlar, edebiyat, edebiyat sosyolojisi ve karşılaştırmalı edebiyat olacaktır. Çünkü,

1. Edebiyat, olay, duygu, düşünce ve düşlemlerin dil aracılığıyla, yazılı ya da sözlü olarak estetik bir biçimde anlatıldığı sanat dalı olarak tanımlanabilir. Bu sanat dalının uygulama alanında üretilen edebi eserler ise temelde edebiyat biliminin inceleme alanına girer.
2. Sanat insanın sosyal bir varlık olmasından doğmuştur. Bir sanat dalı olarak edebiyat ise, araç olarak dili kullanması nedeniyle toplumun her kesimine hitap edebilme niteliğine sahiptir. Yine aynı nedenle, herhangi bir kültürün içerisinde yer almayan bir bireyin edebi eser vermek bir yana, temel gereksinimlerini gidermenin dışında bir amaca yönelik olarak faaliyet göstermesi düşünülemez. Dolayısıyla edebiyatın, toplumdan tamamen soyutlanarak incelenmesi mümkün değildir. Bu durum, edebiyat bilimini sosyoloji çalışmalarına yönelten temel unsurdur.

3. Karşılaştırmalı edebiyat ise, genel edebiyat biliminin içerisinde doğmuş, gelişim sürecini tamamladıktan sonra da bağımsız bir disiplin haline gelmiştir. Fransız, Türk ve Ermeni edebiyatlarına ait eserlerin inceleneceği tezimizde söz konusu edebiyatların Birinci Dünya Savaşı'na yaklaşımlarının karşılaştırılması önemli veriler sunacaktır. Yapacağımız karşılaştırma ile anılan milletlerin Birinci Dünya Savaşı'na hangi argümanlarla katıldığını ve Birinci Dünya Savaşı algılarının ve sanat anlayışlarının ne derece farklı ya da benzer olduğunu tespit etmeyi tasarlıyoruz.

1.1. Edebiyat Sosyolojisinin Konusu Olarak Edebiyat

Edebiyat sosyolojisi, edebi eserden hareketle eser-toplum ilişkisini ele alarak inceleyen bir alt disiplindir. Yaptığımız araştırmalara göre, edebiyat sosyolojisi kavramı olarak 1900'lü yılların başında şekillendirilmiş olmasına rağmen, aslında temeli Auguste Comte'un (1798-1857) 1838'de sosyoloji kelimesini oluşturmasından da önceye, 18. yüzyıl başlarına kadar uzanır. İtalyan filozof Giambattista Vico (1688-1744) *Yeni Bilim* adlı eserinde “*şiiirsel mantık*” kavramını açıklarken, ilk insanların şiiirsel karakterlerindeki doğal kökenin, çocuklardaki bilinçlenme sürecine benzediğini, yani gördükleri ilk kişi ve nesnelerle sonrakileri bağdaştırarak tanıdıklarını söyler:

“O halde, çocukların tabiatına ve ilk Mısırlıların adetlerine bakacak olursak şiirsel konuşmanın, şiirsel karakterlerden dolayı İlk Çağ hakkında birçok önemli keşfe yol açabileceğini iddia edebiliriz.”¹

Vico’nun bu düşünceleri bir yandan, edebiyat ve toplum ilişkisinin ilk çağlardan itibaren mevcut olduğunu ve konunun incelemeye alınması gerekliliğini, diğer yandan da edebiyat sosyolojisi bağlamında metin incelemesi yapılması fikrinin 18. yüzyıldan beri var olduğunu göstermektedir.

19. yüzyılın başlarında İsviçre kökenli Fransız yazar Madame de Staël (1766-1817) edebiyatın oluşumunda etkili olan kavramların “*çağın ruhu*” ve “*milli ruh*” olduğunu söyler. Staël, *Edebiyata Dair* adlı eserinde insanın yeteneklerinin edebî eserler aracılığıyla nasıl geliştirildiğinin incelenmediğine dikkat çekerek edebiyat sosyolojisinin önemine vurgu yapar. Yazar, kitabının giriş bölümünde amacını, “*Dinin, geleneklerin ve kanunların edebiyata etkisinin ne olduğunu ve edebiyatın dine, geleneklere ve kanunlara etkisinin ne olduğunu incelemeye niyetliyim.*”² diye açıklar.

Temelde Vico ile Staël’in düşüncelerinin paralellik gösterdiği söylenebilir. Her ikisi de, eserin toplumla ilintili olduğunu ve ait olduğu dönemde, ait olduğu toplumlar üzerinde geçerli verileri aktardığını belirtirler. Bu düşüncüyü destekleyen Louis de Bonald (1754-1840), Stendhal (1783-1842) ve François Guizot (1787-1874) gibi

¹ Giambattista Vico, *Yeni Bilim*, Çeviren: Sema Önal, Doğubatı Yayınları, Ankara, 2007, s. 175

² Madame de Staël, *De la littérature considéré dans ses rapports avec les institutions sociales*, Imprimerie de Crapelet, Paris, 1860, p. 12.

yazar ve düşünürler, edebiyatı toplumu yansıtan bir ayna olarak kabul ederler.³ Söz konusu yazarlara göre, edebiyat eseri, hangi toplumda doğduysa o toplumun ekonomik, demografik, etik, tarihsel, siyasal, geleneksel vs. alanlarının tamamını yansıtabilecek bir araçtır.

Yukarıda bahsi geçen yazar ve düşünürlerin fikirleriyle tanımlamaya çalıştığımız edebiyat sosyolojisinin bilimsel alanda kendine bir yer bulabilmesi ve kuram geliştirmesi 19. yüzyılda pozitivistimin önde gelen isimlerinden olan Fransız düşünür Hippolyte Taine'in (1828-1893) konuyu ele almasıyla gerçekleşmiştir. Taine'e göre, edebiyat eleştirisinde, pozitivism anlayışında da uygulanan üç öge esastır: Eserin oluştuğu ve yansıttığı ulusun karakterini belirleyen çevre, yazarın kişiliğinin oluşmasında etkili olan ulusun özellikleri –ki Taine bunu ırk kavramıyla ifade etmektedir– ve yine ulusun geçirdiği evrimi yansıtan, geçmişten bugüne dek süren an. Bu bağlamda yapmış olduğu edebiyat incelemelerinde Taine, özellikle Balzac, Stendhal ve George Sand üzerinde durur.⁴ Söz konusu yazarlar, Taine'in ortaya attığı “*çevre, ırk ve an*” üçlemesini uygulamasına imkân veren metinler üretmişlerdir. Bu incelemeler sırasında Taine'in edebiyat eserlerine bir doğa bilimcinin nesneleri ele alışına benzer bir şekilde yaklaştığı görülür. Bu yaklaşımın eksiklikleri, yaklaşık yarım yüzyıl sonra, sosyoloji araştırmalarının gelişmesi ve edebiyat incelemelerinde daha yaygın olarak kullanılmaya başlamasıyla ortaya çıkarılacaktır. Taine'in üçlemesi, “*insani*

³ Mustafa Kemal Şan, “Edebiyat Sosyolojisinin Tarihinden Basamaklar”, *Edebiyat Sosyolojisi*, Editör: Köksal Alver, Hece Yayınları, Ankara, 2012, s. 130-133.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Paweł Hładki, *Hippolyte Taine lecteur de Balzac, Stendhal et George Sand*, Danışman: Prof. Dr. Henryka Chudaka, Uniwersytet Warszawski, Instytut Romanistyki, Warszawa, 2006, yayımlanmamış yüksek lisans tezi.

bilim” kavramından yoksun olduğu ve çok karmaşık olan edebiyat ürünlerinin tüm yönleriyle incelenmesini sağlamadığı için edebiyat sosyologu Robert Escarpit (1918-2000) tarafından eleştirilmiştir.⁵

Yorumbilimin önemli kuramcılarından ünlü Alman filozofu Wilhelm Dilthey (1833-1911), sanatı “*yaşamı anlamanın organonu*” olarak değerlendirir. Buna bağlı olarak sanat, yaşamla ilgili her şeyi içinde barındırma niteliğine sahiptir: Hatta bu niteliğiyle insanlık tarihiyle ilgili verileri bilimden çok daha önce anlamaya çabalamıştır.

“Sanat tinsel olanı yansıtır. Bu yüzden sanat insani-tinsel olanı anlamanın organonu olurken; tümelci ve rasyonalist yönüyle bilim, bizzat bu tümelciliği ve rasyonalizmi yüzünden, bu insani-tinsel olanı elden geçirir.”⁶

Dilthey’e göre, sanatçı yaşamı kendi üslubuyla yoğurarak şekillendirir. Sadece büyük sanatçılar, içinde bulundukları çağın kültürel yapısı ve düşünsel çatışmalarıyla kendi tarzlarında bir dünya oluşturabilirler:

“Sanat eserinde karşılaştığımız figür ve süreçler, en nihayetinde, en derin temellerini ve kaynaklarını tarihsel formlar içerisinde bulmak zorundadırlar. Sanatçının tekniğindeki farklılıklar ancak bu en derin temelden sonra ortaya çıkabilir. Sanat yaşamayı anlamanın

⁵ Robert Escarpit, *Sociologie de la Littérature*, Presses Universitaires de la France, Paris, 1960, p. 9.

⁶ Wilhelm Dilthey, *Hermeneutik ve Tin Bilimleri*, Çeviren: Doğan Özlem, Notos Yayınları, İstanbul, 2012, s. 46.

organonudur, çünkü o yaşamdan beslenir ve onu ifade ve temsil etmeye çabalar.”⁷

Yazısında Homeros hakkındaki incelemelerine de yer veren Dilthey, Madame de Staël’e benzer bir şekilde edebiyatın “*kişisel*” olmasının yanı sıra “*ulusal*” olduğuna ve “*tarihsel süreç içerisinde koşullandığına*” da dikkat çeker. Bu düşünceden yola çıkarak, ünlü filozof Avrupa’daki bütün çağların, insan doğasına ilişkin şiirsel/edebî kavrayışın kesitleri olduğu sonucuna varır.⁸ Dilthey bu şekilde, daha ilkçağlardan itibaren, içerisinde yaşanan toplumun edebiyata olan etkisini vurgulamış olur.

Edebiyat sosyolojisinin gelişiminde etkisi yadsınamayacak bir diğer isim de, *Komünist Manifesto*’yu yazarak komünizmin kuramsal kurucusu olarak tanınan ve yaşamın her alanını doktriner bir şekilde çözümlemeye çalışan düşünür ve ekonomist Karl Marx’tır (1818-1883). Marx’ın eserleri edebiyat incelemelerini doğrudan konu almaz, ancak gerek yazmış olduğu mektuplarında, gerek kişisel notlarında, gerekse yayımlanmış bazı eserlerinde parça parça edebiyat incelemeleri ile ilgili düşünceleri yer almaktadır. Marx’ı edebiyat sosyolojisi açısından önemli kılan, doktriner çalışmalarını esas alarak araştırma yapan teorisyenlerin düşüncelerine öncülük etmiş olmasıdır.

Marksist edebiyat sosyolojisi anlayışı iki ana akımdan oluşur. Bunlardan ilki Ortodoks geleneği sürdüren ve Rus devrimcilerin oluşturduğu bir grup tarafından

⁷ Wilhelm Dilthey, 2012, a.g.e., s. 48-49.

⁸ A.g.e., s. 51.

geliştirilen bir akımdır. Bu akımın önemli temsilcileri Vladimir Lenin (1870-1924), Georgi Plehanov (1857-1918), Andrey Jdanov (1896-1948), Anatoli Lunaçarski (1875-1933) ve Lev Troçki'dir (1879-1940). Söz konusu teorisyenlere göre sanatın siyaset dışı olması mümkün değildir. Sanat, insan yaşamının gelişimine yardımcı olmalıdır. Bu nedenle partizan/yönelimli edebiyat oluşturmaya çabalarlar; bu şekilde oluşturdukları edebiyatta politik konunun esas olduğu görülmektedir. Bu akıma göre, eğer bir eser topluma yararlı değilse, sanatsal niteliğinin hiçbir değeri yoktur. Bu nedenle, edebî eserler incelenirken sosyoloji diline çevrilmeleri zorunludur. Ancak bu şekilde, esasen yansıtma görevi gören edebî eserlerin toplumsal gerçekliği kavranabilir.⁹

Marksist edebiyat sosyolojisinin ikinci akımını para-marksist gelenek oluşturmaktadır. Söz konusu akım, edebiyat sosyolojisinin bugüne gelmesinde önemli adımlar atılmasını sağlayan esas düşüncelerin gelişimine imkân vermiştir. Çalışmasının toplumsal bağlamının, sanatçının ait olduğu siyasal ve toplumsal sınıfın sınırları dışında oluşturulmuş olabileceği düşüncesinden hareketle, edebî eserin aslında toplumsal eleştiriyi içinde barındırması gerekliliğini savunur. Sanat/debiyat toplumsal gerçekliğin birebir aynısı değildir, toplumu doğrudan yansıtmaz. Ancak

⁹ Söz konusu teorisyenlerin eserlerinde yer alan ve burada özet olarak aktardığımız bilgilerin ayrıntısı için bkz. Vladimir İlyiç Lenin, *Edebiyat ve Sanat Üzerine*, Çeviren: Elif Aksu, Payel Yayınları, İstanbul, 2008; Georgi Plehanov, *Sanat ve Toplumsal Hayat*, Çeviren: Selim Mımoğlu, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1987; Andrey Jdanov, *Edebiyat, Müzik ve Felsefe Üzerine*, Çeviren: Fatmagül Berktaş, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996; Anatol Lunaçarski, *Sanat ve Edebiyat Üzerine*, Çeviren: Kevser Kavala, Adam Yayınları, İstanbul, 1982; Lev Troçki, *Sanat ve Edebiyat*, Çeviren: Aslıhan Aydın, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 2001.

toplumu sorgulama potansiyeline sahiptir.¹⁰ Bu akımın önemli temsilcileri şu şekilde sıralanabilir: Georg Lukacs (1885-1971), Theodor Adorno (1903-1969); ayrıca Walter Benjamin (1892-1940) ve Jürgen Habermas (d. 1929) gibi Frankfurt Okulu temsilcileri.

Georg Lukacs'ın düşüncelerini temel alarak genetik yapısalcılığı ortaya atan Fransız teorisyen Lucien Goldmann (1913-1970), *Diyalektik Araştırmalar* adlı eserinde, edebiyatı farklı düzeylerde dünya görüşlerinin anlatımı olarak nitelendirir. Söz konusu dünya görüşleri kişisel değil, toplumsal olgulardır. Bu bağlamda değerlendirilen edebî eser, biyografiye indirgenmekten kurtulmuş olur. Ancak yazarın biyografisinin de edebî eser incelemesinde önemli bir dayanak oluşturduğunu inkâr etmez.¹¹

Goldmann, *Bir Roman Sosyolojisi İçin* adlı çalışmasında, edebiyat eseri ile içinde doğduğu toplumun farklı kesitlerinin ortak bilinçleri arasında bağ kurmanın edebiyat sosyolojisinin esas amacı olduğunu belirtir.¹² Goldmann'ın bu yaklaşımı, edebî eserin toplumsal yapıyı doğrudan yansıtan bir araç olduğu düşüncesinin aşılmasını sağlamıştır. Bu özelliği bakımından Goldmann'ın düşünceleri, Terry Eagleton'un (d. 1943) edebiyatı bir üretim faaliyeti olarak gören yaklaşımına zemin hazırlamıştır. Eagleton, edebiyatın salt estetik biçimi kazanmış ideoloji olduğu

¹⁰ Köksal Alver, "Sosyolojik Eleştiri: Sosyolojik Okumaya Giriş", *Edebiyat Sosyolojisi*, Editör: Köksal Alver, Hece Yayınları, Ankara, 2012, s. 300.

¹¹ Lucien Goldmann, *Diyalektik Araştırmalar*, Çeviren: Afşar Timuçin, Mehmet Sert, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998, s. 57.

¹² Lucien Goldmann, *Pour une Sociologie du Roman*, Gallimard, Paris, 1964.

düşüncesinin edebî gerçekliği basitleştireceğini düşünür.¹³ Ona göre edebî eser, ideolojiyi ya da tarihsel gerçekliği nesne olarak almaz. Gerçeğin toplumsal olarak belirlenmiş karşılıklarını ortaya koyar:

“Edebi eser tikel bir ‘gerçeği’ yeniden üretme gereğiyle sınırlanmadığı için kendi kendini belirleyen ve üreten bir eser gibi görünür, fakat bu özgürlük onun ideolojik matrisinin öğeleri tarafından gizleniş biçimidir.”¹⁴

Genel olarak 20. yüzyılda Marksist geleneğe bağlı teorisyenler tarafından ele alındığı görülen edebiyat sosyolojisi, 20. yüzyılın son yıllarında sanat ve edebiyat alanındaki en güçlü akım olan postmodernizmi de mercek altına almıştır. Bu konuda Amerika Birleşik Devletleri’nden edebiyat teorisyeni Ihab Hassan’ın (d. 1925) *Orpheus’un Parçalanması: Postmodern Edebiyata Doğru* adlı çalışması önemlidir. Postmodernizmi endüstri kapitalizmi ve Batılı değerlerin tayin edici bir tarihsel dönüşümü olarak nitelendiren Hassan, postmodern edebiyata ait kahramanların şans tarafından yönetildiğini, belirli bir ahlak anlayışlarının bulunmadığını, yabancılaşmayı normal kabul ettiklerini, ironi ve çelişkilerle güdülendiklerini ve insani bilginin görelî ve sınırlı olduğunu belirtir. Bu noktadan sonra edebiyatta gerçekçilik tartışmalarının önemini yitirdiğini görürüz. Postmodern algı, böyle bir tartışmaya yer vermekten uzaktır. Zira postmodern edebiyatta kurmaca ile gerçek ayırt edilemeyecek kadar iç içe ve belirsizdir. Olayların zaman ve mekân tanımları

¹³ Terry Eagleton, *Eleştiri ve İdeoloji*, Çeviren: Savaş Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 56.

¹⁴ A.g.e., s. 92.

yapılmaz, neden sonuç ilişkisi kurulmaz, karakterlerin kişilikleri betimlenmez. Dolayısıyla, yazar ile okur arasında alışılmışın dışında bir ilişki vardır. Yazar, metinde boşluklar yaratarak okurun metni yorumlamasına izin verirken, bir yandan da okurun algıları ile oynar. Edebiyat sosyolojisi bağlamında değerlendirilen postmodern edebiyat eserlerinde yazarın biyografisinin önemi en aza indirgenmiş olur.¹⁵ Bu eserlerde önemli olan okumanın bir anlamlandırma süreci olmasıdır. Zira metni, dış dünyadaki herhangi bir gerçeklikle ilişkilendirmeye çalışmak gereksizdir. Metin sadece kendi bütünlüğü içinde okurla kurulan ilişki çerçevesinde anlamlıdır.

1.1.1. Edebiyat Sosyolojisi Alanında Türkiye’de Yapılan Akademik Çalışmaların Durumu

Edebiyat sosyolojisinin bugüne ulaşmasını sağlayan tüm bu kuramcılara bakıldığında, özellikle son yüzyılda söz konusu disipline verilen önemin arttığı görülmektedir. Türkiye’de de son yıllarda edebiyat sosyolojisi çalışmaları ivme kazanmıştır. Konu ile ilgili Köksal Alver tarafından hazırlanmış bir bibliyografya bulunmaktadır. Bu bibliyografyada edebiyat sosyolojisi ile ilgili kitaplara, makalelere ve dergilere yer verilmiştir.¹⁶ Söz konusu çalışma, oldukça kapsamlı olduğundan burada tekrar değinilmeyecektir. Ancak Türkiye’de konu ile ilgili yapılmış lisansüstü tezlerin durumuna bakmanın gerekli olduğunu düşünüyoruz.

¹⁵ Mustafa Kemal Şan, 2012, a.g.m., s. 157.

¹⁶ Köksal Alver, 2012, a.g.m., s. 310-320.

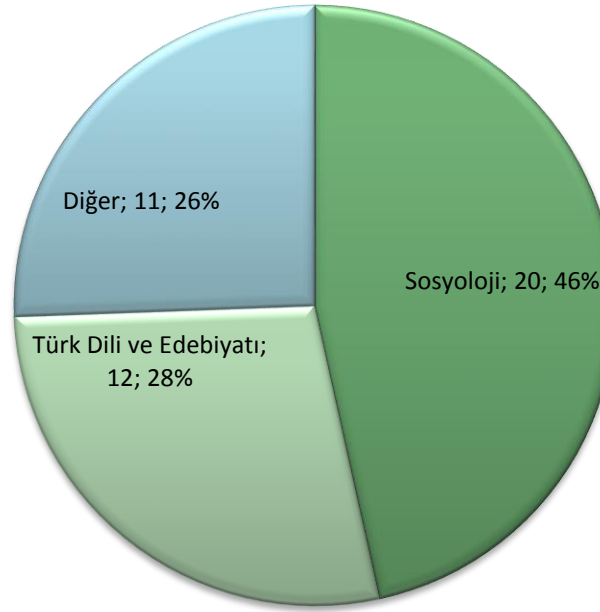
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi'nin internet sayfasında 15.04.2015 tarihinde yaptığımız tarama sonucunda, bugüne kadar edebiyat sosyolojisiyle ilgili 21'i doktora, 43'ü yüksek lisans tezi olmak üzere 64 teze ulaştık.¹⁷ Söz konusu tezlerin hangi anabilim dalında hangi yıllarda hazırlanmış olduğunu gösteren tablo aşağıda sunulmaktadır:

¹⁷ Tablodaki bilgiler, Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı'nın Tez Tarama sayfasından 15.04.2015 tarihinde (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>) elde edilen verilere dayanarak hazırlanmıştır. Tablo 1989'dan 2015'e kadar Türkiye'deki üniversitelerde hazırlanan lisansüstü tezleri kapsamaktadır.

Tablo 1. Türkiye’de Edebiyat Sosyolojisi ile ilgili Hazırlanan Lisansüstü Tezlerin Yıllar ve Anabilim Dallarına Göre Dağılımı

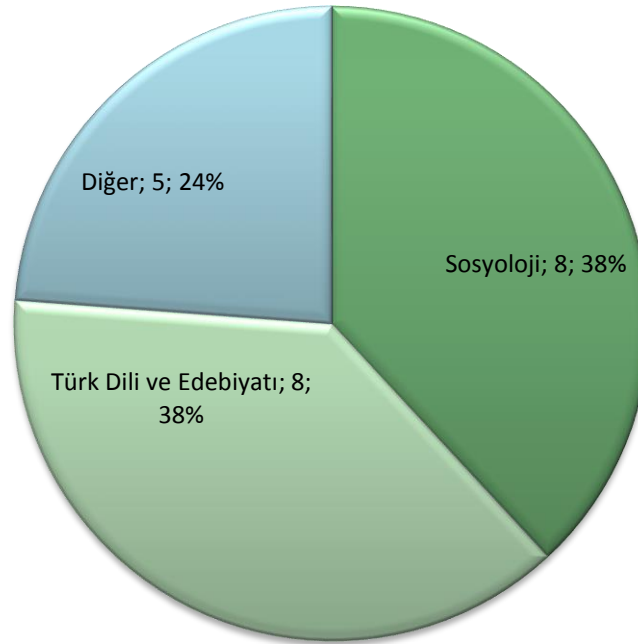
Edebiyat Sosyolojisi ile İlgili Lisansüstü Tezlerin Yıllara ve Anabilim Dallarına Göre Dağılımı																								
	1989	1991	1992	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	Toplam	
Alman Dili ve Edebiyatı											1												1	
Felsefe ve Din Bilimleri																		1					1	
Fransız Dili ve Edebiyatı							1			1											1		3	
İktisat Sosyolojisi		1																					1	
İslam Tarihi ve Sanatları																	1						1	
Kültürel Çalışmalar																		1					1	
Orta Öğretim Sosyal Alanlar Eğitimi																	1						1	
Rus Dili ve Edebiyatı																					1		1	
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi																	1	1					2	
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler													1										1	
Sosyoloji				1		2			2	1	2	1	1	1	1	1	1	2	6	3	2	1	28	
Temel İslam Bilimleri																					1		1	
Türk Dili ve Edebiyatı	1		1		1		1	1	1	1		1	2	3	1	2			3	1			20	
Türkçe Eğitimi															1								1	
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi															1								1	
Toplam	1	1	1	1	1	2	2	1	3	3	3	2	4	4	4	3	4	5	9	4	5	1	64	

Edebiyat Sosyolojisi ile İlgili Yüksek Lisans Tezlerinin Dağılımı

Şekil 1. Edebiyat Sosyoloji ile ilgili Yüksek Lisans Tezlerinin Dağılımı

Edebiyat Sosyolojisi ile İlgili Doktora Tezlerinin Dağılımı

Şekil 2. Edebiyat Sosyolojisi ile ilgili Doktora Tezlerinin Dağılımı

Görüldüğü gibi, tezlerden 28'i sosyoloji kürsüleri tarafından, 25'i ise edebiyat kürsüleri (20'si Türk Dili ve Edebiyatı) tarafından hazırlanmıştır. Geriye kalan 11 tez ise eğitim bilimleri, siyaset bilimleri, kültürel çalışmalar, tarih ve ilahiyat kürsülerine aittir.

Tabloya baktığımızda, edebiyat sosyolojisi çalışmalarının son yıllarda artış gösterdiği açıkça görülmektedir. Ancak konuya hâlâ yeterli ilginin gösterilmediği de yine tablodan çıkardığımız sonuçlardandır. Mesela; Ulusal Tez Merkezi arşivinde Batı dilleri kürsülerinde şu ana kadar bu alanda sadece 5 tez hazırlanmış olduğu kayıtlı. Bu rakam, Türkiye'de Batı dillerini temsil eden filolojilerin konuya karşı ilgisini (ya da ilgisizliğini) gösteriyor değerlendirmesine zemin oluşturuyor.

1.2. Karşılaştırmalı Edebiyatın Konusu Olarak Edebiyat

Karşılaştırma pek çok bilim dalı tarafından başvurulmuş bir yöntemdir. Terim olarak "karşılaştırmalı edebiyat"ın ilk kullanımı ise 1816 yılında Fransa'da yayımlanan *Cours de Littérature comparée* (Karşılaştırmalı Edebiyat Dersleri) adlı bir antoloji dizisi ile gerçekleşmiştir.¹⁸ Bağımsız bir disiplin olarak kabul edilmesi ise, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mümkün olmuştur. İlk olarak Avrupa'da görülen karşılaştırmalı edebiyat çalışmalarının yapıldığı kürsüler, kısa zaman içerisinde başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere, diğer dünya ülkelerine yayılmıştır.

¹⁸ Kamil Aydın, *Karşılaştırmalı Edebiyat, Günümüz Postmodern Bağlamında Algılanışı*, Birey Yay., İstanbul, 2008, s. 18.

Karşılaştırmalı edebiyat biliminin Türkiye’de yayılmasında önemli katkıları bulunan Prof. Dr. Gürsel Aytaç, söz konusu disiplinin temelinde edebiyatın bütünlüğü görüşünün olduğunu söyler. Alman romantizminin önemli isimlerinden Schlegel’e kadar uzanan bu düşüncenin 19. yüzyılda Goethe’nin “*dünya edebiyatı*” (weltiliteratur) kavramı ile daha net bir anlam kazandığına da vurgu yapar.¹⁹

Söz konusu disiplinin, Goethe’nin bu anlayışına paralel olarak, edebiyatlar aracılığıyla karşılıklı iletişimin ve kültürlerin birbirlerini daha iyi anlayarak uluslararası düzeyde bir kültürel bağ kurulmasına katkıda bulunduğu söylenebilir. Ancak, yine de yazarların genellikle kendi anadillerini ve kültürlerini baz alarak eserlerini oluşturdukları unutulmamalıdır. Bu noktadan hareketle, karşılaştırmalı edebiyat biliminin temelinde millî edebiyatlar olduğunu, karşılaştırmalı edebiyat çalışmalarının da aslında millî edebiyatları güçlendirme çabasından doğduğunu söyleyebiliriz. Gürsel Aytaç, bu düşüncüyü şu şekilde açıklar:

“Karşılaştırmalı edebiyat etkinliklerinin asıl çıkış noktası, çelişkili görünmesine rağmen ulusal edebiyatı güçlendirme kaygısı olmuştur. Başka deyişle: Kendi edebiyatlarımızı rayına oturtmak, geliştirmek için başka milletlerin edebiyatına göz atmak, onlar neler yapıyorlar, anlamak!”²⁰

Araştırmalarımız sonucunda elde ettiğimiz bilgiye göre, karşılaştırmalı edebiyatta verilen ilk yazılı örnek, Tacitus’a (58-120) ait olduğu ve M. S. 80-81 yıllarında oluşturulduğu düşünülen “Hatiplerin Diyaloğu (Dialogus de oratoribus)” adlı metin-

¹⁹ Gürsel Aytaç, *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi*, Say Yay., İstanbul, 2003, s. 26-27.

²⁰ A.g.e., s. 30.

dir. Söz konusu metinden yola çıkarak, yazarın, bu metni Fabius Justus'un konuşma sanatının gözden düşmüş olmasının nedenlerini sorması üzerine kaleme aldığını söyleyebiliriz. Yazar, M. S. 78 yılında katılmış olduğu ve şair Maternus ile hatipler Marcus Apter, Julius Secundus ve Vipstanus Messala arasında geçen bir tartışmayı aktarır. Önce Aper ve Maternus belagat sanatını ve şiiri överler. Daha sonra ise, eskilere göre belagat sanatının gözden düşüşünün ve şiir sanatının yükselişinin nedenlerini tartışır.²¹

Tacitus'un yukarıda bahsi geçen yazısından itibaren karşılaştırmalı edebiyat metinlerine sıklıkla rastlandığı görülmektedir. Bunların tümünden söz etmek tezimin hacimsel sınırlarını fazlasıyla aşacağından burada konumuz itibariyle önemli gördüğümüz ve karşılaştırmalı edebiyat biliminin mihenk taşları olarak adlandırılacak olanlar hakkında bilgi vermeyi tercih edeceğiz.

Karşılaştırmalı edebiyatın bir bilim dalı olarak kabul edilmesine giden yolda, ilk olarak 17. yüzyılda İngiltere'de John Dryden (1631-1700) tarafından yazılan *Essay of Dramatick Poesie* başlıklı denemeyi görüyoruz. Dryden, denemesinde antik dram ile modern dramı (17. yüzyıl) ve Fransız dramı ile İngiliz dramını karşılaştırır.²² Söz konusu deneme, özellikle antik dramdan modern drama geçiş aşamasını yansıtan önemli bir eleştirel metin olarak kabul edilebilir.

²¹ Tacitus, *Dialogues des oratoriens*,

<http://remacle.org/bloodwolf/historiens/tacite/dialogue.htm> (E.T. 08.07.2013 - Fransızca)

²² John Dryden, *Essay of Dramatick Poesie*,

<http://andromeda.rutgers.edu/~jlynch/Texts/drampoet.html> (E. T. 02.07.2013 - İngilizce)

Benzer bir karşılaştırma örneği de yine 17. yüzyılın sonlarında Fransa’da gerçekleşmiştir. Edebiyat tarihine “Eski-Yeni Tartışması/Querelle des anciens et des modernes” adıyla geçen bu tartışma, Fransız Akademisi’nde doğmuş ve edebi çevreleri harekete geçirmiştir. Bu tartışmada, eskileri destekleyen grup, Antikite yazarlarının taklit edilerek edebi eserlerin yaratılması gerektiğini savunur. Bu sav, Antik dönemde yazarların erişilmesi imkânsız sanatsal mükemmellikte eserler verdiği düşüncesine dayanır. Modernler ise, Antik yazarların aşılamaz olmadıklarını ve sanatsal yaratıcılığın ilerlemesi gerektiğini öne sürerler. Bu tartışmayı sonlandıran, Charles Perrault’nun (1628-1703), eskilere saygı duyulması ve onların örnek alınması gerektiğini, ancak sanatsal olarak daha değerli eserler verilebileceğini belirttiği “Büyük Louis’nin Yüzyılı” (1687) adlı şiiri²³ olmuştur.

İngiltere’de başlayan ve Fransa’da gelişen eskiler ve yeniler tartışmaları 18. yüzyılda Almanya’da da görülür. Johann Christoph Gottsched (1700-1766) “Almanlar İçin Eleştirel Bir Edebiyat Denemesi (Versuch einer critischen Dichtkunst vor die Deutschen)” (1730) adlı şiirinde Aydınlanma Çağı hakkında düşüncelerini yazar ve antik dönemde oluşturulan türlerin çağdaşı olduğu dönemde nasıl işlenebileceği konusunda görüşlerini belirtir.²⁴

Alman edebiyatının önemli yazarlarından Lessing (1729-1781), mektuplarında Fransız ve İngiliz edebiyatlarını karşılaştırır ve Fransız edebiyatının antik edebiyatların taklidi olduğunu öne sürer. Karşılaştırmalı edebiyatın öncülerinden bir

²³ Charles Perrault, “Le Siècle de Louis le Grand”, http://fr.wikisource.org/wiki/Le_Si%C3%A8cle_de_Louis_le_Grand (E. T. 03.07.2013 - Fransızca)

²⁴ Gürsel Aytaç, 2003, a.g.e., s. 24.

diğer yazar da yine Alman edebiyatından Elias Schlegel'dir (1719-1749). Shakespeare ile Andreas Gryphius'un karşılaştırmasını yapan Schlegel, incelediği iki yazarın ortak yönlerini belirtir. Amacı “*modern edebiyatın birliğini*” sağlamaktır.²⁵

19. yüzyıldan itibaren, karşılaştırmalı edebiyatın bazı edebiyat bilimciler tarafından ayrı bir bilim dalı olarak kabul edildiği görülmektedir. Collège de France'da dersler veren, Fransız Akademisi üyesi Jean Jacques Ampère'in 1830'dan itibaren derslerinde karşılaştırmalı yöntemler kullanması bu bağlamda atılmış önemli bir adımdır. Ampère'in *Revue de deux mondes*'da yayımlanan ve Sorbonne Üniversitesi'nde açılan 17 Aralık 1832 tarihli “Karşılaştırmalı Edebiyat” dersinin metni olan “Ortaçağ'da Yabancı Edebiyatlarla İlişkisi Bağlamında Fransız Edebiyatı” başlıklı yazısı bir bilim dalı olarak karşılaştırmalı edebiyatın ilk uygulama örneklerinden-
dir.²⁶

Karşılaştırmalı edebiyatın bir bilim dalı haline gelmesinde önemli isimlerden bir diğeri, daha önce edebiyat sosyolojisi başlığı altında da değinmiş olduğumuz Fransız yazar Madame de Staël'dir. *Edebiyata Dair (De la Littérature)* başlıklı eserinde Roma edebiyatı ile Antik Yunan edebiyatını karşılaştıran Staël, Hıristiyanlık sonrası dönemi de inceler. Edebiyatı kuzeye ait edebiyat (İngiliz, Danimarka ve İsveç edebiyatları) ve güneye ait edebiyat (Yunan, Roma, İtalyan, İspanyol ve Fransız edebiyatları) olmak üzere ikiye ayırır: Rönesans, bu iki edebiyatın kaynaşmasından

²⁵ Gürsel Aytaç, 2003, a.g.e., s. 24-25.

²⁶ Jean-Jacques Ampère, “De la littérature française dans ses rapports avec les littératures étrangères au moyen âge”, *Revue de Deux Mondes*, Période initiale, 2e série, tome 1, 1833, pp. 22-34.

doğmuştur.²⁷ Madame de Staël'in karşılaştırmalı edebiyat bağlamında önemli olan bir diğer eseri de *Almanya'ya Dair (De l'Allemagne)*'dir. Bu eserinde yazar, Avrupa edebiyatlarının birbirleriyle ve Antik edebiyatlarla ilişkisi üzerinde durmaktadır.²⁸

Bu dönemden sonra, karşılaştırmalı edebiyat bilimi, özellikle Fransa'da hızla gelişme göstermiştir. 1882 yılında Joseph Texte'in karşılaştırmalı edebiyat konusunda ders vermeye başladığı Lyon Üniversitesi'nde, yine Texte'in katkılarıyla 1897 yılında ilk karşılaştırmalı edebiyat kürsüsü kurulur.²⁹ Kısa süre içerisinde önce Fransa'da, daha sonra Avrupa'da ve dünyanın diğer bölgelerinde dersler ve bilimsel toplantılarla karşılaştırmalı edebiyat bilimi uygulamaları yaygınlaşır. 20. yüzyılın başlarında Fransız ekolünün tüm dünyaya yayılmasının temel nedeni olarak, bilimsel öncülüğünü Fransızların yapmış olması gösterilebilir.

Ekolün etkin olmasında önemli olan isimlerden biri de Paris Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde ders veren Fernand Baldensperger'dir (1871-1958). Bir dönem Harvard Üniversitesi'nde de görev yapan Baldensperger, karşılaştırmalı edebiyat biliminin dünya çapında yayılmasında etkili olmuş, yetiştirdiği öğrenciler söz konusu bilim dalını daha etkin ve yaygın hale getirmişlerdir.³⁰ Öğrencilerinden Fransız Akademisi üyesi olan Paul Hazard (1878-1944) ile birlikte 1921'de kurduğu

²⁷ Madame de Staël, 1860, ibid, p. 1.

²⁸ Madame de Staël, *De l'Allemagne*, Lib. Firmin Didot Frère, Paris, 1852.

²⁹ Hüseyin Arak, *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi, Komparatistiğin El Kitabı*, Hacettepe Yay., Ankara, 2012, s. 81.

³⁰ Kamil Aydın, 2008, a.g.e., s. 27.

Karşılaştırmalı Edebiyat Dergisi (Revue de Littérature comparée) bu alandaki araştırmacıları etrafında toplayan bir yayın organı olarak faaliyet göstermiştir.³¹

Bu noktadan sonra, II. Dünya Savaşı sonlarına kadar Fransa, karşılaştırmalı edebiyatın merkezi olarak kalmıştır. Zaman içerisinde, Fransız ekolüne mensup edebiyat bilimcilerin Amerika Birleşik Devletleri'nde çeşitli üniversitelerde verdikleri dersler ve düzenlenen bilimsel etkinlikler, Avrupa merkezli karşılaştırmalı edebiyat bilimi uygulamalarının aşılmasını sağlamış ve millî edebiyat çerçevesinden dünya edebiyatı çerçevesine büyük ölçüde geçişi mümkün kılmıştır.

Bu bağlamda Amerikan ekolü olarak anılan karşılaştırmalı edebiyat bilimi anlayışının etkisi büyüktür. Günümüzde bu disiplin, içerisinde çok farklı kültürel ve etnik unsuru geniş bir coğrafyada bir arada tutan Amerika Birleşik Devletleri'nde etkin bir şekilde sürdürülmektedir. Kültürlerarası etkileşimin en üst düzeyde olduğu kozmopolit Amerika Birleşik Devletleri ortamı doğal bir şekilde karşılaştırmalı edebiyat biliminin hızla gelişim göstermesini sağlamaktadır.

Amerikan ekolünün tarihçesine baktığımızda, başlangıçta Avrupa'nın, özellikle de Fransa'nın etkisinde kaldığını görürüz. Amerika Birleşik Devletleri'nde karşılaştırmalı edebiyat araştırmalarının bir bilim dalı olarak faaliyet göstermesi, ancak I. Dünya Savaşı sonrasında mümkün olabilmıştır. Bu dönemden sonra karşılaştırmalı edebiyat bilimi bir disiplin olarak hızla yayılır; üniversitelerde kürsüler oluşturulur. Bunda savaşın etkisiyle Amerika Birleşik Devletleri'ne göç eden Avrupalı edebiyat bilimcilerin katkısı büyüktür. Dolayısıyla bu ülkede ilk

³¹ René Wellek, Austin Warren, *Edebiyat Teorisi*, Çev: Ö. Faruk Huyugüzel, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011, s. 55.

karşılaştırmalı edebiyat bilimi kürsüleri Fransız ekolünün etkisiyle kurulmuş, zamanla Fransız ekolüne karşı fikirler geliştirilmiştir.³²

İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1945 yılında kurulan “Modern Dil Topluluğu” karşılaştırmalı edebiyat çalışmalarının Amerikan-Avrupa edebiyatları dışına çıkılmasında öncülük eden kurumlardan biridir.³³ Daha önce Avrupa’da sürdürülen karşılaştırmalı edebiyat çalışmalarının da Avrupa edebiyatları çerçevesinde sürdürüldüğü düşünüldüğünde bunun bilimsel açıdan önemli bir adım olduğu görülür.

Bu noktada bir başka çokkültürlü ulusta, Sovyetler Birliği’nde karşılaştırmalı edebiyat bilimi konusundaki çalışmalara da değinmekte fayda görüyoruz. Henüz Sovyetler Birliği kurulmadan önce, 19. yüzyılın ikinci yarısında Rus edebiyat kuramcılarından Aleksandr Veselovski (1838-1906) karşılaştırmalı edebiyatı bir bilim dalı olarak kabul etmektedir.³⁴

Sovyetler Birliği’nin kurulduğu yıllarda da karşılaştırmalı edebiyata karşı geliştirilen hoşgörülü tutum, bir süre sonra rejimin etkisiyle sosyolojik bir yaklaşıma dönüşür. Bu yaklaşım, çok fazla milleti Sovyet çatısı altında birleştiren ülkede uyum

³² Gürsel Aytaç, 2003, a.g.e., s. 72.

³³ Kamil Aydın, 2008, a.g.e., s. 42.

³⁴ Alexander Veselovsky, “From the Introduction to Historical Poetics: Questions and Answers”, Translated by Boris Maslov, http://lucian.uchicago.edu/blogs/historicalpoetics/files/2011/07/Veselovsky_IzvvedeniiaFINAL.pdf (E. T. 09.07.2013 - İngilizce)

ve barış içerisinde bir arada yaşama ilkesiyle paraleldir ve bütün edebiyatlar Rus edebiyatı öncelikli olarak incelenmektedir.³⁵

Fransız edebiyat bilimci Daniel-Henri Pageaux'nun (d. 1939) *Genel ve Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi (La Littérature générale et comparée)* adlı çalışmasında verdiği bilgilere göre, günümüzde karşılaştırmalı edebiyat biliminin geldiği nokta hakkında özetle şunları söyleyebiliriz: Karşılaştırmalı edebiyat bilimi, genel edebiyat biliminin yanı sıra, dilbilim, çeviribilim, halkbilim ve tarih gibi disiplinlerden beslenen, imge araştırmaları ve tema araştırmaları branşlarından yararlanan, sadece edebiyat ürünlerini karşılaştırmanın ötesinde, farklı sanat dallarına ait eserler ile edebiyat eserlerinin de karşılaştırmasını yapan bir bilim dalıdır.³⁶ Bu yapısı dolayısıyla, karşılaştırmalı edebiyat bilimi disiplinlerarası bilgi paylaşımını da zorunlu kılar. Karşılaştırmalı edebiyat biliminin uygulama alanı, karşılaştırma yapan kişinin çok dilli olmasını ve birden fazla araştırma alanı ile ilgili bilgi sahibi olmasını gerektirir.

1.2.1. Karşılaştırmalı Edebiyat Alanında Türkiye’de Yapılan Akademik Çalışmaların Durumu

Türkiye’de karşılaştırmalı edebiyatın tarihçesini inceleyen çalışmalardan, öncelikle Almanya’dan göç etmek zorunda kalarak Türkiye’ye gelen Yahudi edebiyat bilimcilerin etkisini tespit ediyoruz. Bu bilim adamlarından Leo Spitzer

³⁵ Kamil Aydın, 2008, a.g.e., s. 42.

³⁶ Daniel-Henri Pageaux, *La Littérature générale et comparée*, Armand Collin, Paris, 2001.

(1887-1960), Almanya’da Hitler’in 1933’te iktidara gelmesinin ardından Türkiye’ye gelerek İstanbul Üniversitesi’nde göreve başlar.³⁷ Spitzer, 1936’da Ohio’ya giderken, Türkiye’deki görevi için yerine Alman filoloji uzmanı ve edebiyat kuramcı Erich Auerbach’ı (1892-1957) önerir. Bu iki kuramcının düzenledikleri seminerler ve özellikle de Auerbach’ın *Romanoloji Semineri Dergisi*’ni yayımlaması, Türkiye’de karşılaştırmalı edebiyat biliminin tanınmasında öncülük etmiştir.³⁸

Türkiye’de karşılaştırmalı edebiyat alanında yapılan ilk lisansüstü tezlerin Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nde, özellikle Prof. Dr. Gürsel Aytaç’ın çabaları ile gerçekleştirildiği görülmektedir. Aytaç, *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi* adlı kitabında 1976’dan 2002’ye kadar Alman Dili ve Edebiyatı alanında kendisinin danışmanlığında lisansüstü öğrencilerinin hazırlamış olduğu tezlerin isimlerini vermektedir. Söz konusu tezlerin sayısı 34’tür.³⁹

Gürsel Aytaç’ın *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi* kitabının dışında, Türkiye’de karşılaştırmalı edebiyat alanında yazılmış araştırma kitaplarından birkaçını şu şekilde sıralayabiliriz: İnci Enginün, *Mukayeseli Edebiyat*; Ali Osman Öztürk, *Karşılaştırmalı Edebiyat Araştırmaları*; Kamil Aydın, *Karşılaştırmalı Edebiyat, Günümüz Postmodern Bağlamında Algılanışı*; Emel Kefeli, *Karşılaştırmalı Edebiyat İncelemeleri*; Mesut Tekşan, *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi*; Hüseyin Arak, *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi, Komparatistiğin El Kitabı*.

³⁷ René Wellek, “Leo Spitzer (1887-1960)”, *Comparative Literature*, Duke University Press, Volume 12, No: 4, Autumn, 1960, p. 310, <http://www.jstor.org/stable/1768560?seq=17> (E.T.: 11.07.2013 - İngilizce)

³⁸ Hüseyin Arak, 2012, a.g.e., s. 103-104.

³⁹ Gürsel Aytaç, 2003, a.g.e., s. 66-70.

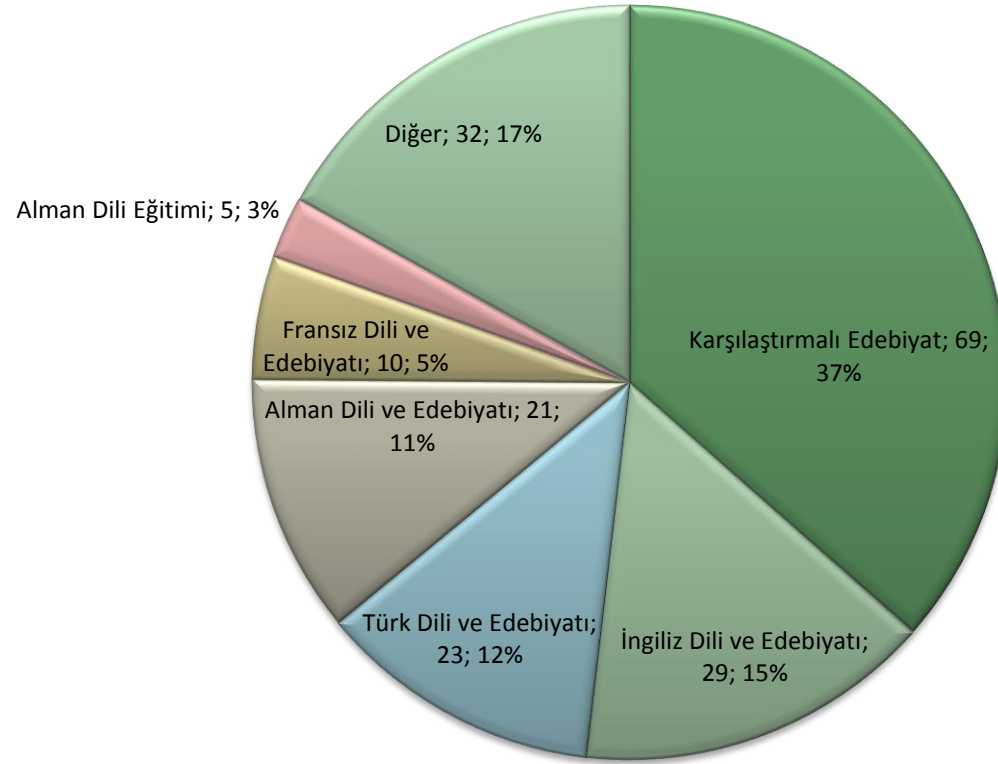
Günümüzde, Türkiye’de altı üniversitede karşılaştırmalı edebiyat kürsüsü bulunmaktadır. Bunlar, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Yeditepe Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Selçuk Üniversitesi ve Fatih Üniversitesi’dir. Bu kürsülerin faaliyete geçmesi Türkiye’de karşılaştırmalı edebiyat bilimi araştırmalarının hız kazanmasını sağlamıştır. Yukarıda belirttiğimiz kitapların dışında, konuyla ilgili çok sayıda makale bulunmakta, pek çok sempozyum ve bilimsel toplantı düzenlenmektedir. Türkiye’de yapılan karşılaştırmalı edebiyat bilimi ile ilgili lisansüstü tezlerin durumunu aşağıdaki tablodan net bir şekilde görmemiz mümkündür⁴⁰:

⁴⁰ Tablodaki bilgiler, Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı’nın Tez Tarama sayfasından 15.04.2015 tarihinde (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>) elde edilen verilere dayanarak hazırlanmıştır. Tablo 1984’ten 2014’e kadar Türkiye’deki üniversitelerde hazırlanan lisansüstü tezleri kapsamaktadır.

Tablo 2. Karşılaştırmalı Edebiyat ile ilgili Yüksek Lisans Tezlerinin Yıllara ve Anabilim Dallarına Göre Dağılımı

Karşılaştırmalı Edebiyat ile ilgili Yüksek Lisans Tezlerinin Yıllara ve Anabilim Dallarına Göre Dağılımı																											
	1988	1990	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Toplam	
Alman Dili Eğitimi													2								2	1					5
Alman Dili ve Edebiyatı	1			1	3		1	1	1	3	1	2								1		2	2	2			21
Amerikan Dili ve Edebiyatı																						1					1
Arap Dili ve Edebiyatı																			1								1
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları																						1	1				2
Çeviribilim																						1					1
Eleştiri ve Kültür Araştırmaları																						1					1
Ermeni Dili ve Kültürü																	1					1			1		3
Fransız Dili ve Edebiyatı		1	1			1	1		1				2						1						2		10
Güzel Sanatlar Öğretmenliği																					1						1
Hindoloji																						1			1		2
Hollanda Dili ve Edebiyatı																1											1
İngiliz Dili ve Edebiyatı		1			2				1		1			2	2						1	2	5	6	5	1	29
İspanyol Dili ve Edebiyatı																						1		1			2
İtalyan Dili ve Edebiyatı														1													1
Kadın Çalışmaları																						1			1		2
Kadın ve Aile Araştırmaları																									1		1
Karşılaştırmalı Edebiyat																	1	2	2	4	6	10	17	18	9		69
Kültürel Çalışmalar																						1	1				2
Leh Dili ve Edebiyatı																							1				1
Rus Dili ve Edebiyatı												1											1		1		3
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler																						1					1
Tiyatro																							1				1
Türk Dili ve Edebiyatı					1					1	1		1	1							1	3	4	7	1	2	23
Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi																1						2					3
Yabancı Diller Eğitimi																						1			1		2
Genel Toplam	1	2	1	1	6	1	2	1	3	4	3	3	5	4	2	2	2	3	3	7	14	35	37	27	20		189

Karşılaştırmalı Edebiyat ile İlgili Yüksek Lisans Tezlerinin Dağılımı

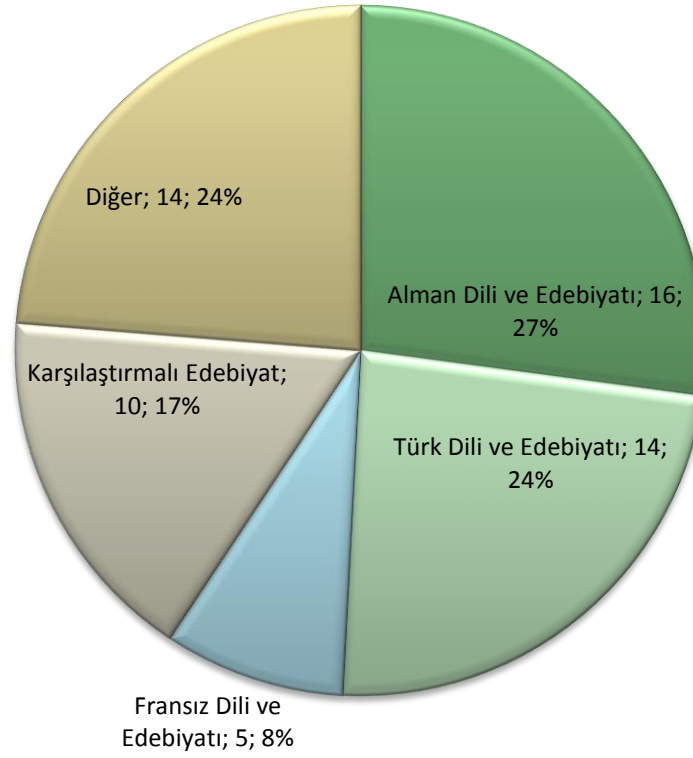

Şekil 3. Karşılaştırmalı Edebiyat ile ilgili Yüksek Lisans Tezlerinin Dağılımı

Tablo 3. Karşılaştırmalı Edebiyat ile ilgili Doktora Tezlerinin Yıllara ve Anabilim Dallarına Göre Dağılımı

Karşılaştırmalı Edebiyat ile İlgili Doktora Tezlerinin Yıllara ve Anabilim Dallarına Göre Dağılımı																										
	1984	1989	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Toplam	
Alman Dili ve Edebiyatı		1	2	2	1			1	3	1	1	1	1							1	1				16	
Almanca Öğretmenliği																			1						1	
Amerikan Dili ve Edebiyatı					1																				1	
Fransız Dili Eğitimi																	1								1	
Fransız Dili ve Edebiyatı							2				1				1	1									5	
Hungaroloji																				1					1	
İngiliz Dili ve Edebiyatı													1	1										1	3	
Kadın Çalışmaları											1														1	
Karşılaştırmalı Edebiyat																							4	6	10	
Radyo Televizyon ve Sinema																					1				1	
Rus Dili ve Edebiyatı											1														1	
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi																					1				1	
Sosyoloji																						1			1	
Temel İslam Bilimleri											1														1	
Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji																							1		1	
Türk Dili ve Edebiyatı	1		1			1		1	1		1	1						1			3	1	2		14	
Toplam	1	1	3	2	2	1	2	2	4	1	6	2	2	1	1	1	1	1	1	2	6	2	7	7	59	

Karşılaştırmalı Edebiyat ile İlgili Doktora Tezlerinin Dağılımı

Şekil 4. Karşılaştırmalı Edebiyat ile İlgili Doktora Tezlerinin Dağılımı

Bu tablodan şu bilgileri okuyoruz: Son yıllarda açılan karşılaştırmalı edebiyat kürsüleri bu alanda yapılan çalışmalarını arttırmıştır. Özellikle Fatih Üniversitesi'nde bulunan karşılaştırmalı edebiyat kürsüsünde yürütölen doktora çalışmalarını ile 2013 yılından itibaren söz konusu alanda verilen doktora tezlerinin arttığı belirlenmiştir. Alanda yapılan diğeri doktora çalışmalarının ise genellikle filoloji bölümlerine ait olması dikkat çekicidir. Bunun yanı sıra, çok az da olsa, siyaset bilimi, güzel sanatlar, iletişim ve kültür çalışmaları gibi kürsülerde de karşılaştırmalı edebiyat konulu tezler verildiğı görölmektedir. Bu çalışmalar, sanat metinlerinin söz konusu alanlardaki etkisinin ve yansımalarının ortaya konması açısından önemlidir.

2. BÖLÜM: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN TARİHSEL PERSPEKTİFİ

Birinci Dünya Savaşı, tarihle ilgili literatürde genel olarak 28 Temmuz 1914'te Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Sırbistan'a açtığı savaş ile başladığı, 11 Kasım 1918 tarihinde Almanya'nın savaştan çekilmesini sağlayan Rethondes Ateşkes Antlaşması ile sonlandığı kabul edilen büyük ve uzun süreli bir savaştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın siyasi ya da ekonomik pek çok nedeni vardır. Bunlar genel başlıklarıyla şu şekilde sıralanabilir:

- Almanya'nın siyasi birliğini uzun süre oluşturamaması⁴¹
- Fransa'nın ve İngiltere'nin güçlü siyasi yapıları karşısında Almanya'nın zayıf kalması⁴²

⁴¹ Birinci Dünya Savaşı'nın siyasi nedenlerini Avrupa'da 15. yüzyılda yaşanan Otuz Yıl Savaşları'na (1618-1648) kadar götürmek mümkündür. İlk bakışta Katoliklerle Protestanlar arasında çıkan ve dini nitelikli gibi görünen bu savaşın siyasi boyutu çok daha önemlidir. Fransa ile Habsburg hanedanı, İspanya ile Hollanda arasında, Danimarka, Transilvanya ve İsveç'in de müdahil olduğu, Alman toprakları üzerinde gerçekleşen, Fransız Devrim Savaşları öncesindeki en büyük Avrupa savaşlarından biridir. Söz konusu devletlerin haricinde, Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'na bağlı prenslikler arasında da bir birliktelik kurulamamış ve söz konusu prenslikler farklı taraflarda yer almışlardır. Otuz Yıl Savaşları sonunda Protestanlar istedikleri hakları elde ederken, Avrupa'da sınırların ve güç dengelerinin yer değiştirdiği görülmektedir. Savaş öncesinde büyük bir imparatorluk olan Almanya, savaş sonunda küçük devletçiklere bölünür; buna karşılık Fransa güç kazanır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çev.: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara, 1998, s. 348.)

- Almanya ve Fransa arasındaki Alsace-Lorraine sorunu ve Almanya'nın güç kazanması⁴³
- Viyana Kongresi ve milliyetçi fikirler⁴⁴

⁴² Otuz Yıl Savaşları sonrasında kurulan Katolik Alman Devletleri üzerindeki Fransız baskısını kaldırmak üzere Bavyera ve Prusya Krallıklarının 1870 yılında başlattıkları Sedan Savaşı'nı kazanarak Alsace-Lorraine bölgesini ilhak etmesi ile Alman ulusal birliğinin sağlanması mümkün olmuş ve Almanya ancak bundan sonra güç kazanabilmiştir. 15. yüzyılda denizasırlı ülkelere gidilmesiyle başlayan sömürgecilik yarışına Otuz Yıl Savaşları sonrasında elde ettiği güçle katılan Fransa ise İngiltere'den sonra Dünyanın en fazla sömürge toprağına sahip ülkesi haline gelmiştir. Almanya ise bu yarışta (ve doğal olarak sanayileşmede de) 1870 yılına kadar saf dışı kalmıştır.

⁴³ Alsace-Lorraine sorunu Fransa ile Almanya arasında 20. yüzyılın ortalarına kadar sürecek olan bir düşmanlığın da başlangıcı olmuştur. Coğrafi açıdan saldırıya açık bir konumda bulunan Almanya, sağladığı birliği korumak için barış yanlısı gibi görünse de bu tutum Fransa açısından düşmanca kabul edilecek ve kendini korumaya almak üzere İngiltere ile bir antlaşma yapacaktır. Bu davranış da Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın kendilerini tehlikede hissederek birbirleriyle ittifak yapmalarını sağlayacaktır. Dolayısıyla, Birinci Dünya Savaşı'nda yer alan İttifak Devletleri ile İtilaf Devletleri'nin temelinde, Almanya-Fransa sınırındaki düzlükte bulunan ve konumu itibarıyla stratejik öneme sahip Alsace-Lorraine bölgesinin Almanlar tarafından ele geçirilmesinin yarattığı düşmanlığın olduğu söylenebilir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Norman Stone, *World War One*, Penguin Books, London, 2008, p.10.)

⁴⁴ Birinci Dünya Savaşı'na giden yolda bahsedilmesi gereken bir diğer faktör, Napoléon Savaşları'nın ardından Avrupa'da güç dengesinin sağlanması için toplanan Viyana Kongresi'dir. Söz konusu kongre, Avusturyalı diplomat Metternich'in milliyetçilik ve liberalizme tamamen aykırı fikirlerinden oluşan bir statüko olarak kabul edilmektedir. Ancak Ruslar bu statükoyu benimsemedikleri için Avrupa'nın tepkisini çekmişlerdir. Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Avrupa Devletleri'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu destekleyerek Rusların sıcak denizlere ulaşmalarını engellemelerini sağlamasının nedeni bu tepkidir. Her ne kadar Metternich'in oluşturduğu bu statüko Avrupa devletlerinin birleşmesi temeline dayansa da, Fransız İhtilali sonrasında güçlenen milliyetçi fikirlerin

- Sömürgecilik ve denizlere hâkim olma arzusu⁴⁵

gelişmesine engel olamayacak ve sonuçta devletlerarası gerginliği arttırarak Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vereceği bir ortamın zeminini hazırlayacaktır. Metternich'in statükosuna rağmen ülkeler, imparatorlukların içerisinde yaşayan halkları ayaklanmayla kışkırtmışlardır; bu da imparatorluk devrinin sonunu hazırlayan temel unsurdur. Buna verilebilecek en güzel örnek, Rusya'nın Japon yenilgisinin ardından, Panslavizm siyasetini izlemesiyle tetiklenen Balkan Savaşları'dır. Söz konusu savaşların sonunda olduğu gibi, devlet kurma umudu pek çok milletin kışkırtılmasına olanak sağlayarak Birinci Dünya Savaşı'nda büyük güçler tarafından kullanılmalarına neden olmuştur. (Ayrıntılı bilgi için bkz. *Acte du Congrès de Vienne du 9 Juin 1815, avec ses annexes*, Editon Officielle, Vienne, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k91227n/f1.image.langFR>, E. T. 25.06.2015 - Fransızca)

- ⁴⁵ 15. yüzyıldan itibaren, coğrafi keşiflerin artmasının ve Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan ticaret yollarına alternatifler aranmasının sonucu olarak, öncelikle İspanya ve Portekiz tarafından başlatılan ve ilk etapta ticari amaçlı gerçekleştirilen sömürgecilik faaliyetleri, başlangıçta, henüz devlet olamamış bir topluluğun toprakları üzerindeki hammaddenin ve insan gücünün kullanılabilir duruma getirilmesini hedeflerken, sonradan dinî, stratejik, askerî, siyasi vb. çok boyutlu bir kavram haline gelmiştir. 1870'lerden itibaren, geniş sömürgelere sahip olmak “büyük devlet” olmanın bir gereği haline gelmiş ve 1884-1885 yılları arasında Berlin'de düzenlenen bir konferans ile özellikle Afrika'nın sömürgeleştirilmesi konusunda kararlar alınmıştır. Bu kararlara göre, “*herhangi bir devletin belirli bir toprak parçasında egemenlik iddia edebilmesi için o toprağı askerî bakımdan denetim altına alması*” zorunlu hale gelmiş, bu da sömürge elde etmek için savaşmayı zorunlu kılmıştır (Ayrıntılı bilgi için bkz. “*Acte générale de la Conférence de Berlin de 1885*”, <http://mjp.univ-perp.fr/traites/1885berlin.htm>, E. T.: 25.06.2015). Üzerinde devlet kurulmamış pek çok Avrupa dışı toprağın bulunduğu dönemlerde, bahsi geçen savaşlar kısa süreli ve Avrupa devletleri açısından olumlu sonuçlanan çatışmalardı. Ancak, Afrika kıtasında ele geçirilecek toprak kalmadığı zaman, gözler büyük imparatorluklardaki topraklara çevrilmiş ve Avusturya-Macaristan ile Osmanlı Devleti gibi ülkelerin bölünmesi için çaba harcanmaya başlanmıştır. Bu da coğrafi açıdan Avrupa'da yapılacak büyük bir savaş beraberinde getirerek önce Balkan Savaşları'nın, daha sonra da Birinci Dünya Savaşı'nın Doğu cephesinin açılmasına neden olmuştur. Bu bağlamda, sömürgecilik hareketlerinde en faal durumda olan ve “*üzerinde güneş*

- Uluslararası ticaret imtiyazları ve Osmanlı Devleti'nin ekonomik açıdan zayıf düşmesi⁴⁶
- Avrupa dışındaki ülkelerde Avrupa'nın etkisiyle geleneksel düzenin hasar görmesi⁴⁷

batmayan ülke” olarak tanımlanan İngiltere'nin, yukarıda da değindiğimiz üzere Otuz Yıl Savaşları'nın ardından Avrupa'da güç kazanarak denizaşırı ülkelere açılan ve sömürgecilik yarışında başı çeken Fransa'nın ve sömürgecilik alanında yer almakta siyasi nedenlerden ötürü geç kalmış olan Almanya'nın rekabetinin, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi için gerekli alt yapının oluşmasında etken olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, Birinci Dünya Savaşı'nın temel nedenlerinden biri de dönemin sömürgeci anlayışının etkisiyle, sömürge olarak kullanılmaya uygun bölgelerin ve bu bölgelere ulaşan deniz yollarının ele geçirilmesi arzusudur.

⁴⁶ Kapitülasyonlar olarak da bilinen uluslararası ticaret imtiyazları, Osmanlı Devleti ile Avrupa ülkeleri arasında imzalanan çeşitli antlaşmalarla sağlanmıştır. Söz konusu imtiyazlar nedeniyle, Osmanlı Devleti ithal edilen mallardan %8'den daha fazla gümrük vergisi talep edememekle birlikte, bu mallara herhangi başka iç vergi de uygulayamıyordu. Bu durum Osmanlı Devleti'nin hazinesinin durumunu hızla kötüleştirmiş ve büyük devletlerin ekonomik anlamda kendisini sömürmesi için uygun alt zemini hazırlamıştır. Yöneticiler tarafından geç fark edilen bu kötüye gidiş, Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra, 1 Ekim 1914'te Osmanlı Devleti tarafından tek taraflı olarak kaldırılmış olsa da Birinci Dünya Savaşı'na neden olan ekonomik etkenler arasında yer almıştır. Osmanlı Devleti'nin belirli ülkelere sağladığı bu imtiyazların dışında, 19. yüzyılın ilk yarısında bazı Avrupa ülkelerinin de serbest ticaret anlayışı çerçevesinde gümrük duvarlarını düşürdükleri görülmektedir. Çok uzun sürmeyen bu durum, emperyalizmin hız kazanmasıyla tersine çevrilmiş ve gümrük duvarları yükseltilmiştir. Fakat bu deneme, ülkelerin ekonomik açıdan uluslararası arenada birbirlerine güvenemeyeceklerini de göstermiştir. (Ozan Arslan, “I. Dünya Savaşı Başında Kapitülasyonların İttihad ve Terakki Yönetimi Tarafından Kaldırılması ve Bu Gelişme Karşısında Büyük Güçlerin Tepkileri”, http://www.fed.sakarya.edu.tr/arsiv/yayinlenmis_dergiler/2008_1/2008_1_21.pdf)

- Çeliğin silah endüstrisinde kullanılmasının yaygınlaşması ve iletişim araçlarının gelişmesi⁴⁸

Yukarıda anılan faktörler bir yana, Birinci Dünya Savaşı'nın gidişatı ve sonuçları, ister İttifak Devletleri'nden ister İtilaf Devletleri'nden olsun, her ülke için farklı olmuştur. Bu noktadan sonra tezimizde konu edilecek olan Fransız, Türk ve Ermeni milletlerinin Birinci Dünya Savaşı'ndan ne derece etkilendiklerinden ve söz konusu milletlerin tarih bilimcileri tarafından Birinci Dünya Savaşı'nın nasıl değerlendirildiğinden bahsedeceğiz.

2.1. Fransız Tarihçilerin Bakış Açısından Birinci Dünya Savaşı

Fransa, Birinci Dünya Savaşı'na İtilaf Devletleri safında katılmış olan dönemin büyük sömürgeci devletlerinden biridir. 1900'lü yılların başında Fransa,

⁴⁷ Yukarıda bahsettiğimiz, Osmanlı Devleti'nin bazı Avrupa ülkelerine sağladığı düşük gümrük duvarı uygulaması örneğinde olduğu gibi, Avrupa ülkeleri –özellikle İngiltere ve Fransa- Çin, Hindistan, Mısır ve Osmanlı Devleti'nde çeşitli şekillerde ticaret yollarının kendilerine açık kalmasını sağlamışlardır. Bu durum, ticaret yolu ile kültür aktarımını mümkün kılmış ve milliyetçilik, özgürlük gibi düşüncelerin halk arasında yayılmasını sağlayarak zaman zaman halkın yönetime karşı ayaklanmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda, söz konusu ülkeler siyasi açıdan yıpranmış ve Birinci Dünya Savaşı'nda Avrupa açısından tali denebilecek cephelerin açılmasına neden olarak savaşın daha geniş alana yayılmasında etkili olmuştur.

⁴⁸ Çeliğin askerî amaçlarla silah yapımında kullanılması ve bu endüstrinin hızlı gelişimi, askerî birliklerin hızının ve yıkım gücünün artmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra, telsiz telefonun, savaş alanındaki birliklerin sevk ve idaresinde kullanılmaya başlanması da askerî açıdan önemli bir gelişmedir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. *Birinci Dünya Savaşı Ansiklopedisi*, I. Cilt, Görsel Yayınlar, İstanbul, 1976, s. 24-25.)

ekonomik açıdan dünyanın en güçlü devletleri arasında gösterilse de 1870 yılında Alsace-Lorraine'in elden çıkmasıyla sonuçlanan Alman mağlubiyetini unutmamıştır. Dolayısıyla, gerek bu mağlubiyet, gerekse sömürgeci tutumu düşünüldüğünde, yukarıda imlediğimiz savaş nedenlerinin Fransa'yı doğrudan ilgilendirdiği söylenebilir. Uzun süreceği ve büyük kayıplara neden olacağı hiç düşünülmeyen Birinci Dünya Savaşı'nın Fransa açısından gelişimi şu şekilde olmuştur:

28 Haziran 1914'te Saraybosna'da Gavrilo Principi'nin Avusturya-Macaristan arşidükü Franz Ferdinand ve eşini öldürmesi üzerine başlayan süreçte, öncelikle Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Sırbistan'a savaş ilan etmiş ve Birinci Dünya Savaşı'nı fiilen başlatmıştır. Bundan sonra olaylar hızlı bir şekilde gelişecektir. Fransa'da gerilim, 31 Temmuz 1914'te vuku bulan sosyalist-pasifist politikacı ve gazeteci Jean Jaurès'in öldürülmesi olayıyla artmıştır.⁴⁹ Bu suikasttan sonra Fransa 1 Ağustos 1914 tarihinde genel seferberlik kararı alır ve askerî birliklerini Almanya sınırına yerleştirir. 3 Ağustos 1914 tarihinde Almanya Fransa'ya savaş ilan eder. Birinci Dünya Savaşı'na böylece katılmış olan Fransa, askerî açıdan gelişmiş durumdadır.⁵⁰ Siyaset adamları, Fransa'nın savaştan kısa sürede galip olarak çıkacağı düşüncesindedirler. Ayrıca, bu galibiyetin Alsace-

⁴⁹ *L'Humanité*, "Jaurès assassiné", 1er Aout 1914, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k253902z> (E. T. 13.11.2013 - Fransızca).

⁵⁰ Gabriel Hanotaux, *Histoire illustrée de la Guerre de 1914*, Ed. Gounouilhou, Paris, 1915, pp. 130-131, http://digicoll.library.wisc.edu/cgi-bin/History/History-idx?type=browse&scope=HISTORY.HA_NOTAUX (E. T. 10.11.2013 – Fransızca).

Lorraine bölgesinin Fransa tarafından geri alınmasının yanı sıra, başka toprakların da Fransa hâkimiyetine kazandırılacağı sonucunu getireceği düşünülmektedir.⁵¹

Seferberlik ilanının hemen ardından, Fransız ve İngiliz orduları Almanya'ya karşı 07-23 Ağustos 1914 tarihleri arasında Sınırlar Savaşı adı verilen bir dizi savaş gerçekleştirmişlerdir. Alsace-Lorraine bölgesinde ve Belçika'da yapılan bu savaşlar sırasında özellikle Belçika'nın Liège kentinde Alman ordusuna karşı güçlü bir direniş gösterildiği dönemin gazetelerine yansıyan haberlerdendir.⁵² Bu direniş karşısında Alman ordusunun sivil halka karşı uyguladığı baskı, Fransızlar tarafından “*Almanların vahşeti*” olarak gösterilmektedir.⁵³ Almanların galibiyeti ile sonuçlanan bu savaşın sonunda, 23 Ağustos 1914'ten itibaren Fransız ordusu geri çekilmeye başlar. Bu olay Fransız tarihine “*Büyük Çekilme*” olarak geçecektir.⁵⁴

Almanlar, böylece Birinci Dünya Savaşı'na zaferle başlarlar. Ancak, Alman ordusu Paris'e çok yakın bölgelere kadar ilerleyince, Fransızlar karşı taarruza geçerler. Birinci Marne Savaşı olarak tarihî literatürde yer alan bu savaş 5 ayrı cephede⁵⁵ gerçekleştirilmiştir.

⁵¹ Gabriel Hanotaux, 1915, *ibid*, pp. 280-284.

⁵² *L'Echo de Paris*, le 7 Août 1914, <http://visualiseur.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k807711f> (E. T. 04.12.2013 - Fransızca)

⁵³ *Le Panorama de la Guerre*, le 13 Mai 1915, 33^e fascicule, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6465119t/f3.image> (E. T. 04.12.2013 - Fransızca)

⁵⁴ Gabriel Hanotaux, 1917, *ibid.*, pp. 204-211.

⁵⁵ Bu savaşlar, General Maunoury komutasındaki Fransız ordusu ile General von Klock komutasındaki Alman ordusunun karşı karşıya geldiği Ourcq Savaşı; Mareşal French komutasındaki İngiliz ordusu ve General Franchet-d'Esperay komutasındaki Fransız

İngilizlerin de desteğini alarak 6-11 Eylül 1914 tarihleri arasında gerçekleştirilen Birinci Marne Savaşı'nda, İtilaf Devletleri tüm cephelerde kesin bir zafer kazanarak Alman ordusunu geri püskürtür. Fransa açısından bir ölüm-kalım savaşı olan Birinci Marne Savaşı'nın İtilaf Devletleri'nce kazanılması, Fransızlarda büyük heyecan yaratmış ve savaşın gidişatını değiştirmiştir.⁵⁶ Marne bölgesinin, günümüzde Fransa'nın tarih turizminin en fazla geliştiği bölgelerinden olması, bu savaşın Fransa açısından tarihsel önemini ve yarattığı heyecanı bugün bile göstermektedir.⁵⁷

Almanya-Fransa sınırındaki savaşlar, aynı hat üzerinde Büyük Savaş'ın sonuna dek sürecektir. Bu savaşlar sırasında meydana gelen, dünya tarihi açısından önemli olaylardan biri, İkinci Ypres Savaşı'nda Almanların Fransızlara karşı zehirli gaz kullanmalarıdır. 29 Temmuz 1899 tarihinde imzalanan uluslararası La Haye Sözleşmesi'nin 23. maddesinde, savaş sırasında düşmana “*zehir ya da zehirli silah*”

ordusu ile General von Klock ve General von Bülow komutasındaki Alman ordusu arasında gerçekleşen Deux Morins Savaşı; General Foch komutasındaki Fransız ordusu ile General von Bülow ve General von Hausen tarafından yönetilen Alman ordusunun çarpıştığı Saint-Gond Savaşı; General Langle de Cary komutasındaki Fransız ordusu ile General von Hausen ve Wurtemberg Dükü komutasındaki Alman ordusunun karşılaştığı Vitry Savaşı; General Sarraill komutasındaki Fransız ordusu ile Prusya veliaht prensi komutasındaki Alman ordusu arasında gerçekleşen Revigny Savaşı'dır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Les Armées françaises dans la Grande Guerre*, Ministère de la Guerre, Imprimerie Nationale, Paris, 1925. (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k62670898/f14.image> E. T. 02.12.2013 - Fransızca)

⁵⁶ Gustave Babin, *La Bataille de la Marne (6-12 Septembre 1914), Esquisse d'un Tableau d'Ensemble*, Ed. Plon, Paris, 1915, pp. 1-4 (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6522897n/f12.image>, E. T. 03.12.2013 - Fransızca)

⁵⁷ Marne bölgesindeki turizm faaliyetleri için bkz. <http://www.lamarne14-18.com/> (E. T. 03.12.2013 - Fransızca)

kullanarak zarar vermek yasaklanmış olmasına karşın⁵⁸ Almanlar öldürücü gaz kullanmışlar ve Teğmen David Sbrava'nın araştırmasına göre, 22 Nisan 1915'te 5.000 askerin ölümüne, 15.000 askerin ise gazdan etkilenecek zehirlenmesine neden olmuşlardır.⁵⁹

Zehirli gazın ilk kullanımından kısa bir süre sonra, 7 Mayıs 1915'te, İrlanda açıklarında, New York'tan Liverpool'a gitmekte olan İngiliz bandrolü Lusitania Gemisi, Alman U-20 denizaltısı tarafından batırılır. Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan Alman İmparatorluğu Büyükelçiliği'nin *"İngiliz ya da müttefiki olan ülkelerin bayrağını taşıyan tüm gemilerin düşman olarak algılanacağını ve savaşın sürmekte olduğu sularda bu gemilere müdahale edileceğini"* bildiren notasına rağmen yola çıkan ve mürettebatının da, yolcularının da sivil olduğu belirtilen bu geminin batırılması, içerisinde bulunan binden fazla kişinin ölümüne neden olmuştur.⁶⁰ Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde –gemide yolculuk yapmakta olan ve hayatını kaybeden bazıları ünlü pek çok Amerikan vatandaşının da bulunması sebebiyle- bu olay büyük yankı yaratır.⁶¹ Fransızları doğrudan

⁵⁸ Sözleşmenin tam metnine ulaşmak için bkz. <http://www.icrc.org/applic/ihl/dih.nsf/INTRO/155?OpenDocument> (E. T: 05.12.2013 - Fransızca); http://www.askerihukuk.net/FileUpload/ds158941/File/kara_harbinin_kanunlari_ve_adetleri_hakkinda_sozlesme.pdf (E. T: 05.12.2013 – Türkçe)

⁵⁹ David Sbrava, "La Guerre des Gaz 1915-1918 vue à travers les archives de l'ECPAD", http://www.ecpad.fr/wp-content/uploads/2011/01/guerre_des_gaz.pdf (E. T. 05.12.2013)

⁶⁰ <http://www.rmsslusitania.fr/2010/04/dernierdepart.html> (E. T. 06.12.2013 - Fransızca)

⁶¹ <http://library.thinkquest.org/17297/index2.htm> (E. T. 06.12.2013 - İngilizce); söz konusu tepkilere örnek olarak Amerikalı sanatçı Winsor McCay tarafından animasyonu yapılan *The Sinking of the Lusitania* adlı kısa film gösterilebilir. (https://archive.org/details/Sinking_of_the_Lusitania, E. T. 06.12.2013 - İngilizce)

ilgilendirmese de Lusitania gemisinin batırılışı Amerika Birleşik Devletleri'nin müttefik olarak Birinci Dünya Savaşı'na girme kararında etkili olacağı için Fransız tarihi açısından önemlidir.

Amerika Birleşik Devletleri'nin savaşa katılmasından önce, Fransa ve İngiltere kendilerine yeni bir müttefik bulurlar: Savaş başlamadan önce Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları ile bir antlaşmaya imza atmış olan İtalya, savaşı müttefikleri başlatınca tarafsız kalacağını ilan etmiştir. 3 Mayıs 1915 tarihinde İttifak Devletleri'nden ayrıldığını bildiren İtalya, bundan 20 gün sonra, 23 Mayıs 1915'te İtilaf Devletleri'ne katılarak Birinci Dünya Savaşı'na girmiştir.⁶²

Bu tarihten sonra da sürekli savaş durumunda bulunan Fransızlar, Şubat 1916'ya kadar, Almanlar karşısında yenilgi almasalar da çok ciddi bir zafer elde edememişlerdir. 21 Şubat-19 Aralık 1916 tarihlerinde gerçekleşen Verdun Savaşı'nın sonunda ise Birinci Dünya Savaşı'nda Fransa açısından en önemli zaferlerden biri kazanılmıştır. Lorraine bölgesinde bulunan Verdun kenti civarlarında gerçekleşen bu savaşta, Erich von Falkenhayn ve Alman veliaht prensi Wilhelm tarafından yönetilen Alman ordusu, yıpratma stratejisi uygulayarak Fransızları mağlup etmeye çalışmıştır. Komutan von Falkenhayn'ın anılarından öğrendiğimize göre, Almanların amacı, düşman ordusuna ciddi kayıplar verdirerek Fransızların cesaretini kırmak ve bu şekilde savaşı sonlandırmaktır. Yine aynı kaynağa göre, Verdun Cephesi'nin seçilmesi de tesadüfi değildir. Coğrafi açıdan taarruza en elverişli bölge burasıdır. Yaklaşık 40-50 kilometre genişliğe sahip olan Verdun, cephe gerisiyle bağlantının

⁶² Thomas Nelson Page, *Italy and the Word War*, Charles Scribner's Sons, New York, 1920. (<http://net.lib.byu.edu/estu/wwi/comment/Italy/PageTC.htm>, E. T. 06.12.2013 - İngilizce)

kesilmemesi için gerekli olan demiryoluna yakındır. Ayrıca, tüm birliklerini ilk etapta göndermesi Alman ordusunun aleyhine bir davranış olacağından, geride kalan ihtiyat birliklerinin ve takviye cephanenin de gerektiğinde bölgeye ulaşabilmesi için en uygun alan Verdun'dür.⁶³

Savaş, Almanların düşündüğü gibi gelişmez. İnsanlık tarihindeki en ağır bilançoya sahip savaşlardan biri olarak lanse edilen ve on ay süren bu savaşta her iki taraf da ağır kayıplar verir: Fransızlar 163.000, Almanlar 143.000 ölü ya da kayıp. 300.000'den fazla insanın ölümüne neden olan bu savaşın bilançosuna yaralıları da eklediğimizde, sayı 770.000'i bulmaktadır.⁶⁴

Bu ağır bilançoya rağmen, Fransız General Joffre, henüz Verdun Savaşı son bulmadan, İngilizlerin desteği ve bu iki imparatorluğun sömürge birliklerinin (Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda, Güney Afrika ve Newfoundland'de bulunan sömürge birliklerinin) de cepheye ulaşmasıyla Fransa'nın Somme bölgesinde Almanlara karşı taarruza geçer. 1 Temmuz 1916'da başlayan çatışma, 18 Kasım 1916'da iki tarafın da kesin bir zaferi olmaksızın sona erer. Bu savaşta da pek çok kayıp verilir: Fransızlar 200.000, İngilizler 420.000, Almanlar 500.000 ölü ya da kayıp asker.⁶⁵ Savaşın ağır bilançosunun yanı sıra, bazı yazarların da (Fransız, Alman ya da İngiliz) bu savaşta asker olarak yer almaları ve edindikleri

⁶³ Erich von Falkenhayn, *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya*, Çeviri: Kurmay Yarbay Bursalı Mehmet Nihat, Yayına Hazırlayan: Faruk Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 172-173.

⁶⁴ Serge Bernstein, Pierre Milza, *Histoire de la France au XXe siècle: 1900-1930*, Ed. Complexe, Bruxelles, 1999, p. 258.

⁶⁵ Ibid., p. 259.

izlenimlerden ve deneyimlerinden yararlanarak savaş sonunda kaleme aldıkları eserler dolayısıyla da Somme Savaşı Avrupa’da belleklerde önemli bir yer tutmuştur. Bu yazarlardan bazıları, Blaise Cendrars, Georges Duhamel, Harry Fellows, Robert Graves, Ernst Jünger, Wilfred Owen, Siegfried Sassoon ve John Ronald Reuel Tolkien’dir.

Verdun ve Somme Savaşları, Birinci Dünya Savaşı’na katılmış olan Avrupa ülkeleri ordularının yıpranmalarına neden olmuştur. 6 Nisan 1917’de Amerika Birleşik Devletleri’nin Almanya’ya karşı savaşa girmesi, İtilaf Devletleri’nin yeni bir güç kazanmasını sağlamıştır. Amerika Birleşik Devletleri’nin savaşa katılmasında, Almanya’nın yukarıda bahsi geçen Lusitania gemisini batırması olayı önemli bir rol oynar. Bunun yanı sıra, gelişen ticari ilişkilerle birlikte, Amerikan halkının Fransa’ya olan sempatisi ve savaşın başından beri kamuoyunun genellikle Fransız yanlısı bir tutum içerisinde olması da göz ardı edilemeyecek etkenlerdendir.⁶⁶

Birinci Dünya Savaşı’nın başlangıcından itibaren önemli görevlerde bulunmuş ve başarılarla imza atmış komutan General Joffre’un siyasi kulislerin etkisiyle cephedeki görevinden alınmasından kısa bir süre sonra, yerine gelen General Nivelle, hatalı bir taarruz planı hazırlar. Söz konusu plan uyarınca harekete geçen Fransız ordusu, 16 Nisan 1917’de Alman ordusuna karşı taarruza geçer.

⁶⁶ Jennifer K. Elsea, Matthew C. Weed, “Declarations of War and Authorizations for the Use of Military Force: Historical Background and Legal Implications”, Congressional Research Service, <http://fas.org/sgp/crs/natsec/RL31133.pdf> (E. T. 26.06.2015 - İngilizce)

Nivelle'in en fazla 48 saat süreceğini öngördüğü çatışma, haftalarca devam eder. Fransız ordusu, 50.000 civarında askerini kaybederek bozguna uğrar.⁶⁷

Nivelle'in bu başarısızlığının ardından, görevinden alınması ve 15 Mayıs 1917 tarihinde yerine General Pétaine'in atanması ordudaki gerginliği azaltmaya yetmez. Stratejik bir hata nedeniyle bu denli çok kayıp verilmesi, önce firar olaylarının artmasına, daha sonra da ordu içerisinde ayaklanmalara neden olur. 27 Mayıs 1917'de başlayan ayaklanmalarda, yaklaşık 30.000 asker cephe gerisine çekilir.⁶⁸ Subayların emirlerine karşı gelerek cepheye dönmeyi reddeden askerler, 1 Haziran 1917'de Missy-aux-Bois kasabasında yönetimi ele geçirirler. Fransız tarihinde 50 yıl boyunca belgeleri gizlenmiş ve ancak arşiv açıldıktan sonra gün yüzüne çıkmış olan bu olayın sonunda, ayaklanmayı bastırmak için ciddi çalışmalar yapılır: binlerce asker tutuklanır; kurulan mahkemelerde 412 asker idam cezasına çarptırılır; bunlardan 55'i kurşuna dizilerek infaz edilir.⁶⁹

Bu bozgun ve ayaklanmaların ardından İtilaf Devletleri'ne ikinci bir darbe de Rusya'dan gelecektir. Kısa süre öncesinde, Şubat 1917'de bir devrimle yönetimi geçici hükümete bırakmış olan Rusya, Ekim 1917'de Bolşeviklerin başarısıyla

⁶⁷ Jean François Jagielski, "Tuer/être tué: les pertes et 'les mille figures de la mort' sur le Chemin de Dames de mars à octobre 1917", http://www.crid1418.org/doc/textes/jagieslki_mourir_cdd.pdf (E. T. 11.12.2013 - Fransızca)

⁶⁸ André Loez, "Improviser l'indiscipline: stratégies, contraintes et craintes des mutins de 1917", <http://www.afsp.msh-paris.fr/activite/2006/germmgrhispo06/txt/loez.pdf> (E. T. 11.12.2013 - Fransızca)

⁶⁹ *Birinci Dünya Savaşı Ansiklopedisi*, 1976, s. 783-787.

sonuçlanan bir devrim daha yaşamıştır.⁷⁰ Rusya İmparatorluğu'nun yıkılmasına neden olan bu devrimler, Dünya haritasının önemli bir bölümünün değişmesini de sağlar. Yönetim şekli açısından çok büyük farklılıklar göstermesine rağmen, yeni kurulan Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (1922'den itibaren Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği adını almıştır) toprak bütünlüğünü ve bünyesinde barındırdığı farklı milletlerden oluşan yapıyı büyük ölçüde korumuştur.

6 Aralık 1917'de Rusya, Birinci Dünya Savaşı'ndan ayrılmak üzere, diğer İtilaf Devletleri'nin dâhil olmadığı barış görüşmeleri yapmaya başlar. 22 Aralık 1917'de Brest'te bir araya gelen Almanya İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan Krallığı ile Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti temsilcileri, uzun süren görüşmelerden sonra 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalarlar.⁷¹ Bu antlaşmaya göre; Baltık ülkeleri, Polonya, Beyaz Rusya, Ukrayna ve Finlandiya Alman İmparatorluğu'na; Kars, Ardahan, Batum ve Artvin ise Osmanlı İmparatorluğu'na verilir.⁷²

Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti ile İttifak Devletleri arasındaki barış görüşmeleri sürerken, diğer ülkelerde de uzun sürmüş olan savaşın bitmesine yönelik çalışmalar yapılmaya başlanır. Bu konuda ilk önemli adım, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson tarafından atılır. Wilson, 8 Ocak 1918 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri Kongresi önünde sunduğu metinde, 14 maddeden oluşan

⁷⁰ Eric Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl, 1914-1991, Aşırılıklar Çağı*, Çeviren: Yavuz Olagan, Sarmal Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 76.

⁷¹ Pierre Broué, "Le Parti bolchévique", 1963, http://www.luttedeclassé.org/marxisme/broué_pbolch.pdf (E. T. 12 Aralık 2013 - Fransızca)

⁷² Eric Hobsbawm, 1999, a.g.e., s. 78.

programını açıklar. Söz konusu program, Birinci Dünya Savaşı'nı bitirerek, barış içerisinde yeni bir Avrupa oluşumunu sağlamak için tasarlanmıştır. Bu programa göre;

1. Ülkeler arasında gizli antlaşmalar yapılmaması,
2. Uluslararası denizlerde gidiş gelişin serbest olması,
3. Ticari ilişkilerde eşitliğin kabul edilmesi,
4. Silahlanmanın iç güvenliği sağlamaya yeterli olacak şekilde kısıtlanması,
5. Sömürgelerde yaşayan halkların çıkarlarının korunması,
6. İşgal edilen Rus topraklarının boşaltılması ve Rusya'nın kendi kendini istediği şekilde yönetmesinin sağlanması,
7. Belçika'nın egemenlik haklarının sağlanarak yeniden kurulması,
8. Fransız topraklarının kurtarılması ve Alsace-Lorraine'in Fransa'ya iadesinin sağlanması,
9. İtalyan sınırlarının ulusal temele göre düzenlenmesi,
10. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndaki uluslara özerklik sağlanması;
11. Balkan devletleri arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi ve oluşan sınırların dokunulmazlığı konusunda uluslararası garantilerin verilmesi,
12. Osmanlı İmparatorluğu'nda Türklerin çoğunlukta olduğu bölgelere bağımsızlık, bu imparatorluk bünyesindeki diğer uluslar içinse özerklik sağlanması ve boğazların tüm ticaret gemilerine açık tutulması,
13. Lehlerin çoğunlukta olduğu bölgeleri kapsayan bir Lehistan ve denize kapısı bulunan bir Polonya devleti kurulması,

14. Tüm bu ülkelerin toprak bütünlüğünün garantiye alınması için Milletler Cemiyeti kurulması gerekmektedir.⁷³

Bu ilkelerin Fransa açısından en önemlisi 8. maddedir ve Fransa'nın Birinci Dünya Savaşı'na girerken hedeflediği noktaya ulaşmasını sağlamaktadır. Bunun yanı sıra, Wilson İlkeleri İttifak Devletleri açısından yenilginin kabul edilmesi ve merkezî imparatorlukların tamamen çökmesi anlamına gelmektedir.

Dolayısıyla İttifak Devletleri, özellikle de Brest-Litovsk Antlaşması'yla Doğu sınırında hiçbir sorunu kalmayan Almanya, Wilson'un bu programını kabul etmek yerine savaşı sürdürürler. 27 Mayıs-6 Ağustos 1918 tarihleri arasında Fransa'nın Marne bölgesinde gerçekleşen savaşların sonunda, Almanların karşısında yer alan Fransız, Amerikan, İngiliz ve İtalyan güçleri kesin bir zafer elde ederler.⁷⁴ Bu tarihten sonra Batı Cephesi'nin tamamında zafer kazanan İtilaf Devletleri, Almanya ile 11 Kasım 1918 tarihinde 34 maddelik Rethondes Ateşkes Antlaşması'nı imzalar. Bu ateşkese göre Almanya, işgal ettiği bölgeleri tahliye ederek savaşın başlangıcındaki sınırlarına çekilecek ve silahlarını terk edecektir. Söz konusu ateşkesin süresi 36 gün olarak belirtilmesine rağmen, uzatılabileceği orijinal

⁷³ Woodrow Wilson'un Amerika Birleşik Devletleri Kongresi önünde sunduğu metnin tamamına ulaşmak için bkz. http://wwi.lib.byu.edu/index.php/President_Wilson%27s_Fourteen_Points (E. T. 12.12.2013 - İngilizce)

⁷⁴ İkinci Marne Savaşı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. "La Deuxième Bataille de la Marne", *Guides illustrés Michelin des Champs de Bataille*, Clermont-Ferrand, 1919, <http://net.lib.byu.edu/~rdh7//wwi/comment/Marne2/Marne2TC.html> (E. T. 12.12.2013 - Fransızca)

antlaşma metninde de belirtilmektedir ve Versailles Barış Antlaşması'na kadar uzatılmıştır.⁷⁵

İtilaf Devletleri, Almanya'yla imzalanan bu ateşkes dışında, diğer İttifak Devletleri'yle şu ateşkeslere imza atmıştır:

- Bulgaristan Krallığı ile 29 Eylül 1918'de Selanik Ateşkes Antlaşması
- Osmanlı İmparatorluğu ile 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması
- Avusturya-Macaristan ile İtalya Krallığı arasında 3 Kasım 1918'de Padoue Ateşkes Antlaşması

Tüm bu ateşkeslerin ardından 28 Haziran 1919 tarihine kadar süren Paris Konferansı'ndan sonra imzalanan Versailles Barış Antlaşması, 4 yıl süren Büyük Savaş'ın tamamen sona ermesi anlamına geliyordu. Saraybosna'daki suikastin yıldönümünde imzalanan bu antlaşma, Almanya'nın sınırlarını belirlemenin yanı sıra, Polonya ve Çekoslovakya devletlerinin kurulduğunu da ilan ediyordu. Avusturya'nın bağımsızlığı Versailles Barışı ile korunmaktaydı. Bunların dışında, Alsace-Lorraine'in Fransa'ya verilmesi, Belçika'nın bütünlüğünün sağlanması, Dan nüfusun çoğunlukta olduğu Almanya'ya ait şehirlerin halkın tercihiyle göre Danimarka'ya verilmesi, Almanya'nın Doğusunda bulunan bazı toprakların yeni kurulan Polonya devletine verilmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁶

⁷⁵ Ateşkes metninin tamamı için bkz. <http://mjp.univ-perp.fr/traites/1918armistice.htm>, E. T. 12.12.2013.

⁷⁶ Antlaşmanın tam metni için bkz. "Traité de Versailles", <http://www.herodote.net/Textes/tVersailles1919.pdf>, E. T. 12.12.2013 – Fransızca.

Versailles Barış Antlaşması'ndan sonra, Avusturya-Macaristan ile imzalanan Trianon Antlaşması, Avusturya ve Macaristan'ın iki ayrı ülkeye bölünmesi, Çekoslovakya'nın kurulması, topraklarının bir bölümünün (nüfus yapısına bakılarak) Romanya'ya, İtalya'ya ve yeni kurulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'na (daha sonra Yugoslavya adını alacaktır) bırakılması gibi ağır şartlar içermektedir.⁷⁷

Bulgaristan'la imzalanan Neuilly Antlaşması da söz konusu ülkenin sınırlarının yeniden çizilmesini sağlıyordu. Pek çok şehri Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'na bırakılan Bulgaristan, savaş sırasında Romanya'dan aldığı Dobruca'yı iade etmek zorunda kalıyordu. Ayrıca Batı Trakya'nın büyük bir kısmı da Yunanistan'a verilmekteydi.⁷⁸ Dolayısıyla Bulgaristan, Ege kıyısında küçük bir devlete indirgeniyordu.

Osmanlı İmparatorluğu ile 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sèvres Antlaşması ise Güneydoğu Anadolu'da otonom bir Kürt devleti kurulması; Van, Bitlis, Trabzon ve Erzurum'un Bağımsız Ermenistan Devleti'ne verilmesi gibi ağır maddelerden oluşuyordu.⁷⁹ Ancak söz konusu antlaşma, 19 Mayıs 1919'dan beri Anadolu'da sürdürülmekte olan Türk Kurtuluş Savaşı sırasında 23 Nisan 1920'de kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce kabul edilmemesi dolayısıyla yürürlüğe girmemiştir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi bir sonraki bölümde verilecektir.

⁷⁷ Antlaşmanın tam metni için bkz. <http://www.roi-president.com/telechargement/traite/traite-de-trianon-1920.pdf>, E. T. 12.12.2013 – Fransızca.

⁷⁸ Antlaşmanın tam metni için bkz. <http://www.gwpda.org/1918p/neuilly.html>, E. T. 12.12.2013 – İngilizce.

⁷⁹ Antlaşmanın tam metni için bkz. http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Peace_Treaty_of_S%C3%A8vres, E. T. 13.12.2013 – İngilizce.

Tüm bu antlaşmalar, İtilaf Devletleri açısından son derece tatmin edici sonuçlar vermiştir. Fransa açısından değerlendirildiğinde, Birinci Dünya Savaşı'na girişinde önemli bir etken olan Alsace-Lorraine bölgesinin iadesi sağlanmıştır. Yeni sömürgelere ve sanayisi için gerekli olan hammaddelere ulaşabileceği çok sayıda bölgeye sahip olmuştur.

2.2. Türk Tarihçilerin Bakış Açısından Birinci Dünya Savaşı

Şimdiye kadar elde ettiğimiz veriler Türk tarihi açısından Birinci Dünya Savaşı'nın çok önemli olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Osmanlı Devleti'nin 10 Ocak 1792 tarihinde Rusya ile imzaladığı Yaş Antlaşması'ndan sonra bir dağılma ve çöküş sürecine girdiği görülmektedir. Bir varoluş savaşı sürdürmekte olan Osmanlı Devleti, bu çöküşü engellemek için çok çeşitli yollara başvurmuş (askerî reformlar, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı gibi), ancak başarı gösterememiştir.

Osmanlı Devleti'nin etnik yapısı çok renkli bir doku oluşturmaktadır. Bu durum, Fransız Devrimi'nin akabinde hızla yayılan milliyetçi fikirlerin etkisiyle, her milletin kendi bağımsızlık mücadelesini verme çabasını tetikleyerek, devletin çökme noktasına gelişini hızlandırmıştır. Balkan Savaşları bunun en belirgin örneklerindendir.

Rusya'nın panslavist siyaseti doğrultusunda kışkırtılan Balkan ülkeleri (Sırbistan, Yunanistan, Karadağ ve Bulgaristan), Trablusgarp'ta İtalyanlara karşı savaş halinde olması fırsatından yararlanarak Osmanlı Devleti'ne savaş açmışlardır.

Savaşın sonunda, Balkanların haritası tamamen değişmiş, Makedonya, Batı Trakya, Edirne ve Kırklareli işgal edilmiştir. Arnavutluk ise bağımsızlığını ilan etmiştir.⁸⁰

Birinci Balkan Savaşı'nın sonunda diğer Balkan Devletleri'nden daha fazla toprak almasının yarattığı huzursuzluk nedeniyle Bulgaristan'ın hedef devlet olduğu ikinci bir Balkan Savaşı daha başlamıştır. Savunmaya çekilen Bulgaristan'ın bu durumundan yararlanan Osmanlı Devleti, Enver Paşa komutasındaki bir ordu ile Edirne'yi geri almıştır⁸¹ (Enver Paşa'nın genç yaşta yüksek rütbelere ulaşmasında bu başarısının etkisi büyüktür).

Balkan Savaşları'ndan kısa bir süre sonra başlayan Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti'nin de katılmasında temel etkenin, dağılma ve çöküş döneminde kaybedilen toprakların geri alınması isteği olduğu söylenebilir. Ancak, savaşa giriş nedeni sadece bu değildir. Dönemin siyasi ve ekonomik yapısına bakıldığında, büyük devletlerin, sömürgecilik faaliyetleri dolayısıyla gözlerini zayıf düşmüş imparatorlukların geniş ve zengin topraklarına dikmiş olduklarından daha önce bahsedilmişti. Bu nedenle, Balkan Savaşları'ndan sonra, milliyetçi duyguların kullanılarak Osmanlı Devleti içerisinde bulunan milletlerin kışkırtılmasının (önceden başlamış olan misyonerlik faaliyetleri de düşünüldüğünde) zor olmayacağı ve Avrupa devletlerinin bu durumdan yararlanmak istedikleri açıktır. Avusturya-Macaristan veliahdının öldürülmesi ile başlayan ve hızla gelişen süreçte, Osmanlı Devleti'nin saf dışı kalması mümkün görünmüyordu. Zira savaş sırasında müttefiksiz

⁸⁰ İsmet Gökçölü, *10 Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922, Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 9-44.

⁸¹ A.g.e., s. 24.

ve tarafsız kalmak, zaten gerek askerî, gerekse ekonomik yönden zayıf durumda olan Osmanlı Devleti'nin sömürgeci devletler tarafından parçalanması demektir. Rusya'nın sıcak denizlere inme isteği ile kışkırttığı Balkanlarda çıkan savaş bu tehlikenin bir göstergesidir. Rusya'nın müttefikleriyle birlikte katıldığı büyük bir savaşta tek başına kalmak, İstanbul'u Rusların işgal etmesi ihtimalini doğurmaktadır. Ayrıca, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Almanya'nın beraber yer aldığı bir savaşta Rusya, tarafsız kalan Osmanlı Devleti'nin topraklarından geçmeden müttefiki olan Fransa ve İngiltere ile bağlantı kuramayacaktır. Bu sebeplerden ötürü, Rusya İmparatorluğu, Osmanlı Devleti için büyük bir tehdit oluşturmaktadır.⁸²

Yukarıda belirtilen nedenler, Osmanlı Devleti yöneticilerini ittifak arama zorunluluğu içerisinde bırakmıştır. Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın İtilaf Devletleri'yle görüşerek müttefik olma talebinde bulunması ve İtilaf Devletleri'nin bu teklifi reddi, Osmanlı Devleti'nin doğal olarak İttifak Devletleri'ne yönelmesine neden olmuştur. Sadrazam Sait Halim Paşa, Enver Paşa ve Talat Paşa gibi yönetim kadrosunun başında bulunan kişilerin, Almanların savaşı kazanacağına inanıyor olmaları da Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletleri'ne katılarak savaşa girmesini hızlandıran etkenlerdendir. Adı geçen yöneticiler, Almanlarla görüşmeleri kabineden dahi gizli tutarak yürütmüşlerdir.⁸³ Bu görüşmelerin sonunda 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanlarla ittifak antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmaya göre; iki taraf da Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasındaki ihtilafta tarafsız kalacak, Rusya

⁸² Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Neden Girdik*, Emre Yayınları, İstanbul, 1995, s. 79-80.

⁸³ Veli Yılmaz, *1 inci Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, Cem Ofset, İstanbul, 1993, s. 62-64.

Avusturya-Macaristan'a askerî müdahalede bulunur ve Almanlar *casus foederis* dolayısıyla Rusya ile savaşırsa, Osmanlı Devleti de *casus foederise* tabi olacak, Alman subayları Osmanlı ordusu genel komutasında etkin bir nüfuza sahip olacaklar, tehdit durumunda Almanya Osmanlı Devleti topraklarını savunmayı taahhüt edecek ve bu antlaşma iki ülke arasında gizli kalacaktır.⁸⁴

Birinci Dünya Savaşı'nın başında imzalanan bu antlaşma uyarınca savaşa gireceği kesinleşen Osmanlı Devleti, mümkün olduğunca tarafsızmış gibi görünmekte kararlı olsa da Alman hükümeti Osmanlı ordusunun savaşa bir an önce girmesi konusunda baskı yapmaktadır. 10 Ağustos 1914'te İngiliz donanmasının takibinden kaçan Goeben ve Breslau adlı Alman kruvazörleri, Çanakkale Boğazı'na girerek Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. Osmanlı hükümetine satışı yapılmış gibi gösterilen bu kruvazörler,⁸⁵ içlerindeki Alman komutanlar ve mürettebat ile birlikte 29 Ekim 1914'te Rusya'ya ait Odesa ve Sivastopol limanlarını bombalamışlardır. Bunun üzerine 1 Kasım 1914'te Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Böylece resmen savaşa katılmış olan Osmanlı Devleti, 23 Kasım 1914'te tüm Müslümanlara, hiçbir olumlu sonuç alamayacağı Cihad-ı Mukaddes çağrısı yapmıştır.⁸⁶

Hızla gelişen bu olaylar dizisi, ilerleyen dört yıl boyunca Osmanlı Devleti'nin on bir ayrı cephede var olma savaşını sürdürmesine neden olmuştur. Söz konusu

⁸⁴ Antlaşma metni için bkz. http://avalon.law.yale.edu/20th_century/turkgerm.asp, E. T. 30.12.2013 - İngilizce.

⁸⁵ *Birinci Dünya Savaşı Ansiklopedisi*, a.g.e., 1976, s. 134-135.

⁸⁶ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1995*, Alkım Yayınları, İstanbul, 2009, s. 143-147.

cephelere ve Birinci Dünya Savaşı'nda Türk tarihi açısından önem taşıyan olaylara aşağıda kısaca değinilecektir.

Kafkas Cephesi, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunun ilk açılan cephesidir ve Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasına kadar da açık kalmıştır. Cephenin açılmasının temel nedeni, Osmanlı Devleti'nin 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda kaybettiği Kars, Ardahan, Batum ve Artvin'i geri almak istemesidir. Bunun yanı sıra, Almanya ile birlikte yapılan savaş planlarına göre, Doğu Anadolu ve Kafkaslar üzerinden Ruslar yıpratılacak ve ayrıca bu bölgede yaşayan Türklerin (cihat çağrısı ile) ayaklanması sağlanarak Türk hâkimiyeti garanti altına alınacaktır.⁸⁷ Bu bağlamda, dönemin Başkomutan Vekili Enver Paşa, Sarıkamış Harekâtı planını, Kafkasya'da savaşıacak olan 3. Ordunun komutanlarına sunmuştur. Almanların Paris'i beklenmedik bir şekilde arkadan kuşatarak ele geçirme esasına dayalı "Schliffen Planı"na benzeyen bu plan, temel olarak Kafkas Rus Ordusunun İran ve Karadeniz yönünden gönderilecek kuvvetlerle sarılması⁸⁸ ve böylece Doğu Anadolu'daki kaybedilen toprakları geri alma düşüncesinden oluşmaktadır.

Ruslar ise, 1878'de elde ettikleri topraklarla yetinmeyerek, bu bölgede yaşayan Ermenilerin kışkırtılması yoluyla çeşitli isyanlar çıkmasına neden oluyorlardı. Zaten huzursuz olan bu ortamda, duruma hazırlıklı olan Rus ordusu, Ermeni Gönüllü Birlikleri'ni de kullanarak Doğu Anadolu'yu istila etmeyi,

⁸⁷ Fahir Armaoğlu, a.g.e., 2009, s. 147.

⁸⁸ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi XI. Cilt (İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908 - 1918)), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 418.

İskenderun'a ulaşarak sıcak denizlere inmeyi, Trabzon'u ele geçirerek bu hat üzerinden İstanbul'a ulaşmayı planlıyordu.⁸⁹

Hazırlıklı olan Rus ordusunun karşısında, Birinci Dünya Savaşı'na apar topar sürüklenmiş, Balkan ve Trablusgarp savaşlarının etkisiyle zayıf düşmüş, ekonomik gücü çok zayıf Osmanlı ordusunun Almanlardan destek gelmediği sürece böyle bir planı gerçekleştiremeyeceği açıktır. Ancak, söz konusu destek Bulgaristan savaşa dâhil olmayınca gelememiştir. Osmanlı ordusunun 90.000 askerden oluşan kuvvetleri sayıca Rus ordusundan fazla olmasına rağmen, askerlerin pek çoğunun savaş eğitimi almamış olması, sağlık hizmetlerinin yetersizliği, -25 derece civarındaki soğuk hava ve kimi yerlerde 1 metreyi aşan kar başarısızlığa zemin hazırlamıştır.⁹⁰ Bu şartlar altında Osmanlı ordusu için, Rus ordusuyla çarpışmak bir yana, bu bölgede askerlerin standart ihtiyaçlarını karşılamak dahi olanaksızdır.

Enver Paşa ve Osmanlı ordusunda yönetim kadrosuna getirilen Alman generaller, 3. Ordunun taarruza geçmek için hazırlıklı olmadığını farkındadırlar ve başlangıçta bu ordunun sadece savunma için hazırlık yapması, Rus kuvvetlerinde bir azalma olduğu takdirde taarruza geçmesi planlanmıştır. Fakat bu planlar değiştiğinden, 3. Orduya harekâta kış mevsiminde başlaması emri verilmiştir.⁹¹ Doğu Anadolu'nun yüksek kesimlerinde kış mevsiminin ağır şartlarıyla karşı karşıya kalan Osmanlı askerlerini motive etmek için söylenen ise, savaşların kıyafetle değil, yiğitlik ve cesaretle kazanılacağı, Rusları yendikten sonra refaha kavuşulacağıdır:

⁸⁹ Enver Ziya Karal, a.g.e., 2011, s. 415.

⁹⁰ A.g.e., s. 420-421.

⁹¹ A.g.e., s. 418.

“[...] bu eksikliklerin savaşta kıtaların faaliyet ve saldırısına zarar getirmeyeceğine kesinlikle eminim. Başarı; görünüşle, şekil ve kıyafetle değil, her askerin kalbindeki yiğitlik ve cesaretle kazanılır.

[...] Kesinlikle ümit ederim ki bundan böyle nasıl kahraman olduğunuzu dost ve düşmana gösterecek, er oğlu er olduğunuzu anlatacaksınız. Her zaman bizimle olan Allah'ı unutmayarak ileri atılınız. Böylece daima başarılı olarak Kafkasya sahralarında yatan babalarımızın ruhunu şad eder ve oralarda bizleri beklemekte olan din kardeşlerimizi Moskof boyunduruğundan kurtarırsınız.

Tekrar edelim, daima ileri gidiniz, saadet, şan ve şeref ileride, alçaklık, sefalet, ölmek geridedir.”⁹²

Sarikamış Harekâtı'nın başarısızlıkla sonuçlanması, Rus ordusunun Doğu Anadolu'daki ilerleyişini hızlandırmıştır. Ermeni çeteleriyle de işbirliği yapan Ruslar, gerek sivil halka yönelik saldırılarla, gerekse askerî güçle, hedeflerine ulaşmaya çalışmışlardır.⁹³ Malazgirt-Muş yönünde bir saldırı düzenleyen Rus ordusu, Osmanlılar tarafından durdurulmuştur. Doğu Anadolu'da ilerleme çabasında olan Rusları destekleyen Ermeniler, ordunun savaşa kanalizе olmasını engelleyecek çete saldırıları düzenlemişlerdir. Bu saldırıların en etkililerinden biri, 21 Nisan 1915'te gerçekleştirdikleri Van isyanıdır. İsyân sırasında banka, Düyun-u Umumiye

⁹² Mehmet Derviş Kuntman, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Hatıraları*, Der. Metin Özata, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009, s. 81.

⁹³ Haluk Selvi, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Doğu Anadolu'da Ermeni Politikaları”, <http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/birincidunyasavasiermpolitikalari.pdf>, E. T. 01.01.2014 – Türkçe.

ve postane yakılmış, olaylar kısa sürede Van çevresindeki ilçe ve köylere yayılarak jandarma ile Ermeniler arasında çarpışmalara neden olmuştur.⁹⁴

Ermenilerin, 1800'li yılların sonlarında başlattıkları ve hız kazanarak sürdürdükleri tüm zararlı faaliyetler ve sivil halka yaptıkları zulümler, Osmanlı hükümetini tedbir almaya itmiştir. 24 Nisan 1915 tarihinde hükümet, Ermeni komite merkezlerinin kapatılması kararını alır. İstanbul'da yaşayan 610 Ermeni hakkında, halkı isyana sevk ettikleri gerekçesiyle tutuklama emri çıkarılır ve bu kişilerden 235'i tutuklanır.⁹⁵ Bu kararda geçen diğer maddeler şu şekildedir:

- 16-55 yaşları arasındaki Ermenilerin yurtdışına giriş çıkışları kısıtlanacak,
- Haberleşmeler Türkçe yapılacaktır,
- Ermeni çocuklar devletin resmî okullarında öğrenim görecektir,
- Ermeni gazeteleri kapatılacaktır.⁹⁶

Tüm bu önlemler, Ermenilerin yıkıcı faaliyetlerini durdurmaya yetmemiştir: Osmanlı Devleti'nin büyük muharebelerde İtilaf Devletleri'ne karşı mücadele ettiği söz konusu dönemde, Ermeni isyanları Van bölgesinden diğer bölgelere yayılmıştır. Mayıs 1915'te Zeytun, Van ve Bitlis'te çıkan Ermeni isyanları tüm şiddeti ile devam ederken, Rus ordusu da Başkale'ye ilerlemektedir.⁹⁷

⁹⁴ Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 2007, s. 141.

⁹⁵ Yusuf Sarınoy, *24 Nisan 1915'te Ne Oldu? Ermeni Sevk ve İskanının Perde Arkası*, İdeal Kültür&Yayınılık, İstanbul, 2012, s. 175.

⁹⁶ Ergünöz Akçora, 2007, a.g.e., s. 149.

⁹⁷ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010, s. 299.

8 Mayıs 1915 gecesi, Ermeniler Van'daki Türk mahallelerine saldırmıştır. Van valisi, Müslüman halkın yurt içinde başka bölgelere göç etmelerini emretmek zorunda kalmıştır. Aynı gün, Türkler Van'ı boşaltmaya başlamışlardır. Göç edenlere saldıran Ermeniler yüzlerce Müslüman'ı katletmişlerdir. Çeşitli nedenlerle göç etmeyen Türklere, Ermeniler tarafından zulümler yapılmış ve toplu katliamlar gerçekleştirilmiştir. 17 Mayıs 1915 tarihinde Türk askerleri Van şehrini boşaltmış, şehir Ermeniler ve Ruslar tarafından işgal edilmiştir.⁹⁸

Çanakkale Savaşı'nın da başlamış olduğu bu tarihlerde, Ermenilerle ilgili olarak alınan tedbirler yetersiz kalınca, Osmanlı hükümeti, "*sefer esnasında hükümet icraatına karşı gelenler için askerî makamlarca alınan kararları uygulayacak geçici yasa*"yı 27 Mayıs 1915 tarihinde yayınlamıştır. Bu yasa şu maddelerden oluşmaktadır:

"1. Sefer vakti ordu, kolordu, fırka, kumandan veya vekilleri, mevki kumandanları, hükümetin emirlerine, asayiş ve memleket müdafaasına müteallik icraata muhalefet ve mukavemet görürlerse, hemen en şiddetli bir şekilde tedibat yapmaya, tecavüz ve mukavemeti esassından imhaya mezun ve mecburdurlar.

2. Aynı makamlar askerlik gereği veya casusluk veya ihanetini hissettikleri kasaba ahalisini tek tek veya toplu olarak diğer mahalleye sevk ve iskân ettirebilirler."⁹⁹

⁹⁸ Kamuran Gürün, 2010, a.g.e., s. 296-297.

⁹⁹ A.g.e., s. 308-309.

Ayrıca Başkomutanlık, İçişleri Bakanlığı'ndan, masum halka tecavüz ve orduyu meşgul ettikleri gerekçesiyle, Van, Bitlis, Erzurum illeri ile Adana, Mersin il merkezleri dışında bu illerin kırsal kesimi, İskenderun, Antakya, Belan kazalarının köyleri ve kasabalarında bulunan Ermenilerin başka bir yere iskân edilmesini istemiştir. Bu Ermeniler, Halep'in Doğu ve Güneydoğu bölgeleri ile Suriye'de hükümetin belirleyeceği yerlere iskân edilecektir. Yer değiştirme olayının düzgün ve emniyetli bir şekilde yapılabilmesi için de gerekli tedbirlerin alınması istenmiş ve bu hususta bir yönetmelik hazırlanmıştır.¹⁰⁰ Ermeniler göç ettirilirken belirtilen talimatlara aykırı hareket edenler Divan-ı Harp Mahkemesi tarafından cezalandırılmışlardır. İdam da dâhil çeşitli cezalara çarptırılanların sayısı 1673'dir.¹⁰¹ İskân edilen Ermenilerin sayısı ise pek çok kaynakta farklı şekillerde verilmektedir. Prof. Dr. Kemal Çiçek'in *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)* başlıklı çalışmasında bu sayıları belirten kaynaklar ayrı ayrı değerlendirilmiş ve "Osmanlı Arşiv Belgeleri"ne göre yapılan çalışmalarda iskân edilen Ermenilerin sayısının 450 binin altında olduğu belirlenmiştir.¹⁰²

Tüm bu gelişmeler sırasında, Van'ı işgal eden Rus ordusu, buraya bir Ermeni vali atayarak ilerleyişine devam etmiştir. Ele geçirmeleri gereken en önemli noktalardan biri de Erzurum'dur. Coğrafi açıdan Doğu Anadolu'da bir kavşak noktası konumunda olan Erzurum alınırsa, Ruslar için Trabzon, Erzincan ve Muş

¹⁰⁰ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 Cilt I*, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s. 131-132.

¹⁰¹ Yusuf Sarıncay, 2012, a.g.e., s. 217.

¹⁰² Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012, s. 215.

gibi önemli şehirleri ele geçirmek kolaylaşacaktır. 16 Şubat 1916'da bu amaçlarını gerçekleştirmişler ve bir gün sonra Muş'u almışlardır. Hızla ilerlemeyi sürdürmüşler ve planları uyarınca, Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını işgal ederek, Trabzon'a kadar ulaşmışlardır.¹⁰³

1916 yılının sonlarına doğru, Rusya İmparatorluğu'nun çöküşüne neden olacak komünizm akımı Rus ordusu içerisinde de yayılmaya başlayınca daha fazla ilerlemeleri mümkün olmamıştır. Ekim 1917'de gerçekleşen devrimin ardından Rusya savaştan çekilmiştir. Rus ordusunun cepheden çekilirken Ermenilere bıraktığı bu bölgelerde yaşayan sivil Türklere yönelik katliamlar gerçekleştirilmiştir.¹⁰⁴

18 Aralık 1917'de imzalanan Erzincan Ateşkes Antlaşması'nın¹⁰⁵ ardından, 3 Mart 1918 tarihinde Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti temsilcileri ve İttifak Devletleri arasında kabul edilen Brest-Litovsk Antlaşması ile Osmanlı Devleti Kars, Ardahan ve Batum'u Ruslardan geri almıştır.¹⁰⁶ Ancak, bölgede sükûnetin sağlanması ve cephenin tam anlamıyla kapanması, Türk Kurtuluş Savaşı'nın sonuna dek sürecektir.

¹⁰³ Cemalettin Taşkiran, *Ana Ben Ölmedim, I. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 27.

¹⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 Cilt II*, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005.

¹⁰⁵ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Nurcan Yavuz, "Erzincan Mütarekesinin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/24/113.pdf>, E. T. 06.01.2014 – Türkçe.

¹⁰⁶ Antlaşma metninin tamamı için bkz. http://avalon.law.yale.edu/20th_century/bl34.asp#treatytext, E. T. 06.01.2014 – İngilizce.

Anadolu toprakları üzerinde açılan ve Türk tarihi açısından çok önemli olan bir diğer cephe de **Çanakkale Cephesi**'dir. İtilaf Devletleri'nin Birinci Dünya Savaşı'nın başında tasarladığı, ancak tarafsız bir devletin sınırları içerisinde olduğu için üzerinde durulmayan, Çanakkale Boğazı'ndan geçerek İstanbul'u ele geçirme planı, Osmanlı Devleti savaşa girince ciddi bir şekilde ele alınmıştır. İngiliz donanma komutanı Fischer'ın deniz üzerinden Çanakkale'ye taarruz etme fikri, dönemin Denizcilik Bakanı Winston Churchill tarafından da savunulmuştur.¹⁰⁷ Söz konusu plana göre, Boğazlar ve İstanbul ele geçirilerek Osmanlı Devleti saf dışı bırakılacak, Rusya ile yakın temas kurularak silah ve malzeme sevki kolaylaştırılacak ve henüz savaşa katılmamış olan Balkan Devletlerinin İtilaf Devletleri arasında yer alması sağlanacaktır. Bu amaçla, İngiliz ve Fransız donanmaları 19 Şubat 1915'ten itibaren, Çanakkale Boğazı'nda bulunan Türk tabyalarını bombalamaya başlamışlardır. 18 Mart 1915'te ise, Çanakkale Boğazı'nı geçme teşebbüsünde bulunurlar.¹⁰⁸ Çanakkale müstahkem mevki komutanı Cevat Paşa'nın emri üzerine Binbaşı Hafız Nazmi Bey'in Nusret Mayın Gemisi'yle 17-18 Mart 1915 gecesi döşediği 26 mayını tespit edemeyen İtilaf Devletleri'nin donanmasına ait 3 zırhlı batmış, 2 zırhlı kullanılamayacak duruma gelmiştir. Bu donanmada görev yapan 1000 civarında asker kaybedilmiştir. Osmanlı Devleti ise 40 şehit, 74 yaralı (yararlıların 18'i Alman ordusuna mensuptur) vermiştir.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Yaşar Semiz, "18 Mart 1915 Çanakkale Deniz Savaşı: Sebepleri, Gelişimi ve Sonuçları", s. 228, <http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s14/semiz.pdf>, E. T. 09 Ocak 2014 - Türkçe.

¹⁰⁸ Fahir Armaoğlu, 2012, a.g.e., s. 149-150.

¹⁰⁹ Enver Ziya Karal, 2011, a.g.e., s. 443.

Deniz harekâtından beklediği sonucu alamayan İtilaf Devletleri, bu kez kara harekâtı ile Boğazları ele geçirmeye çalışmışlardır. General Hamilton komutasındaki İngiliz, Fransız ve Anzak kuvvetleri, önemli noktalara çıkarma yapmışlardır. 25 Nisan 1915'te Seddülbahir bölgesinin Zığındere, Pınarıçi, İkiz, Teke, Ertuğrul ve Hisarlık koylarına yapılan çıkarmaların tümü Osmanlı ordusu tarafından durdurulmuştur.¹¹⁰

Yine aynı tarihte çıkarma yapılan bir başka bölge de Arıburnu'dur. Yeni Zelanda ve Avustralya ordularından oluşan ve kısaca Anzak (Australian and New Zeland Army Corps, ANZAC) olarak adlandırılan ordu, uzun süren çatışmalardan bir sonuç elde edememiştir. Çıkarmanın ilk gününde Osmanlı ordusunun yoğun ateşi ile karşılaşan Anzaklar, ileri harekâta girişmeden sadece savunmada kalmışlardır.¹¹¹ Günümüzde, bu çıkarmanın yapıldığı koy "Anzak Koyu" olarak adlandırılmaktadır.

Çanakkale Savaşları'nın yapıldığı üçüncü bölge, Kurmay Albay Mustafa Kemal'in komuta ettiği Anafartalar Grup Komutanlığı'na bağlı birliklerin İtilaf Devletleri'ne karşı mücadele ettiği¹¹² Anafartalar Cephesi'dir. 6 Ağustos 1915 tarihinde Arıburnu Cephesi kuvvetleriyle birleşen bu cephe, İngiliz General Hamilton'un diğer cephelerde ilerleme kaydedememesi üzerine açılmıştır. Suvla Koyu'na yapılan çıkarmanın ardından gerçekleşen muharebeler, 20 Aralık 1915'e

¹¹⁰ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, "Çanakkale Cephesi Harekatı (Haziran 1915-Ocak 1916)", 5. Cilt, 3. Kitap, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Ankara, 1980, s. 13-14.

¹¹¹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, "Çanakkale Cephesi Harekatı (Haziran 1915-Ocak 1916)", 1980, a.g.e., s. 329-334.

¹¹² Hasan Mert, "Çanakkale Savaşlarında Yarbay Mustafa Kemal", http://atailkuyg.ege.edu.tr/files/h_m-canakkale_ata.pdf, E. T. 13..01.2014 – Türkçe.

kadar sürmüştür. Bu tarihten itibaren, İtilaf Devletleri söz konusu bölge üzerindeki planlarından vazgeçerek Çanakkale Boğazı'nı tahliye etmişlerdir.¹¹³

Çanakkale Savaşı'nın kazanılması, Birinci Dünya Savaşı'nın Doğu Cephesi açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Çanakkale'yi geçemeyen İtilaf Devletleri, Rusya'ya yardım gönderememişlerdir. Ayrıca, Doğu Cephesi'nde devam eden savaşlar İtilaf Devletleri'nin tasarladığından daha uzun sürmüştür. Çanakkale Savaşları sırasında, mevcut kuvvetlerinin dışında Almanlardan herhangi bir destek alamamış olan Osmanlı Devleti'nin savaşı kazanması, Bulgaristan'ın tarafsızlığını bozmasına ve İttifak Devletleri ile 6 Eylül 1916'da bir antlaşma yaparak savaşa katılmasına neden olmuştur.¹¹⁴

Çanakkale Savaşları Türk tarihinde büyük bir zafer olarak anlatılmaktadır. Günümüzde Türkiye'de tarih turizminin en canlı bölgelerinden biri olan Çanakkale, söz konusu cephenin Türk tarihi açısından önemini yansıtmaktadır.¹¹⁵ Halk kültürüne yerleşmiş olan ağıtlar, türküler ile önemli şair ve yazarların verdiği eserler de Türklerin bu cepheye verdiği önemi gösteren diğer unsurlardır.

Bu bölgedeki savaşların Türk tarihi açısından bir diğer önemi de Türk Kurtuluş Savaşı'nı başlatan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olan Mustafa Kemal Atatürk'ün adının başarıyla tarihe kaydedildiği bir savaş olmasıdır. Kurmay

¹¹³ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, “Çanakkale Cephesi Harekatı (Haziran 1915-Ocak 1916)”, 1980, a.g.e., s. 490.

¹¹⁴ <http://www.e-tarih.org/sayfa.php?sfid=611>, E. T. 11 Ocak 2014 – Türkçe.

¹¹⁵ Çanakkale'de bulunan şehitlikler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.canakkalesehitlikrehberi.com/>, E. T. 10.01.2014 – Türkçe.

Albay Mustafa Kemal, bu savaşta 19. Tümen ve Anafartalar Grup Komutanı olarak görev yapmış ve büyük yararlıklar göstermiştir.¹¹⁶

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda mücadele ettiği bir diğer cephe, **Kanal Cephesi**'dir. Süveyş Kanalı'nın bulunduğu bölgede Almanların isteği üzerine açılan bu cephenin amacı, Mısır'ı ele geçirerek buradaki Müslümanları İngilizlere karşı ayaklandırmak ve İngiltere'nin Hint sömürgelerine ulaşmasını engellemektir. Ancak, Cemal Paşa komutasındaki Osmanlı birlikleri İngilizler karşısında yenilgiye uğramışlar ve Filistin'e çekilmek zorunda kalmışlardır.¹¹⁷

Kanal Harekâtları'nın başarısızlığa uğraması üzerine İngilizler tarafından açılmış olan **Filistin ve Suriye Cepheleri**'nde ise Osmanlılar İngilizlere karşı savunmaya geçmişlerdir. Fransız ve İtalyanların da asker gönderdiği bu bölgede, İngilizler Kudüs'ü işgal etmişlerdir. İngiliz ordularının yanı sıra Arap çeteleriyle de mücadele eden General Liman von Sanders komutasındaki Yıldırım Ordular Grubu ve bu gruba bağlı 7. Ordu Komutanı Mirliya (Tümgeneral) Mustafa Kemal, İngilizleri bugünkü Suriye sınırında tutmayı başarmıştır. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasının ardından, bu cephedeki direniş durdurularak, bölge İngilizlerin egemenliğine bırakılmıştır.¹¹⁸

¹¹⁶ *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (4 Haziran 1915 – 9 Ocak 1916)*, V. Cilt, III. Kitap, Genelkurmay Personel Başkanlığı, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012, s. I.

¹¹⁷ Enver Ziya Karal, 2011, s. 424-429.

¹¹⁸ Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl III*, Cumhuriyet Yay., İstanbul, 1999, s. 108-109.

Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan petrol sahalarını ele geçirmek amacıyla yine İngilizler tarafından açılan **Irak Cephesi**'nde ilk çarpışmalar, İngilizlerin Bahreyn'i (15 Ekim 1914) ve Basra'yı (23 Kasım 1914) işgali üzerine başlamıştır. Osmanlı kuvvetlerinin Basra'yı geri almak için yaptıkları harekâtlar başarılı olamayınca General Townshend komutasındaki İngiliz birlikleri karşı taarruza geçmişlerdir. 22 Ekim 1915'te gerçekleşen bu muharebede İngiliz ordusu 4000 kişilik zayıat verince geri çekilmek zorunda kalmış ve Kuttülammaré mevziinde savunmaya geçmiştir. Nurettin Paşa'nın komuta ettiği Osmanlı askerleri 5 Aralık 1915'te İngiliz ordularını kuşatmışlardır. 4,5 ay süren kuşatmanın sonunda, 29 Nisan 1916'da İngilizler kayıtsız şartsız teslim olmuştur.¹¹⁹

Ancak, Osmanlı ordusunun bu cephede hem Ruslara, hem İngilizlere karşı savaşıyor olması ve yerli Müslüman aşiretlerin İngiliz propagandaları ve para teklifleriyle Osmanlı Devleti'ne ihanet etmeleri, bu başarının uzun soluklu olmasını engellemiştir. Birliklerin Rus ordusu ile savaşılan bölgeye kaydırılması ve Irak'tan uzaklaştırılması sonucunda İngilizler Kuttülammaré'yi tekrar ele geçirmişlerdir. 11 Mart 1917'de Bağdat düşmüştür. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından sonra ise, 8 Kasım 1918'de Musul ve çevresi de İngilizler tarafından işgal edilmiştir.¹²⁰

Türklerin, yine İngilizler tarafından kışkırtılan yerli Müslüman halka karşı savaştığı bir diğer cephe, **Hicaz-Yemen Cephesi**'dir. 10 Haziran 1916 tarihinde

¹¹⁹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, III. Cilt, I. Kısım, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1979, s. 774-776.

¹²⁰ Enver Ziya Karal, 2011, 485-488.

ayaklanan Şerif Hüseyin liderliğindeki Arap aşiretleri, Fahreddin Paşa'ya bağımsızlık isteklerini bildirmişler ve garnizonunun teslim olmasını talep etmişlerdir. Bu istekler üzerine başlayan çatışma sonrasında 11 Haziran'da Baş Karakol Tabyası, 12 Haziran'da Hamidiye Tabyası Araplar tarafından ele geçirilmiş, 16 Haziran'da Cidde'deki Osmanlı garnizonu tutsak edilmiş, 17 Eylül'de ise Taif düşmüştür.¹²¹ Fahreddin Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, İngiliz ve Araplar tarafından Medine'de kuşatılmış, diğer Osmanlı kuvvetleri ile irtibatı kesilmiş ve hiçbir ikmal desteği alamamıştır. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalandığını dahi haber alamayan söz konusu kuvvet, ancak 13 Ocak 1919 tarihinde, İstanbul'dan gelen heyetin Antlaşmayı bildirmesi üzerine Medine şehrini teslim ederek İngilizlere esir düşmüştür.¹²²

Harbin sonlarına doğru, Kazım Karabekir Paşa'nın komuta ettiği Birinci Kafkas Kolordusu, **İran Cephesi**'nde İngilizlere karşı savaşmak üzere Tebriz'e gönderilmiştir. İngilizleri mağlup eden söz konusu kolordu, Tahran'ı almak üzere ilerlediği sırada Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandığı için İran boşaltılmıştır.¹²³

Libya Cephesi'nde de savaş çok farklı sonuçlanmaz. Birinci Dünya Savaşı öncesinde İtalyanların eline geçen Trablusgarp 15 Ekim 1915'te geri alınmıştır. İtalyanların karşı taarruzları sonuç vermemiş olsa da Mondros Ateşkes

¹²¹ Enver Ziya Karal, 2011, a.g.e., s. 496.

¹²² Cemalettin Taşkiran, 2008, a.g.e., s. 51-52.

¹²³ Enver Ziya Karal, 2011, a.g.e., s. 492-493.

Antlaşması'nın ardından Osmanlı askerleri 1 Mart 1919'dan itibaren bölgeden ayrılmışlardır.¹²⁴

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti sadece kendi toprakları üzerinde değil, Avrupa'nın doğusunda bulunan Galiçya, Romanya ve Makedonya'da da İttifak Devletleri'ne destek vermek amacıyla savaflara katılmıştır.

Çanakkale Savaşları sırasında iki defa lağvedilen ve yeniden oluşturulan 15. Kolordu, üçüncü kez yeniden kurularak önce Keşan ve Şarköy bölgelerine yerleştirilmiş, daha sonra da 11 Temmuz 1916'da **Galiçya Cephesi**'nde görevlendirilme emri almıştır. Bu kuvvet, 22 Ağustos 1916 tarihinde İttifak Devletleri'nin Güney Ordusunun emrine verilmiştir. Rus ordusuna karşı başarılı bir savunma yapmasına rağmen genel emre uyarak geri çekilmek zorunda kalan Kolordu, çekilme sırasında ağır zayıat vermiş, bir aydan daha kısa sürede, 95 subay ve 7.000 er kaybetmiştir. Mayıs 1917'de yurda dönmesine karar verilen Osmanlı birliklerinin bu cephedeki toplam zayıatı 15.000 askerden fazladır.¹²⁵

Savafla 17 Ağustos 1916'da İtilaf Devletleri safında katılan Romanya'nın 27 Ağustos 1916'da Avusturya-Macaristan'a savafl ilan etmesi üzerine, İttifak Devletleri ortak bir kuvvet oluşturarak Ruslar tarafından desteklenen Rumen ordularına karşı taarruza geçmiştir. Osmanlı Devleti **Romanya Cephesi**'ne 6. kolorduyu görevlendirmiştir. Söz konusu kolordu, Dobruca taarruzuna katılarak başarı

¹²⁴ Cemalettin Taşkıran, 2008, a.g.e., s. 53-54.

¹²⁵ *Birinci Dünya Harbi, Avrupa Cepheleri, 1. Kısım (Galiçya Cephesi)*, VII. Cilt, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Ankara, 1967, s. 23-24.

kazanmıştır.¹²⁶ Cephe, Bolşevik İhtilali sonrasında 3 Mart 1918’de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması’na kadar açık kalmıştır. Osmanlı birlikleri Mayıs 1918’de yurda dönmüştür.¹²⁷

Osmanlı ordusunun 25.000 askerle katıldığı (12 Eylül 1916) **Makedonya Cephesi** ise, İtilaf Devletleri’nin Sırbistan’a destek vermek amacıyla açtığı bir cephe dir. Burada görevlendirilen Osmanlı kuvvetlerinin karargahı Drama’da bulunmaktadır ve 1916 yılı sonuna kadar söz konusu bölgeyi savunma savaşları ile korumuştur.¹²⁸ Bu kuvvetlerin büyük bir kısmı, Makedonya Cephesi kapanmadan, Nisan 1917’de Irak ve Filistin cephelerine destek vermek amacıyla bu cepheden ayrılmıştır. Geride kalan 50. Tümen ise Haziran 1917’de yurda dönmüş ve Halep’teki görevine başlamıştır.¹²⁹

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, toprakları üzerinde bulunan hemen her bölgede savaş vermenin yanı sıra, müttefiklerine destek vermek amacıyla da farklı cephelere birlikler göndermiştir. Çanakkale Savaşları dışındaki cephelerde, Osmanlı kuvvetleri genellikle yenilgiye uğramış, bazı cephelerde ise düşmanı mağlup ediyor olsa da Mondros Ateşkes Antlaşması uyarınca yenik sayılmış ve teslim olmak zorunda kalmıştır.

¹²⁶ Enver Ziya Karal, 2011, a.g.e., s. 498-499.

¹²⁷ *Birinci Dünya Harbi, Avrupa Cepheleri, 2. Kısım (Romanya Cephesi)*, VII. Cilt, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Ankara, 1967, s. 160.

¹²⁸ Enver Ziya Karal, 2011, a.g.e., s. 500.

¹²⁹ Cemalettin Taşkıran, 2008, a.g.e., s. 50.

Savaş sonunda imzalanan antlaşmalara bakacak olursak, Rusya ile 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması uyarınca Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne bırakıldığını görürüz. Rusların Bolşevik İhtilali dolayısıyla savaştan çekilmek zorunda kalmaları üzerine imzalandığını önceki bölümde belirttiğimiz bu antlaşma, Osmanlı Devleti'nin toprak kazandığı (kaybettiği toprakları geri aldığı) son antlaşmadır.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na son veren ateşkesi 30 Ekim 1918 tarihinde imzalamıştır. Ağır şartlar içeren bu antlaşma uyarınca, İtilaf Devletleri Boğazlardan serbestçe yararlanmanın yanı sıra, kendi güvenliklerini tehdit ettiğini değerlendirdikleri bölgeleri işgal etme hakkına da sahip olacaklardır. Ayrıca Osmanlı Devleti tarafından, “savaş tutsaklarının ve gözaltında bulundurulmuş ya da tutsak olan Ermenilerin tümünün İstanbul'da toplanarak, hiçbir koşula bağlı olmaksızın Müttefiklere teslim edilmesi”¹³⁰ (Madde 4) gerekmektedir. Tüm telsiz, telgraf ve kablo istasyonları İtilaf Devletleri'nce denetim altına alınan Osmanlı Devleti'nin ordusu da terhis edilecek ve silahları teslim edilecektir.¹³¹

10 Ağustos 1920'de ise Osmanlı Devleti'nin fiili ömrünün son bulmasına neden olan Sèvres Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmaya göre; Trakya'nın büyük bir bölümü Yunanistan'a, Antep, Urfa, Mardin Suriye'ye bırakılacak, Boğazlar silahsızlandırılacak, savaş ve barış zamanlarında tüm devletlerin gemilerine açık olacak, Fırat nehrinin doğusundaki Kürt vilayetlerinde yerel bir yönetim

¹³⁰ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt I, (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1953, s. 520.

¹³¹ Antlaşmanın tam metni için bkz. A.g.e., s. 519-524.

oluşturulacak, İzmir vilayetinin yönetimi 5 yıl süre ile Yunanlılara bırakılacak, Ermenistan Cumhuriyeti tanınacak ve Türk-Ermeni sınırını Amerika Birleşik Devletleri başkanı belirleyecek, ordu jandarma dâhil 50.700 kişiyle sınırlandırılacak ve ağır silah bulundurulmayacak, donanma tasfiye edilecektir.¹³²

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Mondros Ateşkesi uyarınca İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali (15 Mayıs 1919) halkın ciddi protestolarıyla karşılanmıştır. Bu işgalin ardından, Yıldırım Orduları Grup Komutanlığına atanan Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a çıkarak Türk halkı ile birlikte bir kurtuluş mücadelesi başlatmıştır. Ankara'da 23 Nisan 1920'de kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi, Sèvres Antlaşması'nı kabul etmemiş ve Türk halkı düşman işgallerine karşı direnmiştir. Uzun ve zorlu savaşların ardından, Türk Kurtuluş Savaşı başarıyla sona ermiştir. 24 Temmuz 1923 tarihinde İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Sırp-Hırvat-Sloven Devleti ile Türkiye Büyük Millet Meclisi temsilcileri arasında imzalanan Lausanne Barış Antlaşması uyarınca Sèvres Antlaşması hükümleri geçersiz kalmıştır.¹³³ 29 Ekim 1923 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur ve Osmanlı Devleti'nin siyasi ömrü de bu şekilde tamamlanmıştır.

¹³² Antlaşmanın tam metni için bkz. Nihat Erim, 1953, a.g.e., s. 525-545.

¹³³ Antlaşmanın tam metni için bkz. <http://www.ttk.gov.tr/templates/resimler/File/ktpbelge/antlasmalar/lozan/lozan13-61.pdf> (E. T. 14.01.2014 - Türkçe)

2.3. Ermeni Tarihçilerin Bakış Açısından Birinci Dünya Savaşı

Şimdiye kadar yaptığımız incelemeler, Birinci Dünya Savaşı'nın katılımcı devletler açısından büyük kayıplara neden olduğunu ve bu nedenle de, söz konusu savaşın bu ülkelerin literatürlerinde geniş yer tuttuğunu göstermektedir.

Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı'na bakış açılarının, yukarıda incelediğimiz Fransa ve Türkiye'nin bakış açısından çok daha farklı olacağını düşünüyoruz, çünkü Birinci Dünya Savaşı başladığında Ermenilerin, herhangi bir kara parçası üzerinde devlet statüsüne sahip toprakları yoktur. Ancak, Osmanlı Devleti ve Rusya İmparatorluğu bünyesinde yaşamlarını sürdüren Ermenilerin gönüllü olarak savaşa katılmaları söz konusudur. Bu bağlamda, öncelikle üzerinde durulması gereken nokta, Ermenilerin bu savaşa neden ve nasıl katıldıklarıdır.

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerin, bağımsızlıklarını kazanabilmek amacıyla 1880'li yılların sonlarından itibaren çeşitli komiteler kurdukları görülmektedir.¹³⁴ Söz konusu komitelerin ilki, “Armenakan Partisi”dir. Faaliyetlerine 1885 yılında Van'da başlayan partinin kurucusu Mkrtiç Portugalyan'dır. Parti, Fransa'da yayımlanan *Armenia* adlı gazetenin etrafında toplanan Mkrtiç Avetisyan, Grigoris Terlemezyan, Ruben Şatvoryan ve Grigor Acemyan gibi Ermeni düşünce adamlarının desteğini almıştır. Partinin amacı devrim yolu ile Osmanlı Ermenilerinin bağımsızlığını kazanmasını sağlamaktır. Bu amacı gerçekleştirmek için aynı düşünceye hizmet eden Ermeni vatanseverleri bir araya

¹³⁴ Richard G. Hovhannisian, “The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876-1914”, *The Armenian People, From Ancient to Modern Times*, Volume II, Ed. by Richard G. Hovhannisian, St. Martin's Press, New York, 1997, p. 212.

getirme, devrimci düşünceleri yayacak yayınlar yapma, örgüt içerisinde silahlı askerî eğitim verme, silah sağlama, askerî birlikler oluşturma ve halkı isyana hazırlama çalışmaları yürütmüşlerdir.¹³⁵ Söz konusu parti, 1921 yılında Demokrat Liberal Parti (Ռաժկավար Ազատական Կուսակցություն – Ramkavar Azatakan Kusaktsutyun) bünyesine dâhil olmuştur. Günümüzde hâlâ Ermenistan’da ve Ermeni diasporasının yoğun olarak yaşadığı bölgelerde faaliyetini sürdürmektedir.

1887 yılında Kafkasya Ermenilerinden Rus uyruklu Avedis Nazarbeg tarafından İsviçre’de kurulan Sosyal Demokrat Hnçak (Çan) Partisi (Անգլիական Հնչակյան Կուսակցություն - Sotsyal Demokrat Hnçakyan Kusaktsutyun) ise Türkiye Ermenistanı’nı kurtarmak, Rus ve İran Ermenistanları ile de birleşerek bağımsız bir Ermenistan yaratmak amacını taşımaktadır.¹³⁶ Partinin yayın organı *Hnçak* gazetesidir. Parti yöneticileri ve önde gelen isimleri Osmanlı Devleti’nde bizzat yaşamamış olan Rus uyruklu Ermenilerdir.¹³⁷ Çalışma bölgesi olarak Doğu Anadolu’yu seçen Hnçaklar, 1890 yılından itibaren merkezi İstanbul’da olmak üzere Anadolu’nun diğer vilayetlerinde de şubeler açarak teşkilatlanmışlardır.¹³⁸

¹³⁵ Richard G. Hovhannisian, 1997, a.g.m., p. 213.

¹³⁶ Partinin programı için bkz. Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement, The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, University of California Press, London, 1975, pp. 97-99; http://www.hunchak.org.au/aboutus/historical_program1887.html (E. T. 05.02.2014 - İngilizce).

¹³⁷ Ibid., pp. 105-108.

¹³⁸ Ibid., pp. 116-117.

Sosyalist, Marksist ve merkezîyetçi bir programa sahip olan Hnçak Partisi, temel olarak Karl Marks'ın görüşlerini benimsemektedir. Partinin hedeflerini gerçekleştirmek için kullandığı yöntemlerin, propaganda, kışkırtma, terör ve örgütlenme olduğu yine parti programında açıkça belirtilmektedir.¹³⁹ Parti, günümüzde hâlâ sosyalist bir çizgi ile Ermenistan ve diasporada etkinliğini sürdürmektedir.

Osmanlı Ermenilerinin bağımsızlık kazanması amacını taşıyan bir diğer siyasi örgüt, daha çok Ermenice adının son kelimesi olan ve “federasyon” anlamına gelen “Daşnaktsutyun” adıyla tanınan Ermeni Devrimci Federasyonu’dur (Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն - Hay Heğapohakan Daşnaktsutyun). Söz konusu siyasi örgütün “federasyon” olarak anılmasının nedeni, Ermeni grupların bir araya gelmesiyle kurulmasıdır.

Kuruluş amacı, Ermeni komitelerini birleştirmek yoluyla Osmanlı Devleti’ne karşı mücadele ederek bağımsız Ermenistan kurma hayalini gerçekleştirmektir. Kristapor Mikayelian, Simon Zavarian ve Stepan Zoryan tarafından kurulan Federasyon’un programının Hnçaktsutyun Partisi’yle benzerlik gösterdiği görülmektedir. Batı Ermenistan olarak adlandırdıkları bölgede yaşayan Ermenilerin ekonomik ve siyasi bağımsızlıklarını kazanmaları için propaganda yapmak, silahlı birlikler oluşturmak ve Ermenilerin kendilerini savunmalarını sağlamak Federasyon’un başlıca çalışmaları arasında yer almaktadır. Federasyon’un propaganda amaçlı kurduğu yayın organı *Droşak* (Դրոշակ - Bayrak) adlı gazetedir. Söz konusu yayın organında, “özgürlük” ve “bağımsızlık” kavramlarının eşanlamlı

¹³⁹ Louise Nalbandian, *ibid.*, 1975, pp. 108-115.

olmadığı, özgür olursa dahi bağımsızlığın gerekli olduğu yönünde propagandalar yapılmaktadır.¹⁴⁰

Federasyon, silahlı örgütlenmeyi terör boyutuna da taşımıştır. Söz konusu siyasi örgütün üstlendiği terör faaliyetleri arasında 1896 Osmanlı Bankası Baskını, 1904 Sasun İsyanı, 1905 Yıldız Suikastı yer almaktadır.¹⁴¹

Birinci Dünya Savaşı sırasında da amacı doğrultusunda, başta Rus ordusu olmak üzere İtilaf Devletleri'ne "Fedailer" aracılığıyla destek veren Federasyon, günümüzde hâlâ Ermenistan ve Diasporada etkinliğini yoğun bir şekilde sürdürmektedir.¹⁴²

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahatlar yapmayı kabul etmesi,¹⁴³ Ermenilerin kurdukları bu siyasi partilerin faaliyete geçmesine imkân sağlamıştır. Daha sonra imzalanan Berlin Antlaşması'nda da benzer bir maddenin yer alması Ermenilerin bağımsızlık umutlarını arttırmıştır.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Richard G. Hovhannisian, 1997, a.g.m., p. 216.

¹⁴¹ A.g.m., pp. 224-230.

¹⁴² Ermeni Devrimci Federasyonu'nun günümüzdeki ve tarihsel süreç içerisindeki faaliyetleri Federasyon'un internet sitesi üzerinden takip edilebilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.arfd.info/> (E. T. 24.02.2014 - İngilizce); <http://www.arfd.info/hy/> (E. T. 24.02.2014 - Ermenice)

¹⁴³ Ayastefanos Antlaşması'nın tam metni için bkz. <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/FOREIGN/stefano.htm> (E. T. 27.02.2014 – Rusça)

¹⁴⁴ Berlin Antlaşmasının tam metni için bkz. Pierre Albin, *Les Grands Traités politiques, Recueil des principaux textes diplomatiques depuis 1815 jusqu'à nos jours*, Lib. Félix

Ermeni bağımsızlık hareketi bağlamında düzenlenen isyan ve terör hareketleri kısaca şu şekilde özetlenebilir:

Osmanlı Devleti'ne karşı düzenlenen ilk silahlı eylem, vergilerin yüksek olduğu gerekçesiyle Zeytun halkının 1780'de gerçekleştirdiği isyandır. Bu isyandan sonra, 1789 Fransız İhtilalinin ardından yayılan milliyetçi fikirler ve bu fikirleri besleyerek büyük imparatorlukların içerisinde yaşamakta olan azınlıkların dönemin büyük güçlerince kışkırtılması sonucunda, Osmanlı Devleti'nde özellikle Balkanlarda görülen ayaklanmaların Ermenilerin de bağımsız olma hayallerini gerçekleştirmek üzere çabalamasına neden olmuştur. Bu bağlamda, yukarıda bahsi geçen siyasi partileri kuran Ermeniler, parti programlarında da açıkça belirtildiği üzere, terör de dâhil pek çok yola başvurarak, "*Büyük Ermenistan*" olarak adlandırdıkları ve Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını, Trabzon'u ve Adana'yı da içine alan bir devlet kurmayı tasarlamışlardır. Berlin Antlaşması'nın ardından uluslararası arenada da destek bulacaklarını umut eden Ermeni siyasi partileri faaliyetlerini arttırmışlardır. 27 Temmuz 1890 tarihinde meydana gelen Kumkapı Gösterisi (Hnçaktsutyun Partisi tarafından üstlenilmiştir), Berlin Antlaşması uyarınca Ermenilerin yaşadığı bölgelerde yapılması gereken ıslahatların yapılmadığı gerekçesiyle gerçekleştirilmiştir. Bu olaydan somut bir başarı elde edememiş olan Ermeniler, basın yoluyla propagandalar yaparak, Avrupa'da seslerini duyurmaya çalışmışlardır.¹⁴⁵

Alcan, Paris, 1912, pp. 204-228, (<https://archive.org/stream/lesgrandstraits00albigoog#page/n11/mode/2up>, E. T. 27.02.2014 - Fransızca); <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/FOREIGN/berlin.htm> (E. T. 27.02.2014 - Rusça)

¹⁴⁵ Richard G. Hovannisian, 1997, a.g.m., pp. 218-219.

24 Ekim 1895-28 Ocak 1896 tarihleri arasında meydana gelen Zeytun Ayaklanması da yine Hnçaktsutyun Partisi'nin bir eylemidir. Bu hareketin Osmanlı ordusunca bastırılmasının ardından söz konusu parti Ermeni halkı nezdinde güç kaybetmiş, Ermeni Devrimci Federasyonu'na güven duyulmaya başlanmıştır.¹⁴⁶

24 Ağustos 1896'da Ermeni Devrimci Federasyonu'na bağlı 26 fedai, Babken Syuni önderliğinde Osmanlı Bankası Baskını'nı gerçekleştirmiştir. Amaç, Dünya kamuoyunun ilgisini Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Ermenilerin üzerine çekmektir. Babken Syuni'nin baskın sırasında öldürülmesi üzerine liderlik görevini eylemi planlayan Armen Garo lakaplı Karekin Pastırmacıyan alır. Bu baskınla Ermeni fedailer; Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin denetlenmesi için Avrupa devletlerinin bir komisyon oluşturması, yerel yöneticilerin bu komisyonun onayıyla atanması, bölgedeki güvenlik güçlerinin o bölgede yaşayan insanlardan oluşturulması, adli reformlar yapılması, eğitim, basın ve ibadet özgürlüğü, vergilerin düzenlenmesi, 5 yıl boyunca vergiden muaf olma gibi isteklerini ifade etmişlerdir. Olayların büyümesinin ardından Rus Büyükelçiliği'nin araya girmesiyle Osmanlı Hükümeti işgale son vermeleri karşılığında işgalcilerin ülke dışına çıkmalarına izin vermiştir.¹⁴⁷

1904 yılında gerçekleşen Sasun İsyanı ise, Ermenilerce halk kahramanı olarak kabul edilen ve Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne karşı İtilaf Devletleri (özellikle Rusya) safında savaşacak olan Ermeni Gönüllü Birlikleri'ne komuta eden Andranik Ozanyan isimli çete reisinin önderliğinde uzun zamandır süren isyan

¹⁴⁶ Louise Nalbandian, 1975, ibid., p. 126-128.

¹⁴⁷ Ibid., p. 176-177.

hazırlıklarının bir sonucu olarak gerçekleştirilmiştir. Andranik Çelepyan’a göre, isyana karşılık veren birlikler, dokuz-on bin kişilik düzenli Türk ordusu ve beş-yedi bin silahlı Kürt eşkıyasından oluşmaktadır.¹⁴⁸ İsyen, Ermenilerin cephanesinin bitmesiyle son bulur. Söz konusu isyanda çok sayıda Türk hayatını kaybeder.¹⁴⁹ Çelepyan’ın belirttiğine göre, isyan sonrasında Ermenilerin ölü sayısının 7000 olarak açıklanmasına karşın, isyandan üç yıl sonra Andranik Ozanyan, Dünya kamuoyunda tepki yaratmak için bu sayının fazla gösterildiğini itiraf etmiştir:

“Biz yalnızca, elçiliklere sunulması amacıyla sahte adlar kullanarak 7000 kişinin öldürüldüğü yalanını uydurduk.”¹⁵⁰

Osmanlı Padişahı II. Abdülhamit’i öldürmek amacıyla Ermeni Devrimci Federasyonu tarafından düzenlenen Yıldız Suikasti (21 Temmuz 1905) de Ermenilerin düzenlediği ses getiren terör hareketlerindendir. Padişahın Cuma selamlığından geçeceği yere bomba yerleştirilmiş, ancak Padişah camiden çıkışta biraz geciktiği için kurtulmuş, eylem başarısızlıkla sonuçlanmıştır.¹⁵¹

24 Temmuz 1908’de II. Meşrutiyet’in ilanı ile başlayan süreçte, Ermeni Devrimci Federasyonu’nun seçimleri kazanan İttihat ve Terakki Partisi’yle işbirliği

¹⁴⁸ Անդրանիկ Չեկեպյան, *Ձորալար Անդրանիկ և Հայ հեղափոխական շարժումը*, Արևիկ, Երևան, 1990, էջ 184.

¹⁴⁹ Türk kaynaklarına göre söz konusu çatışmadaki ölü sayısı 932 Türk, 19 Ermenidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kamuran Gürün, 2010, a.g.e., s. 240.

¹⁵⁰ Անդրանիկ Չեկեպյան, 1990, ibid, էջ 191.

¹⁵¹ Richard G. Hovannisian, 1997, a.g.m., p. 227.

içerisinde olması nedeniyle isyanların bir süreliğine durulduğu görülmektedir.¹⁵² Bu dönemde oluşturulan Osmanlı Parlamentosunda 11 Ermeni milletvekili bulunmaktadır.¹⁵³

Bu durgunluk süresince silahlanmayı sürdüren Ermenilerin, 1909 yılında Adana’da ayaklandıkları görülmektedir. İstanbul’da yaşanan ve 31 Mart Vakası (13 Nisan 1909) olarak bilinen ayaklanmanın hemen ertesi günü Adana Ermenilerinin ayaklanması ve bu ayaklanma sırasında pek çok sivil insanın ölmesi, halk arasındaki gerginliği arttıran bir etkidir. İttihat ve Terakki Partisi’nin olayları kontrol altına alarak II. Abdülhamid’i tahttan indirmesinin ardından, söz konusu partinin, Beyrut ve Şam’da bulunan askerleri Adana’ya göndermesi üzerine isyan bastırılmıştır. Ermeni kaynaklarında olayın Türklerin Ermenilere saldırmasıyla başladığı söylenmekle birlikte, Ermenilerin bağımsızlıklarını kazanmak için uzun süredir hazırlanmakta oldukları da belirtilmektedir.¹⁵⁴

Tüm bu ayaklanma ve terör faaliyetleri, Ermeniler tarafından kurulmuş siyasi partilerin desteği ile Ermeni silahlı örgütlerince tasarlanmıştır. Söz konusu silahlı örgütler, başlangıçta “fedailer”¹⁵⁵ olarak adlandırılan çetelerden oluşuyordu. Kuruluş amaçları başlangıçta Ermeni köylülerin kendilerini savunmalarına yardımcı olmak

¹⁵² Richard G. Hovannisian, 1997, a.g.m., p. 230.

¹⁵³ <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/iliskiler/milletvekilleri.html> (E. T. 10.03.2014 - Türkçe)

¹⁵⁴ Richard G. Hovannisian, 1997, a.g.m., p. 231-232.

¹⁵⁵ “Fedai” kelimesi Farsça “kendini adayan” anlamına gelir.

olarak açıklanan¹⁵⁶ fedailerin, Balkan Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı Bulgaristan'a,¹⁵⁷ Birinci Dünya Savaşı sırasında da Ermeni Gönüllü Birlikleri ile Rus ordusuna destek verdikleri ve fedai liderlerinin “paşa” unvanıyla bu birliklerin başına getirildikleri¹⁵⁸ görülmektedir.

Balkan Savaşları sonrasında bağımsızlığını kazanan devletlerin durumu, Ermeni halkının bağımsız bir devlet kurma umudunu arttırmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Ermenilerinin, tebaası olduğu devletin karşısında yer alan İtilaf Devletleri'ne, özellikle de Ruslara destek vermiş olmasının temelinde 1878-79 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan beri artarak süren bağımsızlık umudunun Balkan Savaşları ile pekişmesi olduğu söylenebilir.

Balkan Savaşları'nın kısa bir süre sonrasında başlayan Birinci Dünya Savaşı'nda, Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Ermenilerin Rusya'ya verdikleri bu destek, özellikle Kafkas Cephesi'nde Osmanlı ordusuna büyük güçlükler çıkarmıştır. Bir önceki bölümde de bahsettiğimiz gibi, Osmanlı ordusu bir yandan Rus ordusuna karşı mücadele vermiş, diğer yandan Ermeni fedailerinin cephe gerisinde gerçekleştirdikleri saldırılara karşı koymaya çabalamıştır.

Bu noktada, Ermenilerin Ruslara verdikleri desteklerin niteliğinden bahsetmekte fayda görüyoruz. Yukarıda da bahsettiğimiz Ermeni fedailerinin bir kısmı yine çeteler halinde cephe gerisinde faaliyet gösterirken, Rus ordusuna

¹⁵⁶ Anaide Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm, 1887-1912*, Çev.: Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 36-37.

¹⁵⁷ Անդրանիկ Չեղեպյան, 1990, ibid, էջ 264-269.

¹⁵⁸ Ibid, էջ 282-283.

“*Ermeni Gönüllü Birlikleri*” adı altında destek veren fedailer de bulunmaktadır. 1914 yılı Eylül ayında “Ermeni Milli Bürosu” tarafından Tiflis’te alınan kararla Kafkas ordusunun emrine girmek üzere dört birlik oluşturulmasına karar verilmiştir. Ekim 1914’te hazırlıkları tamamlanan bu birlikler, Ermeniler tarafından kahraman olarak nitelendirilen çete liderlerinden Andranik Ozanyan, Drastamat Kanayan (Dro), Hamazasp Srvandztyan, Arşak Gafavyan (Keri) komutasına verilmiştir ve Osmanlı Devleti’ne karşı Kafkas Cephesi’nde Rus ordusu adına savaşmakla görevlendirilmişlerdir.¹⁵⁹

Bu birliklerin Osmanlı ordusuyla ilk karşılaşmaları 19 Kasım 1914 tarihinde Alagöz’de gerçekleşir. Bu noktada 31 Aralık 1914’e kadar kalan birliğin amacı Sarıkamış’taki Rus birliklerini korumaktır. Yine Sarıkamış ve Dilman Savaşları’nda da Rus ordusuna bu birlikler büyük destek vermişlerdir. Tüm bu çarpışmaların bilançosu Ermeni Gönüllü Birlikleri için 156 ölü, 743 yaralıdır.¹⁶⁰

Verilen tüm bu destekler Rus ordusunun rahatça ilerlemesini sağlar. Bu arada, Ermeni kaynaklarında Van’da Osmanlı hükümetince çıkarılan karışıklıklara Ermenilerin tepkisi olarak gösterilen olaylar¹⁶¹, şehirdeki pek çok Müslümanın kaçmasına neden olur ve Ermeniler Van Kalesi’ni ele geçirirler. Bu olay Ermeni literatürüne, gönüllü birliklerin desteği ile Van’ın “*kurtuluşunun*” sağlandığı şeklinde

¹⁵⁹ Général G. Korganoff, *La Participation des Arméniens à la Guerre mondiale sur le front de Caucase (1914-1918)*, Massis, Paris, 1927, p. 10.

¹⁶⁰ Ibid, pp. 14-20.

¹⁶¹ Christopher J. Walker, “World War I and the Armenian Genocide”, *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, Volume II, Ed. By Richard G. Hovannisian, St. Martin’s Press, New York, 1997, p. 250.

geçmektedir.¹⁶² Bu olayların sonrasında Van’a gelen Rus ordusu komutanına şehir teslim edilir ve Aram Manukyan Van valisi olarak atanır.¹⁶³

Kafkas Cephesi’nde Rus ordusu, Çanakkale’de ise İtilaf Devletleri ile eşzamanlı savaşmakta olan Osmanlı Devleti, Ermenilerin daha önceki faaliyetlerinin ardından Van’ı ele geçirerek Ruslara teslim etmesi üzerine, “*sefer esnasında hükümet icraatına karşı gelenler için askerî makamlarca alınan kararları uygulayacak geçici yasa*”yı yürürlüğe koyar. Bu kanun kapsamında Osmanlı Devleti aleyhine faaliyetlerde bulunan Ermenilerin tutuklandığı 24 Nisan 1915 tarihi, kayıtlarda söz konusu tarihte kimsenin öldürüldüğüne dair veri bulunmamasına karşın Ermeniler tarafından sözde “*soykırım*”ın yıldönümü olarak lanse edilmekte ve Dünya kamuoyuna kabul ettirilmeye çabalanmaktadır. Ermeni tarih literatüründe söz konusu Kanun’un uygulanması hakkında, Ermeni iddialarını destekler nitelikte pek çok çalışma bulunmaktadır.

Söz konusu Kanun’un Ermenilerin Kafkas Cephesi’ndeki faaliyetlerine kesinlikle engel olmadığı ve Ruslara olan desteklerini sürdürdükleri görülmektedir. Ermeniler Van’dan sonra, Erzurum, Bitlis, Muş ve Trabzon’un Ruslar tarafından alınmasına, gerek fedailer aracılığıyla cephede, gerekse sivil halkın desteğiyle isyanlar yoluyla yardımcı olmuşlardır. Ancak, Kafkas ordularına komuta eden Vorontsov-Daşkov’un yerine atanan Rus Çarlığı’nın Kafkasya Valisi Grandük Nikola Nikolayeviç’in, “*Ermenisiz bir Ermenistan*” elde etmek için bölgeye Kazakları yerleştirmek istediği belirtilmektedir. Bu bağlamda, 1916 yılı Eylül ayında

¹⁶² Անդրանիկ Չեխալյան, 1990, ibid, էջ 314-320.

¹⁶³ http://www.mlsa.am/home/links.php?id_link=8 (E.T. 20.03.2014 - Ermenice)

Ermeni Gönüllü Birlikleri'nin dağıtılması emrini vermiştir.¹⁶⁴ Hovhannisian, bu emrin verilmesinde, Rusya'nın da onayladığı, İngiltere ve Fransa arasında 16 Mayıs 1916 tarihinde imzalanan Sykes-Picot Gizli Antlaşması'nın da etkisi olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁵

Mart 1917 devrimi ile sarsılan Rus İmparatorluğu'nda Prens Lvov yönetiminde kurulan geçici hükümetin başkanı Kerentski, Anadolu'daki Rus askerlerinin devrimin etkisiyle savaşmak istememesi nedeniyle Ermeni Gönüllü Birliği'ni destekleyerek bu noktadaki açığı kapatmak istemiştir. Bu bağlamda Avrupa cephelerinde savaşmakta olan Ermeni asıllı askerlerin Kafkas Cephesi'ne sevk edilmesi için emir vermiş ve Kafkasya'daki milletlere (Ermeni, Gürcü, Azeri) kendi birliklerini oluşturma yetkisi vermiştir. Bu dönemde, yine geçici hükümetin desteğiyle Özel Transkafkasya Komitesi kurulmuş ve söz konusu Komitenin izniyle 150.000 Ermeni göçmenin Rusların işgali altında olan Erzurum, Van ve Bitlis'e yerleştirilmesi kararı alınmıştır.¹⁶⁶

Bu noktada, Ekim Devrimi'nin ardından Transkafkasya halkları tarafından Ocak 1918'de kurulma hazırlıklarına başlanmış olan ve 22 Nisan 1918'de ilan edilen bir devletin varlığına değinmek gerekir. Transkafkasya Federasyonu ya da

¹⁶⁴ Ասորական Չեղեպյան, 1990, ibid, էջ 355.

¹⁶⁵ Richard G. Hovannisian, "Armenia's Road to Independence", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, Volume II, Ed. By Richard G. Hovannisian, St. Martin's Press, New York, 1997, p. 281-282. Sykes-Picot Antlaşmasının tam metni için bkz. http://avalon.law.yale.edu/20th_century/sykes.asp (E. T. 18.03.2014 - İngilizce)

¹⁶⁶ Serge Afanasyan, *L'Arménie, l'Azerbaïdjan et la Géorgie, de l'indépendance à l'instauration du pouvoir soviétique, 1917-1923*, L'Harmattan, Paris, 1981, p. 26.

Transkafkasya Seymi olarak da bilinen Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti bir ay kadar varlığını sürdürebilmiştir. Söz konusu devlet, 26 Mayıs 1918’de Gürcistan’ın bağımsızlığını ilan etmesi ile dağılmış, hemen ardından 28 Mayıs 1918’de Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu devletin bağımsızlığı da uzun sürmeyecek, 1920 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği bünyesine dâhil olacaktır.¹⁶⁷

Ekim Devrimi sonrasında Rusya’nın savaştan çekilmesi üzerine 3 Mart 1918’de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması, Rus ordularının Kars, Ardahan ve Batum’u boşaltmalarını gerektiriyordu. Dolayısıyla, Kafkas Cephesi’nin Brest-Litovsk Antlaşması’nın ardından kapanması bekleniyordu.¹⁶⁸ Ancak Ermenilerin, bağımsızlık hareketine büyük bir darbe niteliği taşıyan bu antlaşmaya uymak istememeleri nedeniyle, Rusların çekilme sırasında kendilerine devrettikleri cephaneyi kullanan Gönüllü Birliklerle Anadolu’da Erzurum, Erzincan ve Kars’ı işgal altında tutmayı sürdürmüşlerdir.¹⁶⁹ Böylece Kafkas Cephesi Mondros Ateşkes Antlaşması’nın imzalanmasına kadar açık kalmıştır.

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması’nın 4. maddesi ile tüm Ermeni tutsakların İtilaf Devletleri’ne verilmesi ve 24. maddesi ile de Vilayat-ı Sitte’de karışıklık çıkması durumunda işgal edilebileceğinin karara

¹⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Serge Afanasyan, 1981, a.g.e.

¹⁶⁸ Brest-Litovsk Antlaşması’nın tam metni için bkz. http://avalon.law.yale.edu/20th_century/bl34.asp#treatytext (E. T. 18.03.2014 - İngilizce)

¹⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Անդրանիկ Չեղեպյան, 1990, ibid, էջ 394-453.

bağlanması¹⁷⁰ Ermeni bağımsızlık hareketi için yeni bir umut olmuştur. Bu bağlamda, Brest-Litovsk Antlaşması ile Osmanlı Devleti, kendisine bırakılan Kars, Ardahan ve Batum'daki birliklerini de geri çekmek durumunda kalınca Ermeniler bu bölgeleri tekrar işgal etmişlerdir. Türk Kurtuluş Savaşı sırasında Kazım Karabekir komutasındaki Türk birlikleri bölgeye girip Gümrü'ye kadar ilerleyince, Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti arasında Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Ermenistan hükümeti Sèvres Antlaşması'nın ve herhangi bir devletle imzaladıkları antlaşmalarda Türkiye'nin zararına olan ya da Türkiye'yi ilgilendiren hükümlerin tamamının geçersiz olduğunu kabul etmiştir.¹⁷¹ Ancak, Birinci Dünya Savaşı'nın yankıları Ermeni terörü ve propagandaları aracılığı ile uzun yıllar sürmüştür.

2.4. Değerlendirme

Yukarıda aktardığımız bilgilerden Birinci Dünya Savaşı'nın her millet için ayrı bir önem taşıdığı sonucunu çıkartıyoruz.

Söz konusu savaş, dönemin büyük sömürge imparatorluklarından olan Fransa için, 1870 Sedan Savaşı sonrasında Almanlara bırakmak zorunda kaldığı stratejik öneme sahip Alsace-Lorraine'in geri alınmasının yanı sıra, savaş sonunda dağılması muhtemel imparatorluklardan pay alarak sömürgelerini arttırmak anlamına da

¹⁷⁰ Mondros Ateşkes Antlaşması'nın tam metni için bkz. Nihat Erim, 1953, a.g.e., s. 519-524.

¹⁷¹ Gümrü Antlaşması'nın tam metni için bkz. İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile birlikte Türkiye'nin Siyasi Antlaşmaları, I. Cilt, 1920-1945*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 17-23.

gelmekteydi. Dolayısıyla Fransa için Birinci Dünya Savaşı, Fransa-Almanya sınırında gerçekleşen ve büyük insani kayıplara neden olan bir savaştır. Birinci Dünya Savaşı'nın Doğu Cephesi ise, Fransa'nın genellikle sömürge birlikleri ile destek verdiği cephelerdir ve Fransa tarihinde çok geniş yer tutmamaktadır.

Osmanlı Devleti yöneticileri için, Birinci Dünya Savaşı başlarında bir müttefik bulunması ve savaşta yer alınması bir zorunluluktur. Bu bağlamda yapılan görüşmeler sonucunda Almanya ile ittifak oluşturulmuş, İngiltere, Fransa ve Rusya gibi dönemin büyük güçlerine karşı mücadeleye başlanmıştır. Üç kıtada toprağı bulunan bir imparatorluğun böylesine büyük bir savaşta yer alması, doğal olarak cephelerin sayısını arttırmış ve sömürgeciliğin yönünü Osmanlı Devleti topraklarına çevirmiştir. Osmanlı ordusunun on bir cephede savaşmak durumunda olması başarısızlığında önemli bir etken olmuş ve savaş sonunda imzalanan antlaşmalarla Osmanlı Devleti'nin varlığı fiilen sona ermiştir.

Siyasi bir devlete sahip olmayan Ermeniler için Birinci Dünya Savaşı ve savaşın oluşturduğu koşulların anlamı çok daha farklıdır: Rusya İmparatorluğu içerisinde yaşamakta olan Ermeniler, Rus ordusuna hizmet vermişlerdir; Osmanlı tebaası olan Ermenilerin durumu daha karmaşıktır: Bir kısmı Osmanlı ordusu için cephelere gitmiş, büyük bir bölümü, Agayan'ın verdiği bilgiye göre 250 bin Ermeni Rus ordusuna, 50 bin Ermeni de Fransa, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri ordularına¹⁷² çeşitli şekillerde (çeteler kurarak, çetelere destek vererek ya da doğrudan anılan ülkelerin ordularına katılarak) destek olmuştur. Görüldüğü gibi Ermeniler sadece çok geniş alanda propaganda yapmakla kalmamış, aynı zamanda

¹⁷² Ц. П. Агаян, Создание армянских добровольческих отрядов и их военные действия, в кн.: История армянского народа (1900-1983гг.), учебник для 9-10 классов средней школы, под ред.: Г.А. Аветисяна, изд. «Луйс», Ереван, 1985, ст. 32.

“*Büyük Ermenistan*” kurma projesi çerçevesinde fiili olarak Osmanlı Devleti’ne karşı İtilaf Devletleri’nin ordularına destek vermişlerdir. Savaş sonunda Ermeniler, önce Gürcüler ve Azeriler ile birlikte Transkafkasya Demokratik Federatif Devleti’ni, bir ay sonra da Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti’ni kurmuşlardır.

2.4.1. Birinci Dünya Savaşı ile ilgili Türkiye’de Yapılan Akademik Çalışmaların Durumu

Birinci Dünya Savaşı, Türkiye’de akademik olarak sıkça ele alınan bir olaydır. Yapısı itibariyle sosyal bilimlerin pek çok disiplininin ilgi alanına girmesinin yanı sıra, eğitim bilimleri ve uygulamalı bilimler alanlarında da konu ile ilgili çalışmalar yapıldığı görülmektedir.

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi’nce internette yayımlanan yüksek lisans, doktora ve sanatta yeterlilik çalışmaları arasında yaptığımız tarama sonucunda toplamda 592 tez çalışmasının künyesine ulaştık. Söz konusu tez çalışmalarının disiplinlere ve yıllara göre dağılımını gösteren tablolar ile çalışmaların yapıldığı alanların yüzdelerine göre dağılımını belirten grafikler aşağıda verilmektedir:

Tablo 4. Birinci Dünya Savaşı ile ilgili Yüksek Lisans Tezlerinin Yıllara ve Anabilim Dallarına göre Dağılımı

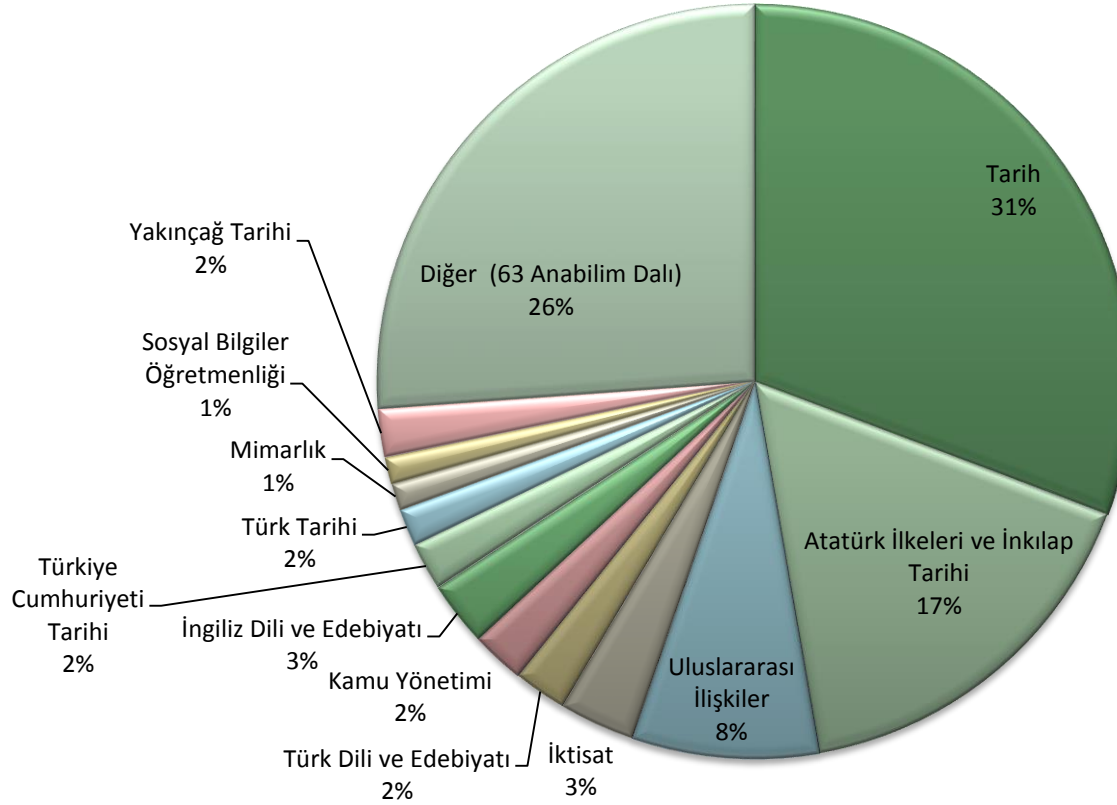
Birinci Dünya Savaşı ile ilgili Yüksek Lisans Tezlerinin Yıllara ve Anabilim Dallarına Göre Dağılımı																													
	1986	1988	1989	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	Toplam
Alman Dili ve Edebiyatı	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Amerikan Dili ve Edebiyatı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	3
Anadolu Medeniyetleri ve Kültürel Miras Yönetimi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Arap Dili ve Edebiyatı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi	1	-	-	-	1	1	-	-	2	3	4	1	3	5	3	4	4	10	3	10	6	4	4	-	-	1	2	-	72
Bankacılık	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Basın ve Yayın	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Coğrafi Bilgi Sistemleri	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Cumhuriyet Tarihi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	2	-	-	-	3
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	2
Eğitim Bilimleri	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	2
Eğitim Programları ve Öğretim	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Ekonomi	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
Endüstri Mühendisliği	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Endüstri Ürünleri Tasarımı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Fotoğraf	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	1	-	-	-	-	-	3
Fransız Dili ve Edebiyatı	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	3

Genel Türk Tarihi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Güzel Sanatlar	-	-	-	-	-	1	1	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
Güzel Sanatlar Eğitimi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Harita Mühendisliği	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Harp/Harekât Hukuku	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Harp Tarihi ve Srateji	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	2
Hukuk	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
İktisat	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	-	1	3	2	1	1	2	1	-	-	-	14
İktisat Teorisi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
İlköğretim	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
İngiliz Dili ve Edebiyatı	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	1	-	1	-	-	-	1	-	2	1	1	1	1	1	1	12
İnsan Hakları Hukuku	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
İslam Tarihi ve Sanatları	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	1	-	-	-	-	-	-	3
İspanyol Dili ve Edebiyatı	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
İşletme	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
Kamu Hukuku	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	3
Kamu Yönetimi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	3	1	-	1	1	1	-	-	-	-	10
Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	4
Karşılaştırmalı Tarih ve Toplum Çalışmaları	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Klasik Arkeoloji	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Maliye	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Mekatronik Mühendisliği	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Mimarlık	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	5
Müzik	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2

Ortadoğu Araştırmaları	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	2	
Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkiler	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	1	-	-	1	-	-	-	4	
Özel Hukuk	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Plastik Sanatlar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Radio-Televizyon	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Resim	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	3
Restorasyon	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	2
Sahne ve Görüntü Sanatları	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Sanat Tarihi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	1	-	-	-	-	-	4
Savunma Kaynakları Yönetimi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Sinema Televizyon	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Siyasal Bilimler	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	2
Sosyal Bilgiler Öğretmenliği	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Sosyoloji	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	5
Sosyoloji ve Antropoloji	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2
Strateji Bilimi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
Strateji ve Stratejik Araştırmalar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	2
Şehircilik ve Bölge Planlama	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
Tarih	-	-	-	-	-	-	1	2	2	1	4	3	1	7	7	4	13	8	12	9	8	14	10	14	5	4	5	-	134
Tarih Eğitimi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1

Tarih Öğretmenliği	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Tekstil	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Tekstil ve Moda Tasarımı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	2
Temel İslam Bilimleri	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	2
Türk Dili ve Edebiyatı	-	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-	1	-	-	1	-	-	-	1	-	2	-	1	1	-	-	-	-	10
Türk Müziği	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Türk Tarihi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	3	1	1	-	-	1	-	7
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	-	1	1	4	-	9
Uluslararası İlişkiler	-	-	-	-	1	-	1	-	-	1	-	2	-	-	1	-	3	4	2	2	2	2	1	4	5	2	2	-	35
Yakınçağ Tarihi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	1	-	-	3	2	1	-	9
Yeniçağ Tarihi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Yeni Türk Edebiyatı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	2
Toplam	1	1	2	2	3	3	4	6	13	6	15	8	5	16	17	11	27	26	30	30	32	38	34	31	28	20	26	1	436

Birinci Dünya Savaşı ile ilgili Yüksek Lisans Tezlerinin Dağılımı

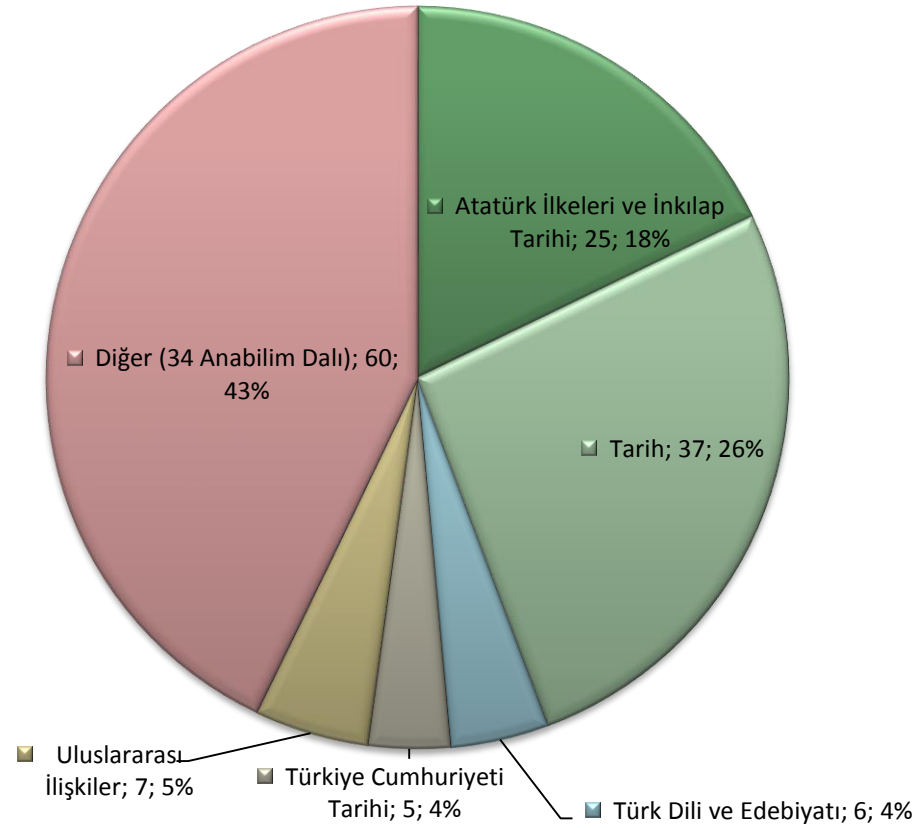
Şekil 5. Birinci Dünya Savaşı ile ilgili Yüksek Lisans Tezlerinin Dağılımı

Tablo 5. Birinci Dünya Savaşı ile ilgili Doktora Tezlerinin Yıllara ve Anabilim Dallarına göre Dağılımı

Birinci Dünya Savaşı ile ilgili Doktora Tezlerinin Yıllara ve Anabilim Dallarına Göre Dağılımı																									
	1985	1990	1993	1994	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	Toplam
Alman Dili ve Edebiyatı	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	3
Amerikan Dili ve Edebiyatı	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Anatomi	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Arap Dili ve Edebiyatı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi	-	-	-	1	2	1	3	2	-	1	-	3	2	1	-	-	1	1	4	1	2	-	-	-	25
Çalışma Ekonomi ve Endüstri İlişkileri	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Deontoloji ve Tıp Tarihi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Ekonomi	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Felsefe ve Din Bilimleri	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Fotoğraf	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Gazetecilik	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
İktisat	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	2	-	-	-	1	4
İlahiyat	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
İletişim Bilimleri	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
İngiliz Dili ve Edebiyatı	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	4
İslam Tarihi ve Sanatları	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
İşletme	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
İtalyan Dili ve Edebiyatı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Kamu Hukuku	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2

Kamu Yönetimi	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Mimarlık	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	4
Ortaçağ Tarihi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Radyo-Televizyon	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Sanat Tarihi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	2
Siyaset Bilimi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	1	-	-	4
Siyaset ve Sosyal Bilimler	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Sosyoloji	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	3
Tarih	-	-	-	-	-	1	1	1	2	-	1	2	1	1	1	4	1	2	2	5	3	5	4	-	37
Tıp Tarihi ve Deontoloji	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Tıp Tarihi ve Etik	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Türk Dili ve Edebiyatı	-	-	-	-	-	-	1	-	1	1	-	1	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	6
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	1	1	1	-	5
Uluslararası Güvenlik	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Uluslararası İlişkiler	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	1	2	-	-	-	-	1	-	7
Veteriner Hekimliği Tarihi ve Deontoloji	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Yakınçağ Tarihi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	1	1	-	4
Yeni Türk Edebiyatı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Toplam	1	1	1	3	4	5	6	6	5	3	2	8	9	5	2	6	7	8	9	14	13	10	10	2	140

Birinci Dünya Savaşı ile ilgili Doktora Tezlerinin Dağılımı

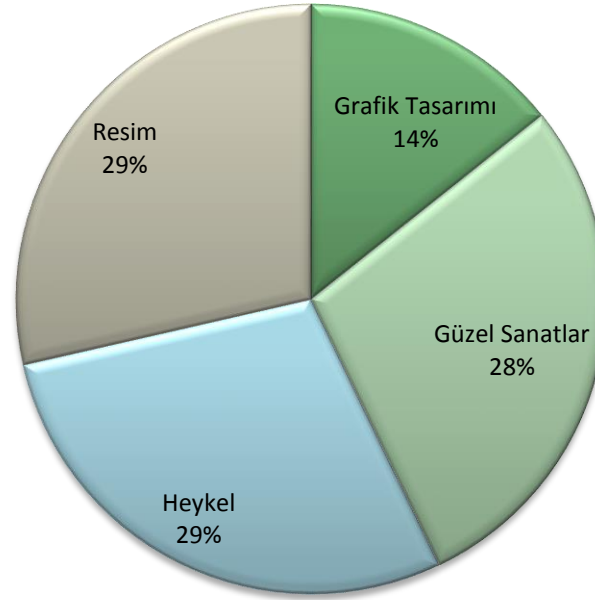

Şekil 6. Birinci Dünya Savaşı ile ilgili Doktora Tezlerinin Dağılımı

Tablo 6. Birinci Dünya Savaşı ile ilgili Sanatta Yeterlilik Çalışmalarının Yıllara ve Anasanat Dallarına Göre Dağılımı

	1990	1994	1998	2001	2008	2011	Toplam
Grafik Tasarımı						1	1
Güzel Sanatlar	1	1					2
Heykel			1	1			2
Resim					2		2
Genel Toplam	1	1	1	1	2	1	7

Birinci Dünya Savaşı ile İlgili Sanatta Yeterlilik Çalışmalarının Dağılımı

Şekil 7. Birinci Dünya Savaşı ile ilgili Sanatta Yeterlilik Çalışmalarının Dağılımı

Yukarıdaki tablo ve grafiklerde açıkça görüldüğü gibi, Birinci Dünya Savaşı en fazla tarih kürsülerinin çalışma konusu olmuştur. Genel tabloda, 436 yüksek lisans tezinden 34'ünün, 140 doktora tezinden 18'inin, toplamda ise 576 lisansüstü tezden 52'sinin edebiyat alanında yapıldığı görülmektedir. Edebiyat disiplininde hazırlanmış olan bu tezlerin genellikle Birinci Dünya Savaşı döneminde eser vermiş olan belli bir yazar ya da şaire yönelik olduğu saptanmıştır. Bunun yanı sıra, incelenen eserlerin genellikle şiir ya da roman türünde olması dikkat çekicidir. Edebiyat alanında söz konusu döneme ait anı türü eserler ile ilgili yapılan tek çalışma, Emine Bilge Uluğlar'a aittir ve 1918-1928 yılları arasında kaleme alınmış anı türü eserleri kapsar.¹⁷³ Yukarıda anılan konuların dışında, propagandanın edebiyata etkisinin ve Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan olayların basına yansımalarının değerlendirildiği tezler de bulunmaktadır.¹⁷⁴

¹⁷³ Emine Bilge Uluğlar, *1918-1928 Yılları Arası Türk Edebiyatında Hatıra Türü*, Danışman: Prof. Dr. Alemdar Yalçın, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, yayımlanmamış yüksek lisans tezi.

¹⁷⁴ Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı'nın Tez Merkezince internet sitesinde "Birinci Dünya Savaşı" taraması yapılarak künyelerine ulaşılan tezlerden elde edilen verilere dayanarak hazırlanmıştır. (E.T. 15.04.2015)

3. BÖLÜM: FARKLI SANAT DALLARINDA BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI

Bu bölümün konusu, Dünya tarihi açısından son derece önemli olan Birinci Dünya Savaşı'na sanatçıların verdikleri tepki olacak. Bu tepkinin en karakteristik özelliği, ilk yıllarda savaşı olumlayan ve ön planda olan sanatçıların ve sanat akımlarının, bitmek bilmeyen süreç içerisinde yerlerini savaş karşıtı söylemlerle gündeme gelen sanatçılara ve akımlara bırakmasıdır.

Söz konusu savaşa müdahil olan her ülkeden çok sayıda sanat insanı, savaş propagandası yapmış, çoğu durumda da gönüllü olarak askere katılmıştır. Dönemle ilgili aktarılan bilgilerden, savaş propagandalarını yapanların, Büyük Savaş'ın ulusal birliği pekiştireceği ve “*tüm savaşların sonu*”¹⁷⁵ olacağı düşüncesinde birleştiğini ve savaşın dört yıldan uzun süreceğini öngöremediğini öğreniyoruz.

Sanat çevrelerinde savaş öncesinde ortaya çıkan ve savaşın ilk yıllarında varlığını yoğun bir şekilde hissettiren akım Dışavurumculuktur (Ekspresyonizm). Yaşanan ortama bir tepki olarak doğan Dışavurumculuk, makineleşen ve her şeye yabancılaşan insanın bir ürünüdür ve bu akıma ait eserler, içine kapanan sanatçının ruhsal birikimlerinin yansıması olarak ortaya çıkar.¹⁷⁶ Sanayileşmeye bir tepki olarak başlayan bu akım, Birinci Dünya Savaşı'nın tetikçisi olduğu gerekçesiyle, 1916 yılından itibaren Dadaistler tarafından suçlanacaktır, bununla birlikte savaşın

¹⁷⁵ Herbert George Wells, *The War that will and War*, P.&C. Palmer, London, 1914, <https://archive.org/details/warthatwillendwa00welluoft> (E. T.: 30.04.2014 - İngilizce)

¹⁷⁶ Arzu Uysal, “XX. Yüzyılda Yabancılaşma ve Sanat”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 24, İzmir, 2008, s. 51.

yıkıcılığı Dışavurumculuğu yok etmeyecek, özellikle Alman Dışavurumculuğu dönemin sanat eserlerini şekillendirmeyi sürdürecektir.

Ancak savaş uzadıkça propagandaların etkisi azalmış ve insanlar savaşa katılmak yerine, tarafsız ülkelere gitmenin yollarını aramaya başlamışlardır. Bu dönemde Avrupa’da yaşayanlar için İsviçre bir sığınak olarak kabul edilebilir. Savaşın yıkıcılığından kaçan bazı sanatçıların da söz konusu ülkeye sığındıkları görülmektedir. Alman yazar ve şair Hugo Ball’ın (1886-1927) Zürih’te açtığı “Cabaret Voltaire” adlı kulüpte toplanan sanatçılar, ortaya koydukları yapıtlar, düzenledikleri gösteriler ve eğlencelerle Batı uygarlığına, savaşa ve savaşın bir parçası olarak kabul edilen geçmiş sanat yapıtlarının tümüne (özellikle Dışavurumcu eserlere) tepki göstermektedirler. Bruitist müziğe yer verilen Cabaret Voltaire gösterilerinde, edebiyat alanında gelişigüzel seçilmiş sözcüklerle oluşturulan şiirler okunmaktadır. Bu gösterileri hazırlayan Francis Picabia (1879-1953), Marcel Duchamp (1887-1968), Tristan Tzara (1896-1963), Hans Arp (1886-1966) gibi sanatçılar 1916’da gruplarına “Dada” adını vermişlerdir.¹⁷⁷ İsmi Romanyalı şair Tristan Tzara’nın sözlüğü rastgele açarak bulduğu¹⁷⁸ “dada/ (çocuk dilinde) at, dehdeh” kelimesinden alan bu akımın, ismini alış şekli ile karakteristik özellikleri aslında paraleldir. Kısa zamanda dünya çapında bir akım olan Dadaizme göre;

¹⁷⁷ Norbert Lynton, *Modern Sanatın Öyküsü*, Çev.: Cevat Çapan, Sadi Öziş, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991, s. 126.

¹⁷⁸ <http://www.le-dadaisme.com/histoire-dadaisme.html> (Erişim Tarihi: 02.05.2014-Fransızca)

insanlar korkunç bir savaşı insanlığın gereği olarak kabul edebiliyorlarsa, insanın baktığı her şey sahtedir. Dolayısıyla sanat da bir yanılsamadır.¹⁷⁹

Birinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan bir diğer akım da Gerçeküstücülük'tür. Birinci Dünya Savaşı sonrasında insanlar için huzurlu bir ortam yaratılmaya çalışılmış ve teknolojik gelişmelere hız verilerek insanların hayatı önemli ölçüde bu gelişmelerin verdiği rahatlığa bağımlı hale getirilmiştir. Ancak teknoloji, insanın ruhunu ve iç dünyasını geliştirmesi konusunda yardımcı olamaz, aksine manevi değerlerin azalmasına ve insanın doyumsuz hale gelmesine neden olur. Tüm bu şartlar altında Sigmund Freud insanın kendini tanıması için bazı düşünceler ve öneriler ileri sürer. Freud'e göre, insan ruhu "ego, süperegö ve id" olmak üzere üçe ayrılır. Ruhun bu bölümlerinden ilk ikisi kısmen bilinçlidir, ancak kökleri bilinçaltının bulunduğu "id"dedir. Bu bölümde, ilkel içgüdüler yer alır. İd, zevk düşüncesiyle hareket eder; süperegö ise sosyal ve etik değerler çerçevesinde hareket etmemizi isteyen bir bölümdür. Ego; süperegö ile id arasındaki dengeyi sağlamakla görevlidir. Sosyal ve etik değerlerin gerekli olduğu durumlarda id'i bastırır; topluma zararlı olmadığı durumlarda ise id'in isteklerinin tatmin edilmesine izin verir.¹⁸⁰

Sigmund Freud'un (1856-1939) ortaya attığı düşüncelerden hareketle kurulan bu akım, 1919 yılından itibaren etkinlik göstermeye başlar. Uzun süre isteklerine

¹⁷⁹ Tristan Tzara, "Dada Manifesto 1918", *Art in Theory, 1900-2000, An Anthology of Changing Ideas*, Edited by Charles Harrison&Paul Wood, Blackwell Publishing, Oxford, 2003, p. 254.

¹⁸⁰ Sigmund Freud, *Sanat ve Edebiyat*, Çev: Emre Kapkın, Ayşen Tekşen Kapkın, Payel Yayınları, İstanbul, 1999, s. 34.

cevap verilmediği durumlarda id, rüyalar aracılığıyla kendini tatmin eder. Gerçeküstücü sanatçılar da id'in rüyalarını bilince taşıyarak sanat eserine yansıtmaktadırlar. Bu akımda, bilincin etkisinden kaçmak için edebiyat alanında “otomatik yazma”, güzel sanatlarda da kolaj, frotaj ve dekalkomani yöntemleri ve karmaşık bir dil eşliğinde şaşırtıcı imgeler sıklıkla kullanılmıştır.¹⁸¹

Görüldüğü üzere, Birinci Dünya Savaşı'nın sanata yansıması, sanatçının kendi bilinçaltına dönüşü dolayısıyla sanat eserlerinde bireysellik ve karmaşa şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu noktada, farklı sanat dallarında bu karmaşanın ve bireyselliğin nasıl yansıtıldığına değinmekte fayda görüyoruz.

3.1. Resim ve Heykel Sanatlarında Birinci Dünya Savaşı

Birinci Dünya Savaşı'nın resim sanatına yansıması, kendisini henüz savaş bitmeden göstermeye başlar. İlk zamanlarda büyük coşkuyla karşılanan savaşa, sonraları tepki gösterilmiş ve sanatçılar eserlerinde savaşın vahşetini, trajik yönlerini resmetmişlerdir.

Başlangıçta resim, ülkelerin siyasetlerine uygun olarak propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Örneğin: İngiltere'de Wellington House, hükümet tarafından belirlenen sanatçıları desteklemiş, propaganda için kullanılacak imgeler üretmeye ve savaş uzadıkça da savaşa katılanları anmak amacıyla çalışmalar yapmaya teşvik etmiştir. Bu çalışmalar, 1920 yılına kadar 3000 civarında resim ve heykelin

¹⁸¹ Cathrin Klingshör-Leroy, *Gerçeküstücülük (Sürrealizm)*, Çev.: Mehmet Tahsin Yalım, Taschen/Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 24.

üretildiğini sağlamıştır.¹⁸² Fransa’da da benzer bir durum söz konusudur. 1916 yılında Güzel Sanatlar Bakanlığı ile Savaş Bakanlığı, resmî olarak seçilen ressamlardan eserlerini satın alarak sanatçıları teşvik etmişlerdir. Ayrıca bu dönemde çok sayıda savaş anıtı da yapılmıştır.¹⁸³

Şekil 8. Fransa’da Birinci Dünya Savaşı sırasında propaganda amaçlı olarak M. Richard Butz tarafından yapılan resim.

Osmanlı Devleti’nde de Birinci Dünya Savaşı temalı eserler üretilmesi için devlet girişimleri bulunduğunu görüyoruz. Savaşın başlamasıyla Avrupa’daki eğitimlerini yarıda bırakarak ülkelerine dönmek zorunda kalan İbrahim Çallı (1882-1960), Namık İsmail (1890-1935), Hikmet Onat (1882-1972), Mehmet Sami Yetik

¹⁸² Alper Demirbaş, *Birinci Dünya Savaşı’nın Avrupa Sanat Ortamına Etkileri*, Danışman: Prof. Dr. Sema Germaner, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Batı Sanatı ve Çağdaş Sanat Programı, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2009, s. 80.

¹⁸³ A.g.t., s. 78.

(1878-1945), Ali Sami Boyar (1880-1967), Mehmed Ruhi Arel (1880-1931), Ali Cemal (1881-1939) gibi sanatçılar, devlet tarafından kurulan Şişli Atölyesi'nde çalışmalar yapmışlardır. Ayrıca, 1917 yılında, bu atölyede çalışmış olmasalar da Mehmed Ali Laga (1878-1947), Feyhaman Duran (1886-1970), Hüseyin Avni Lifij (1886-1927) gibi sanatçıların eserlerinin de dâhil olduğu bir sergi düzenlenmiştir.¹⁸⁴

Şekil 9. Hüseyin Avni Lifij, *Alegori/Savaş*, 1916.

Genel tabloda, bazı ressamalar savaş yanlısı olsa da özellikle 1916 yılından sonra savaşın trajik yönlerini ele alan eserler verildiği görülür. Bir kısmı cepheye bizzat gitmiş olan bu sanatçılar arasında Almanya'dan August Macke (1887-1914), Franz Mark (1880-1916), Paul Klee (1879-1940), Ludwig Meidner (1884-1966), Otto Dix (1891-1969); Avusturya-Macaristan'dan Albin Egger Lienz (1868-1926), Egon Schiele (1890-1918), Bohumil Kubišta (1884-1918); İngiltere'den Christopher

¹⁸⁴ Alper Demirbaş, 2009, a.g.t., s. 81-82.

Richard Wynne Nevinson (1889-1946), Percy Wyndham Lewis (1882-1957), David Bomberg (1880-1957), William Roberts (1895-1980), Paul Nash (1889-1946); Fransa'dan Raoul Dufy (1877-1953), Pierre Bonnard (1867-1947), André Mare (1885-1932), Pablo Picasso (1881-1973), Fernand Léger (1881-1955); İtalya'dan Gino Severini (1883-1966), Umberto Boccioni (1882-1916), Carlo Carrà (1881-1966), Giacomo Balla (1871-1958); Rusya'dan Marc Chagall (1887-1985), Kazimir Maleviç (1879-1935), Olga Rozanova (1886-1918) ve Osmanlı Devleti'nden İbrahim Çallı, Hüseyin Avni Lifij, Namık İsmail, Mehmet Ruhi Arel, Mehmet Sami Yetik, Hikmet Onat sayılabilir.¹⁸⁵ Söz konusu sanatçıların eserlerinde, cephede yaşananlar, savaşta ölen askerler, geride kalan acılı aileler, savaş sonrası malullerin durumu, bombardımanlar sırasında hayatını kaybeden siviller gibi savaşın dehşetini ortaya koyan sahneler sergilenmektedir.

Şekil 10. Otto Dix, *Savaş Triptiği*, 1932.

¹⁸⁵ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Alper Demirbaş, 2009, a.g.t.

Ayrıca, askere alındığı günü anlatmak amacıyla o güne ait eşyaları kolaj tekniğiyle bir araya getirerek “Birinci Bölüğün Askeri” başlıklı tablosunu oluşturan Maleviç gibi bazı ressamların savaşı hafife alan resimlerine rastlamak da mümkündür.

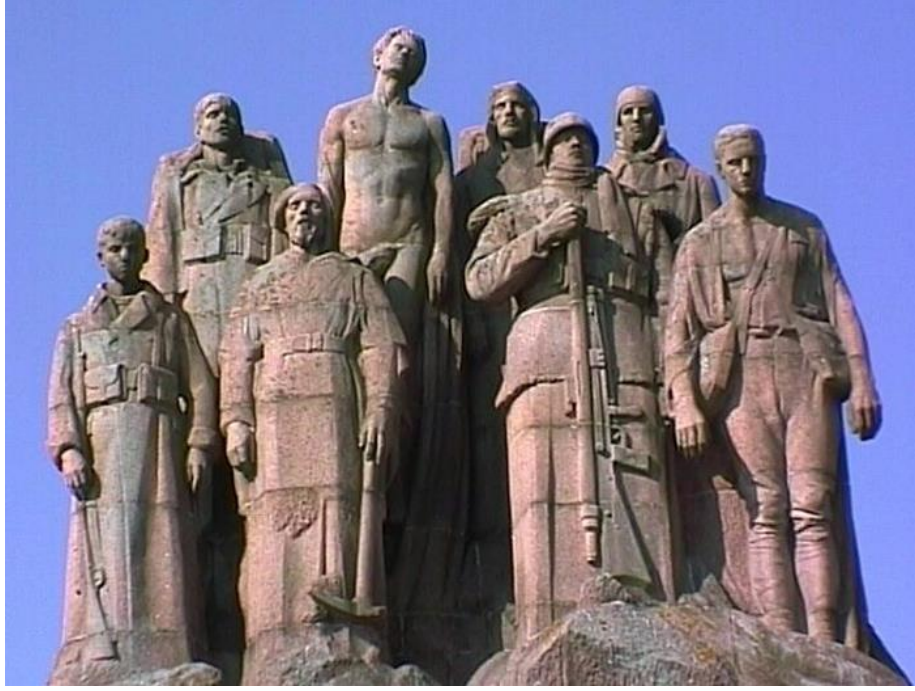

Şekil 11. Kazimir Maleviç, *Avusturyalı Radziwill'e gidiyordu*, 1914.

Ermeni resim sanatında ise son yıllarda propaganda için yapılan ve Türk düşmanlığı sergileyen resimlerin arttığını, ancak Birinci Dünya Savaşı yıllarında savaş ile ilgili bir resme rastlanmadığını gözlemliyoruz.¹⁸⁶

Birinci Dünya Savaşı'nın heykel sanatına yansıması da savaşa katılanları anmak amacıyla yapılan anıtlarda net bir şekilde görülmektedir. Söz konusu anıt-heykeller genellikle şehitliklerde ya da çok sayıda insanın yaşamını yitirdiği müze haline getirilmiş alanlarda bulunmaktadır.

¹⁸⁶ Garo Kürkman, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Ressamlar: 1600-1923*, İlke Basın Yayın, İstanbul, 2008.

Şekil 12. Paul Landowski, *Marne'in Hayaletleri*

3.2. Müzik Sanatında Birinci Dünya Savaşı

Birinci Dünya Savaşı'nın müzik sanatına yansımaları, her ülkede farklı şekilde gerçekleşmiş olsa da genel eğilim müzikte yerleşik kalıpların yıkılması ve yepyeni deneysel türlerin ortaya çıkması yönündedir.

Savaş öncesi dönemde ve savaşın ilk yıllarında resim sanatına hâkim olan Dışavurumculuk akımı, müzikte de kendini göstermiş ve Viyana Okulu bestecilerinin ve özellikle de Arnold Schönberg'in (1874-1951) önderliğinde geleneksel ezgi yıkılarak küçük parçalara bölünmüştür. Savaş ilerledikçe, milliyetçi duyguların etkisiyle hemen hemen tüm bestecilerin halk ezgi ve ritimlerinden yararlandıkları görülür. Örneğin; bu dönemde Igor Stravinski'de (1882-1971) Rus ezgilerine rastlanırken, Claude Debussy'de (1862-1918) Fransız ezgileri işlendiği

görülmektedir.¹⁸⁷ Bunun yanı sıra, Maurice Ravel (1875-1937), Debussy ve Stravinski gibi pek çok bestecinin eserlerinde caz esintilerine rastlanması da bu dönemin özelliğidir.¹⁸⁸ Bruitist müzik adı verilen ve Dadaizm'in etkisiyle diğer müzik türlerine tepki olarak ortaya çıkan yeni bir deneysel müzik türünün¹⁸⁹ de rock müziğin temelini attığı söylenebilir.

Ayrıca, Birinci Dünya Savaşı'nın müzik alanındaki yansımaları marşlar ve halk müzikleri ile de karşımıza çıkmaktadır. Savaş sırasında askerlerin coşkusunu arttırmak için yapılan marşlarda genel olarak vatan sevgisi ve kahramanlık temaları işlenir.

Çanakkale Savaşları'nda askerlerin coşkusunun anlatıldığı, sözleri Samih Rifat'a (1875-1932), bestesi Leyla Saz'a (1850-1936) ait "Gelibolu Marşı"¹⁹⁰; Fransa için ise sözlerini Eugène Joullot (1872-1941) ve Jack Cazol'un (1874-1935) yazdığı, müziği René Mercier'nin (1867-1945) olan ve Verdun'ün Fransa'nın kapısı olarak nitelendirildiği "Verdun, on ne passe pas!" (Verdun Geçilmez!)¹⁹¹ Birinci Dünya Savaşı marşlarına örnek olarak verilebilir.

Halk müziğinde ise, yakınlarını cephede kaybeden insanların yaktıkları ağıtlar yaygındır. Üzerinden bir asır geçmiş olmasına rağmen Türkiye'de hâlâ güncelliğini

¹⁸⁷ Mehmet Kaygısız, *Müzik Tarihi, Başlangıcından Günümüze Müziğin Evrimi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, s. 278.

¹⁸⁸ Aaron Copland, *Music and Imagination*, Harvard University Press, MA, 1980, p. 30.

¹⁸⁹ Norbert Lynton, 1991, a.g.e., s. 126.

¹⁹⁰ Nazmi Özalp (Der.), *Türk Musikisi Tarihi*, TRT Müzik Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s. 24.

¹⁹¹ http://fr.wikipedia.org/wiki/Verdun!_On_ne_passe_pas (E. T. 19.05.2014 - Fransızca)

yitirmemiş olan bu ağıtlardan en bilinenleri İhsan Ozanoğlu'ndan (1907-1981) derlenen, Muzaffer Sarısözen'in (1899-1963) bestelediği “Çanakkale Türküsü” ve anonim ağıtlar olan “Hey On Beşli” ile “Yemen Türküsü”dür. Bunların yanı sıra, şehit olan yakınlarına geride kalanların yaktıkları ancak sanat düzeyine çıkmamış ağıtlar, Türk halk kültüründe önemli bir yer tutar.¹⁹²

Ermeni müziğinde ise, Birinci Dünya Savaşı sırasında çok çeşitli şarkıların oluşturulduğu Verjine Svazlıyan tarafından belirtilmektedir. Bu şarkıların pek çoğunda Türklere karşı düşmanca bir tutum sergilenmekte, bir kısmında toprak talebi dile getirilmekte, ayrıca Ermeni çete liderlerinin ya da teröristlerin övüldüğü de sıklıkla görülmektedir. Örneğin “Bitlis Şehri Çok Dağlık” adlı halk şarkısının sözleri Ermeni çetelerinin Türklere karşı faaliyetlerini gözler önüne sermektedir:

“Bitlis şehri çok dağlık,
Andranik'ten mektup yok,
Sabahleyin gün doğarken,
Türk ordusunun hesabı yok.
(...)

Türk ordusu, topla,
Ermeni yiğitler, tüfeklerle,
Cesur Andranik parlak kılıçla
Ezdi Türklerin yüzlercesini.”¹⁹³

¹⁹² Ömer Faruk Yaldızkaya, “Ağıtlar ve Tarihi Olaylar”, <http://www.turkuler.com/yazi/agitlar.asp> (E. T. 19.05.2014 - Türkçe)

¹⁹³ Վերժինե Սվազլյան, Հայոց Ցեղասպանություն, ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն հրատարակչություն, Երևան, 2011, էջ 619.

3.3. Sahne Sanatlarında Birinci Dünya Savaşı

3.3.1. Tiyatro Sanatında Birinci Dünya Savaşı

Birinci Dünya Savaşı'nı hazırlayan ortam ve savaş sırasında yaşananlar tiyatro sanatında da değişimlere neden olmuş, tiyatro sanatçılarını yeni arayışlara itmiştir. Bu bağlamda gerçekleşen en önemli değişimlerden biri, tiyatro eserlerinin görselliğinin ön plana çıkmasıdır. Savaş öncesinde Antonin Artaud'nun (1896-1948) “*Vahşet Tiyatrosu*” düşüncesi, tiyatroyu edebiyat ürünü olarak algılamamak gerektiğini ortaya koyar.¹⁹⁴

Tiyatro sanatında Birinci Dünya Savaşı öncesinde başlayarak savaş sonrasında da etkisini sürdüren ana akımlardan biri Dışavurumculuktur. Önceleri her türlü sınırlamaya karşı olan Dışavurumcular, savaş uzadıkça toplumsal sorunların meydana getirdiği bunalımı ifade etmeye çabalamışlardır. Dışavurumcu tiyatroya göre, sanat bireyin iç dünyasını yansıtır, ancak onu toplumdan soyutlamaz.¹⁹⁵

Tiyatro sanatında da geleneksel yapıyı yıktığı gözlemlenen Birinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle eserler üretmiş olan tiyatro sanatçılarına Alman Ernst Toller (1893-1939), Walter Hasenclever (1890-1940), Ernst Barlach (1870-1938), Amerikan Elmer Rice (1892-1967) ve Fransız Jean Cocteau (1889-1963) örnek olarak gösterilebilir.

¹⁹⁴ Christopher Innes, *Avant-Garde Tiyatro 1892-1992*, Çev.: Beliz Güçbilmez, Aziz V. Kahraman, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010, s. 94.

¹⁹⁵ Sevda Şener, *Dünden Bugüne Tiyatro Düşüncesi*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012, s. 248-254.

Metin And'ın *Osmanlı Tiyatrosu* adlı çalışmasında Osmanlı Devleti'nde tiyatro sanatının başlangıcının ve gelişiminin Ermeniler (özellikle Güllü Agop) sayesinde gerçekleştiği belirtilmektedir.¹⁹⁶ Bu durum göz önüne alındığında Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında tiyatro sanatını, özellikle Ermenice sunumlarla, propaganda malzemesi olarak kullanmış olmaları kaçınılmazdır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ertesinde Edirne'ye girmiş olan Rus ordusu için gösterim vermek amacıyla Edirne'ye giden bazı Ermeni tiyatro sanatçılarının bu tavrı, söz konusu propaganda unsurlarından biridir. Özellikle Tanzimat döneminde Ermenilerin sergiledikleri bazı Ermenice oyunlar da Ermenilerin milliyetçi duygularına hitap etmiştir. Örneğin, Serovpe Bengliyan'ın 1879 yılında Adana'da sahnelediği oyunlar, Ermenileri hem kültürel açıdan hem de milliyetçilik açısından beslemiştir.¹⁹⁷ Bu durum, Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan Ermeni olaylarına zemin hazırlayan kültürel ve sanatsal faaliyetler olarak değerlendirilebilir.

3.3.2. Diğer Sahne Sanatlarında Birinci Dünya Savaşı

Birinci Dünya Savaşı'nın dans sanatına yansımaları, yine diğer sanatlarda olduğu gibi geleneksel olana karşı çıkış şeklinde gerçekleşir. Sanatçılar, mevcut klasik dans geleneğini kırarak yeni arayışlara yönelmişlerdir. Bu durum, klasik balede modern unsurların görülmesinin yanı sıra, önce caz dansının, daha sonra da modern dansın ortaya çıkmasını sağlamıştır.

¹⁹⁶ Metin And, *Osmanlı Tiyatrosu*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999, s. 259.

¹⁹⁷ A.g.e., s. 239.

Savaş döneminde, diğer sanatlarda olduğu gibi dans da Dışavurumculuk akımının etkisi vardır. Almanya’da gelişen Dışavurumcu dansın öncülerinden Rudolf von Laban’a (1879-1958) göre, dansın toplumsal bir misyonu vardır ve sanatçı bunun bilincinde olarak toplumu ileriye taşımalıdır.¹⁹⁸ Dolayısıyla dans, toplumdan bağımsız değildir.

Savaş yıllarında yaşanan bunalım sonucunda katı kurallara bir karşı çıkış olarak doğan ve vücudun doğal duruşundan yararlanan modern dans, her müziğe uyarlanabilir. Bu özellik sayesinde, sadece Avrupa’ya özgü dans figürlerinin değil, tüm dünyadan hareketlerin yer alabilmesi,¹⁹⁹ modern dansı evrensel boyutlara taşıyan önemli bir etkidir.

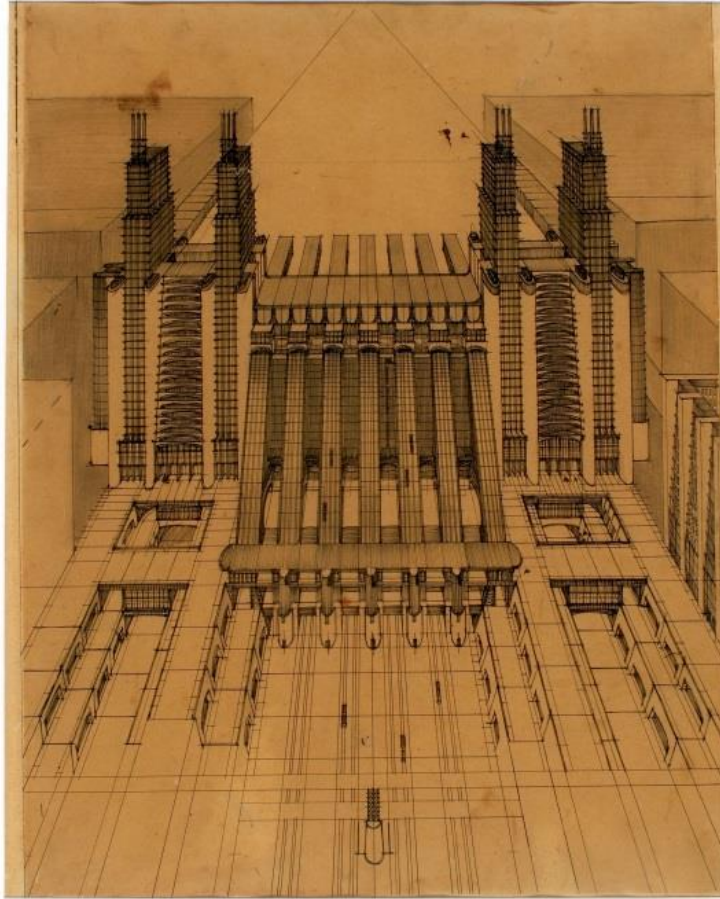
Klasik balenin yerini almasa da, Birinci Dünya Savaşı yıllarının verdiği bunalımla da birleşerek bir başkaldırı niteliği taşıyan modern dansın ilk temsilcileri arasında, Antik Yunan formlarını danslarında kullanan Isadora Duncan (1877-1927), 1915’te Los Angeles’te açılan Denishawn Dans ve İlgili Sanatlar Okulu’nun kurucuları Ruth Saint Denis (1879-1968) ve Ted Shawn (1891-1972) ile Alman Dışavurumcu dansçılar olan Mary Wigman (1886-1973) ve Kurt Jooss (1901-1979) gösterilebilir.

¹⁹⁸ Nurhan Nebioğlu, “Modern Dansın Ortaya Çıkış Süreci”, *Bilim ve Ütopya*, Mayıs 2006, [http:// www.mavidans.com/modern-dans-tarihine-bir-bakis-urun55.html](http://www.mavidans.com/modern-dans-tarihine-bir-bakis-urun55.html) (E. T. 24.05.2014 - Türkçe)

¹⁹⁹ A.g.m., [http:// www.mavidans.com/modern-dans-tarihine-bir-bakis-urun55.html](http://www.mavidans.com/modern-dans-tarihine-bir-bakis-urun55.html)

3.4. Mimaride Birinci Dünya Savaşı

Sanayi Devrimi sonrasında teknolojinin gelişmesiyle paralel olarak ilerleyen mimari, 20. yüzyıl başlarında makineleşmenin artışıyla Fütürizm akımının etkisine girmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaşın başlarında, zamanla birlikte mekânın da akış halinde olması gerektiği düşüncesi ve konutun büyük bir makine gibi algılanışı modern ve dinamik yapıların tasarlanmasını sağlamıştır. Fütürist mimarinin en önemli temsilcilerinden İtalyan Antonio Sant'Elia'nın (1888-1916) tasarladığı *Citta Nuova* modern ideal şehir tasarımının ilk örneklerindendir.²⁰⁰

Şekil 13. Antonio Sant'Elia, *Citta Nuova*

²⁰⁰ Gaye Birol, “Modern Mimarlığın Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, <http://w3.balikesir.edu.tr/~birol/modernizm.pdf> (E. T. 26.05.2014 – Türkçe)

Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan ekonomik sıkıntılar nedeniyle uygulama alanında fazla faaliyet gösteremeyen mimarların savaş sonrasında iki ana akımda hareket ettikleri görülmektedir. Bunlardan ilki, teknik gelişmelerin insanın yararına kullanılması ve insanlar için fonksiyonel-rasyonel üretimler yapılmasını savunan Konstrüktivizm²⁰¹, diğeri ise zanaat, resim ve heykel arasındaki engelleri kaldırarak mimari aracılığıyla sanatı toplumla birleştirmeyi hedefleyen Dışavurumculuktur.²⁰²

Konstrüktivist mimari, Birinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleşen Rus devriminin etkisiyle gelişim göstermiştir. Söz konusu akımda her türlü süslemeden uzak, işlevselliğe göre biçimlendirilmiş yapılar, estetik kaygısından uzaklaşmadan tasarlanmıştır. Bu durum “*makine estetiği*” kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur.²⁰³

Dışavurumculukta ise, savaşın da etkisiyle, geleneksel mimari yapının yok olması söz konusudur ve sınırların kaldırılması isteği temeldir. Bu bağlamda, betonun yanında camın da kullanıldığı yapıların tasarlandığını görmekteyiz.²⁰⁴ “Modernizm: Yeni Bir Dünya Yaratmak” adlı sergi için tasarladığı *Cam Pavyon* adlı

²⁰¹ Gaye Birol, a.g.m., <http://w3.balikesir.edu.tr/~birol/modernizm.pdf>

²⁰² İnci Aslanoğlu, “Modernizmin Tanımı, Sınırları, Erken Yirminci Yüzyıl Mimarlığında Farklı Tavrılar”, http://jfa.arch.metu.edu.tr/archive/0258-5316/1988/cilt08/sayi_1/59-66.pdf (E. T. 26.05.2014 - Türkçe)

²⁰³ Gaye Birol, a.g.m., <http://w3.balikesir.edu.tr/~birol/modernizm.pdf>

²⁰⁴ İnci Aslanoğlu, a.g.m., http://jfa.arch.metu.edu.tr/archive/0258-5316/1988/cilt08/sayi_1/59-66.pdf

çalışması bu bağlamda gösterilebilecek en belirgin örneklerden olan Bruno Taut'un²⁰⁵ (1880-1938) yanı sıra, Otto Bartning (1883-1959), Adolf Behne (1885-1948) ve Walter Gropius (1883-1969) gibi mimarlar Dışavurumcu akımın mimari alandaki en önemli temsilcileri arasındadır.

Şekil 14. Bruno Taut, *Cam Pavyon*.

3.5. Sinema Sanatında Birinci Dünya Savaşı

Sinema, çok eski bir tarihe sahip olmamasına rağmen, sanatın bütün dallarını içinde barındıran ve teknolojinin yarattığı bir sanat dalıdır. 19. yüzyılın sonunda Paris ve New York'ta hayat bulan sinema, kısa sürede yaygınlaşmıştır. Başlangıçta Fransa'nın öncülük ettiği söz konusu sanata Birinci Dünya Savaşı'nın en büyük etkilerinden biri, savaş sırasında Avrupa'da ekonomik ve kültürel ortamdaki değişim

²⁰⁵ İnci Aslanoğlu, "Dışavurumcu ve Usçu Devirlerinde Bruno Taut (1880-1938)", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, Bahar 1976, http://jfa.arch.metu.edu.tr/archive/0258-5316/1976/cilt02/sayi_1/35-48.pdf (E. T. 28.05.2014- Türkçe)

dolayısıyla, merkezinin değişmesi ile olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri'nin batısında bulunan Hollywood, savaş sonrası sinema piyasasının en önemli üretim merkezi haline gelmiş²⁰⁶ ve bu konumunu günümüze dek korumuştur.

Birinci Dünya Savaşı'nın sürmekte olduğu yıllarda savaşın sinemaya yansımaları kahramanlık ve vatanseverlik temalarıyla karşımıza çıkar. Bu dönemde üretilen filmlerin pek çoğu devlet desteğiyle üretilmiş propaganda nitelikli filmlerdir. Mimaride olduğu gibi, ekonomik sıkıntılardan ötürü çok az sayıda filmin yaşam olanağı bulabildiği savaş yıllarında çekilen filmler, klasik yazarların eserlerinden uyarlanan birkaç film dışında, kurmaca değildir. Daha az maliyet gerektirdiği için doğrudan cephede olanların aktarıldığı söz konusu filmler, devletin hizmetinde kamuoyunu savaş konusunda bilgilendirmeyi hedeflerler. Bu noktada savaşa katılan devletlerin, kendilerini haklı gösterme ve savaşlarını halkın gözünde meşrulaştırma çabası görülmektedir.²⁰⁷ Bu dönemde çekilen filmlere örnek olarak, Henri Desfontaines (1876-1931) tarafından Alphonse Daudet'nin (1840-1897) *Son Sınıf* (*La Dernière Classe*) adlı öyküsünden uyarlanan *Alsace Bekliyordu* (*L'Alsace attendait*) adlı film ve belge nitelikli *Savaş Sırasında Fransa'nın Çocukları* (*Les Enfants de France pendant la guerre*), Geoffrey H. Malins (1887-1943) yapımı olan uzun metrajlı *Somme Savaşı* (*Battle of the Somme*) ve Charlie Chaplin'in (1889-

²⁰⁶ Ruth Vasey, "Sinemanın Dünya Çapında Yaygınlaşması", *Dünya Sinema Tarihi*, Editör: Geoffrey Nowell-Smith, Çev: Ahmet Fethi, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 77.

²⁰⁷ William Uricchio, "Birinci Dünya Savaşı ve Avrupa'da Kriz", *Dünya Sinema Tarihi*, Editör: Geoffrey Nowell-Smith, Çev: Ahmet Fethi, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 85-90.

1977) yapımcılığını, yönetmenliğini ve senaryosunu üstlendiği *Tüfek Omza* (*Shoulder Arms*) gösterilebilir.

Sinema sanatının Avrupa ülkelerinden 15 yıl kadar sonra uygulama alanı bulduğu Osmanlı Devleti’nde de savaş yıllarında benzer uygulamalara gidilmiştir. Bu bağlamda Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ve Malulin-i Guzzata Muavenet Heyeti’nin cephede savaşanlara maddi destek sağlamak amacıyla sinema gösterimleri gerçekleştirdikleri bilinmektedir. Söz konusu cemiyetler tarafından, o dönemde yedek subay olan yönetmen Fikret Uzkınay’ın desteğiyle²⁰⁸ *Anafartalar Muharebesi’nde İtilaf Ordularının Püskürtülmesi* (1915), *Çanakkale Muharebeleri* (1916) gibi filmler çekilmiştir.²⁰⁹

Savaşın bitmesiyle birlikte, savaş konulu filmlerde gerçekçi çalışmalar yapılmıştır. Söz konusu dönemde cephede yaşananların unutulmaması ve kaybedilenlerin anılması adına filmler üretildiği görülüyor. Cephede savaşırken yaralanan ünlü Fransız yazar Blaise Cendrars’ın (1887-1961) senaryosunu yazdığı ve yönetmen Abel Gance (1889-1981) tarafından çekilen *Suçluyorum (J'accuse)*, Verdun Cephesi’nde yaşananları gerçekçi bir şekilde yansıtmaya çalışırken Alman askerlerine de saygılı bir yaklaşım sergileyen Léon Poirier’ye (1884-1968) ait *Verdun*, King Vidor’un (1894-1982) yönetmenliğinde çekilen ve bacağına kaybeden

²⁰⁸ Memduh Yağmur, Muhammed Özkılınç, “İlk Türk Sinemacısı Fuat Özkınay”, <http://broadcasterinfo.net/127/makaleler/sinema/6-t%C3%BCrk-sinemas%C4%B1-100-ya%C5%9F%C4%B1nda-5-ilk-t%C3%BCrk-sinemac%C4%B1s%C4%B1-fuat-uzk%C4%B1nay-2.html> (E. T. 23.04.2015 - Türkçe)

²⁰⁹ Özde Çeliktemel-Thomen, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sinema ve Propaganda (1908-1922)”, *Kurgu Online International Journal of Communication Studies*, vol. 2, June 2010, <http://www.kurgu.anadolu.edu.tr> (E. T. 28.05.2014 - Türkçe)

bir asker örneğiyle savaşın sonuçlarının aktarıldığı *Büyük Geçit (The Big Parade)* bu döneme ait önemli eserlerdendir.

Savaş sonrası dönemde kurmaca filmlerde artış görülmektedir. Sanatın diğer alanlarında olduğu gibi, sinemada da deneyselliğin hâkim olduğu bu döneme damgasını vuran akım Dışavurumculuk (Robert Wiene [1873-1938], *Dr. Caligari'nin Muayenehanesi [Das Kabinett des Dr. Caligari]*; Leopold Jessner [1878-1945], *Arka Merdiven [Die Hintertreppe]*), Dadaizm (Man Ray [1890-1976], *Akla Dönüş [Retour à la Raison]*; Fernand Léger [1881-1955], *Mekanik Bale [Le Ballet mécanique]*) ve Gerçeküstücülük (Germaine Dulac [1882-1942], *Deniz Kabuğu ve Din Adamı [La Coquille et le Clergyman]*; Salvador Dali [1904-1989] ve Luis Buñuel [1900-1983], *Bir Endülüsköpeği [Un Chien Andalou]*) ile Sovyetler Birliği'nin etkisiyle Toplumsal Gerçekçilik'tir (Lev Kuleşov [1899-1970], *Bay Batı'nın Bolşevikler Ülkesindeki Olağanüstü Serüvenleri [Необычайные приключения мистера Веста в стране большевиков]*; Sergey Eizenşteyn [1898-1948], *"Patyomkin" Zırhlısı [Броненосец «Потёмкин»]*).²¹⁰

3.6. Edebiyatta Birinci Dünya Savaşı

3.6.1. Birinci Dünya Savaşı ve Dünya Edebiyatları

Edebiyat-toplum ilişkisi süreklidir ve bu ilişki bünyesinde etkileme ve etkilenme edimlerini barındırır. Bu da bazen edebiyatın topluma yön vermesi, bazen

²¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Esen E. Coşkun, *Dünya Sinemasında Akımlar*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2011.

de toplumsal olayların edebiyata yansması şeklinde görülür. Birinci Dünya Savaşı ise, edebiyat toplum ilişkisinin varlığının dünya çapında olduğu nadir toplumsal olaylardan biridir. Birinci Dünya Savaşı öncesi edebiyat ortamında ilk göze çarpan akım, diğere sanat dallarında da görmüş olduğumuz gibi, Dışavurumculuk'tur. Söz konusu akım, özellikle Almanya'da gelişme olanağı bularak savaş öncesi döneme damgasını vurur.

Nesnelerin sanatçının iç dünyasının süzgecinden geçerek aktarıldığı Dışavurumculuk akımında dış dünyanın anlamsızlığı vurgulanmaktadır. Bu düşüncede, politik istikrarsızlıklar, gelişen sanayi ile birlikte kent yaşamının hızı, insanların birbirinden kopuk yaşantıları, ekonomik çöküntü gibi unsurlar dolayısıyla ortaya çıkan yabancılaşmanın etkisi büyüktür. Dışavurumcu yazarlar, savaş öncesi dönemde bu yabancılaşmaya karşı çıkarak anarşist bir tutum sergilerler. Bunun sonucunda ortaya çıkan eserler, okuyucuyu eğlendirmez; aksine, özellikle rahatsız edici bir tarzda kaleme alınarak içinde bulunduğu uyuşukluktan kurtarmayı hedefler. Örneğin, dönemin toplumsal yaşamında görülen yabancılaşmayı böceğe dönüşen bir insanın öyküsüyle aktaran, Kafka'nın *Dönüşüm* adlı eseri Dışavurumculuğun en belirgin örnekleri arasındadır.

1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı sırasında pek çok Dışavurumcu yazar yaşamını kaybeder ve akım büyük bir darbe alır. Ancak Dışavurumculuğun etkisi Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da uzun yıllar devam edecek ve Dadaizm, Gerçeküstücülük gibi akımlarla eşzamanlı olarak varlığını sürdürecektir.

Dışavurumcu edebiyatın önemli temsilcileri arasında Georg Trakl (1887-1914), Franz Kafka (1883-1924), Ernst Toller (1893-1939), James Joyce (1882-

1941), Yvan Goll (1891-1950), Eugene O’Neil (1888-1953), Georg Kaiser (1878-1945), Octave Mirbeau (1848-1917), Gottfried Benn (1886-1956) ve Thomas Stearns Eliot (1888-1965) sayılabilir.

Diğer sanat dallarında olduğu gibi, Dışavurumcu yazarlar da anarşist tutumları ve savaş çığırtkanlığı yaptıkları gerekçesiyle Dadaizm akımının temsilcileri tarafından suçlanmışlardır. Dadaizmin temsilcileri genel olarak her türlü akıma ve edebi geleneğe karşı olduklarından tamamen serbest çağrışım yöntemi kullanırlar. Şiirde şekle önem vermezler. İmgelerin yoğun olduğu akımda, alışılmadık bir dil kullanmak esastır ve kelimeler bilinen anlamlarının dışında kullanılır. “İlkesizlik ilkesinin”²¹¹ hâkim olduğu akımda Dadaistler, alışlagelmiş üslubu reddederek, dilsel ve biçimsel anlamda deneysel eserler üretmişlerdir.

Dadaizmin gelişme olanağı bulduğu Zürih’teki “Cabaret Voltaire”in kurucusu Hugo Ball’ın (1886-1927) 1916-1917 yıllarına ait günlük yazılarını içeren ve ilk kez *Zamandan Kaçış (Flucht aus der Zeit)* adlı eseri içerisinde yayımlanan “Fragmanlar”ı Dadaizmin “*mevcut dünya düzenine karşı*” olduğunu açıkça belirtmektedir:

“Dada dediğimiz şey, içinde bütün yüksek sorunların yer aldığı, hiçlikten yapılmış bir *harlequin* dansıdır, bir gladyatör jestidir, rezil enkazla yapılan bir oyun, yapmacık ahlak ve bolluğun bir sergilenişidir...

(...)

²¹¹ <http://www.le-dadaisme.com/manifeste.html> (Erişim Tarihi: 02.06.2012)

İnsanlık kavramını en derin katmanına dek yok eden düşüncelerin iflası, içgüdüler ve kalıtsal arkaplanlar artık patolojik bir şekilde ortaya çıkıyor. Hiçbir sanatsal, politik ya da dini inanç bu akıntıya baraj olmaya yetmeyeceğinden, geriye sadece *blague* ve kanayan bir poz kalıyor...’’²¹²

Yukarıda alıntıladığımız fragman, açık bir şekilde Dadaizmin savaş karşıtlığını yansıtmakta ve insanlık kavramının yok oluşuna vurgu yapmaktadır.

Hugo Ball’ın dışında, Dadaist akımın edebiyattaki önemli temsilcileri arasında Clément Pansaers (1885-1922), Kurt Schwitters (1887-1948), Emmy Hennings (1885-1948), Tristan Tzara (1896-1963), Francis Picabia (1879-1953), Jean (Hans) Arp (1886-1966), Richard Huelsenbeck (1892-1974) ve Georges Ribemont-Dessaignes (1884-1974) gösterilebilir.

Dadaizmden sonra edebiyat alanında görülen bir diğer akım olan Gerçeküstücülüğün edebiyattaki önemli temsilcileri arasında Robert Desnos (1900-1945), Paul Eluard (1895-1952), André Breton (1896-1966), Jacques Prévert (1900-1977), Louis Aragon (1897-1982), Salvador Dali (1904-1989) ve Philippe Soupault (1897-1990) sayılabilir.

²¹² Hugo Ball, “Dada Fragmanları”, *Sanat ve Kuram, 1900-2000 Değişen Fikirler Antolojisi*, Editör: Charles Harrison, Paul Wood, Çev.: Sabri Gürses, Küre Yayınları, İstanbul, 2011, s. 281.

3.6.2. Birinci Dünya Savaşı'nı Konu Edinen Edebi Türler

3.6.2.1. Roman Türü Eserlerde Birinci Dünya Savaşı

Roman türü eserlerde Birinci Dünya Savaşı'nın yansımaları edebiyatta iki şekilde hayat bulur. Bunlardan ilki, savaşı bizzat yaşamış olan yazarların deneyimlerinden hareketle üretilen anı-romanlardır. İkincisi ise, tarihsel gerçekliklerden hareketle yazılmış tarih konulu romanları kapsar. Bu durumda yazar, Birinci Dünya Savaşı'na katılmamıştır.

Yazarların Birinci Dünya Savaşı'nın anlatımında roman türünü tercih etmesinin nedeninin, bu tür eserlerin geniş zaman aralığını ve pek çok karakteri aynı anda verebilme imkânı bulmaları olduğu söylenebilir. Söz konusu romanlardan dünya çapında ün yapmış olanlar şu şekilde sıralanabilir:

Tablo 7. Amerikalı yazarların kaleme aldığı eserler

Yazar	Eser adı	Yayın yılı	Açıklama
Ernest Hemingway (1899-1961), Amerika Birleşik Devletleri savaşa girdiğinde Kızılhaç'a gönüllü olarak katılmış ve İtalya'da ambulans şoförü olarak görev yapmıştır.	<i>Silahlara Veda</i> (<i>A Farewell to Arms</i>)	1929	Birinci Dünya Savaşı sonrasında İtalyan ordusu bünyesinde savaşa Amerika Birleşik Devletleri'nden katılan bir teğmenin savaş sırasında yaşadığı olayları anlatan bir romandır. Hemingway'in savaş sırasında yaşadığı ve gözlemlediği olaylardan yola çıkarak kurgulanmıştır.
William March (1893-1954), Amerika Birleşik Devletleri'nin savaşa girmesinin ardından orduya katılarak Denizci Bölüğü'nde görev yapmıştır.	<i>K Bölüğü</i> (<i>Company K</i>)	1933	Birinci Dünya Savaşı sırasında, yazarın da görev yaptığı Denizci Bölüğü'nün 113 denizcinin bakış açısından 113 ayrı anlatıyla verildiği romandır. Anlatılanların pek çoğu yazarın tanık olduğu olaylardır.
Dalton Trumbo (1905-1976)	<i>Johnny Silahını Kaptı</i> (<i>Johnny Got His Gun</i>)	1939	Birinci Dünya Savaşı sırasında, kollarını, bacaklarını, gözleri, kulakları, dişleri ve dili dâhil tüm yüzünü kaybeden, ancak zihinsel fonksiyonları mükemmel çalışan bir askerin bedeninin içerisinde hapis kalışını anlatan savaş karşıtı bir romandır. Sinemaya da uyarlanan roman, Metallica adlı müzik grubunun "One" şarkısına ilham kaynağı olmuştur.

Tablo 8. İngiliz yazarların kaleme aldığı eserler

Yazar	Eser adı	Yayın yılı	Açıklama
William Boyd (d. 1952)	<i>Bir Dondurma Savaşı</i> (<i>An Ice-Cream War</i>)	1982	Birinci Dünya Savaşı sırasında, Doğu Afrika'da Almanların ve İngilizlerin çatışmasını kara mizahla aktaran savaş karşıtı roman.

Tablo 9. Avusturyalı yazarların kaleme aldığı eserler

Yazar	Eser adı	Yayın yılı	Açıklama
Stefan Zweig (1881-1942), Birinci Dünya Savaşı'na katılmış, önce propaganda ile ilgili birimlerde görev yapmış, daha sonra cepheye gönderilmiştir. Tanık olduğu olaylar, savaşın acı ve yıkım getirmekten başka bir işe yaramadığı düşüncesine sahip olmasına neden olmuştur.	<i>Clarissa</i>	1981	Avusturyalı bir subayın kızı olan Clarissa, savaş başlamadan kısa bir süre önce aşık olduğu Fransız gençle ilişki yaşar. Savaş başladığında ayrılmak zorunda kalırlar. Ancak Clarissa hamiledir. Olaylar, Clarissa'nın açısından aktarılmaktadır. Yazarın ölümünden yıllar sonra bulunduğu için ancak 1981 yılında yayımlanabilmiştir.

Tablo 10. Çek yazarların kaleme aldığı eserler

Yazar	Eser adı	Yayın yılı	Açıklama
Jaroslav Hašek (1883-1923), Avusturya-Macaristan İmparatorluğu sınırları içerisinde bulunan Prag'da doğan yazar, Birinci Dünya Savaşı yıllarında orduya alınmıştır. Ancak uzun süre cephelerde bulunamadan 1915'te Ruslar tarafından esir edilir.	<i>İyi Asker Şvayk'ın I. Dünya Savaşı'ndaki Kaçınılmaz Maceraları (Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války)</i>	1923	Birinci Dünya Savaşı'nı hicivci bir tutumla aktardığı bilinen ilk romandır.

Tablo 11. Alman yazarların kaleme aldığı eserler

Yazar	Eser adı	Yayın yılı	Açıklama
Erich Maria Remarque (1898-1970), 18 yaşında Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. Pek çok kez yaralanmıştır.	<i>Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok (Im Westen nichts Neues)</i>	1929	Olayların, 19 yaşında Birinci Dünya Savaşı'na katılan genç bir Alman askerinin gözünden anlatıldığı savaş karşıtı roman. Anlatıcıya göre, savaşa katılan herkes, geri dönsün ya da dönmesin, ölüdür.

Tablo 12. Fransız yazarların kaleme aldığı eserler

Yazar	Eser adı	Yayın yılı	Açıklama
Marcel Proust (1871-1922)	<i>Yakalanan Zaman</i> (<i>Le Temps retrouvé</i>)	1927	<i>Kayıp Zamanın İzinde</i> (<i>A la Recherche du temps perdu</i>) adlı 7 ciltlik romanın son cildi, Birinci Dünya Savaşı'nın sivil ortama yansımalarını aktarmaktadır.
Jean Giono (1895-1970), Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. Pek çok arkadaşının öldüğünü görmek onda büyük bir travmaya neden olmuştur. Zehirli gaza maruz kalan yazar, savaş sonunda tamamen pasifist bir tutum sergiler.	<i>Büyük Sürü</i> (<i>Le Grand Troupeau</i>)	1931	Birinci Dünya Savaşı sırasında hareket halindeki askerî birliklerin, hayvan sürülerine benzetilmesine dayalı olarak kurgulanmış, savaşın dehşetini vurgulayan roman.
Louis-Ferdinand Céline (1894-1961), Birinci Dünya Savaşı'na katılmış ve kolundan yaralanmıştır. Geri hizmete alınan Céline, 1916 yılında kolundaki yaranın ağırlaşması nedeniyle ordudan ayrılır. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından eğitimini tamamlayarak doktor olur.	<i>Gecenin Sonuna Yolculuk</i> (<i>Voyage au bout de la nuit</i>)	1932	Bir anarşist olan Bardamu adlı roman kişinin Birinci Dünya Savaşı'na tesadüfen katılması ile başlayan olaylar aktarılır. Hicivci bir tonda kaleme alınmış olan romanda, savaş karşıtı, anti-militarist düşüncelerin yansıtılması söz konusudur. Eserde, Céline'in savaş sırasında yaşadıklarını yansıtan otobiyografik unsurların da bulunduğu söylenebilir.
Roger Martin du Gard (1881-1958)	<i>Thibault'lar 1914 Yazı</i> (<i>Les Thibault L'Été 1914</i>)	1936	Yazarın uzun soluklu romanı olan <i>Thibault'lar</i> 'ın son cildi Birinci Dünya Savaşı'nı anlatmaktadır. Bu eser, 1937 yılında Nobel Ödülü'ne layık görülmüştür.
Jules Romains (1885-1972)	<i>İyi Niyetli İnsanlar</i> (<i>Les Hommes de bonne volonté</i>)	1937	Uzun soluklu bir roman olan eserin 15. ve 16. kitapları Verdun savaşını anlatmaktadır.
Sylvie Germain (d. 1954)	<i>Gecelerin Kitabı</i> (<i>Le Livre des nuits</i>)	1985	1870 yılında Fransa-Almanya savaşında yaralanan bir adamın yaşadığı çarpık ilişkiden doğan bir çocuğun yaptığı 5 evlilikte de eşlerinin hep ikiz çocuk doğurduğu ve delirerek öldüğü, şiddetin, tutkuların ve acıların yoğun olduğu fantastik romanda İkinci Dünya Savaşı'na kadar meydana gelen tüm savaşlar aile için acı ya da korku dolu olayların yaşanmasına neden olur.
Jean-Marie Gustave Le Clézio (d. 1940), Fransa ve Mauritius vatandaşıdır. Hint Okyanusu üzerinde bir ada olan Mauritius, Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransız sömürgesidir.	<i>Altın Arayıcısı</i> (<i>Le Chercheur d'or</i>)	1985	Mauritili bir gencin Birinci Dünya Savaşı başlayınca savaşa katılmak üzere Avrupa'ya gitmesi ve Ypres ve Somme savaşlarına katıldıktan sonra tifoya yakalanarak topraklarına geri gönderilmesi anlatılmaktadır.
Bernard Clavel (1923-2010)	<i>Verdun'ün Gülleri</i> (<i>Les Roses de Verdun</i>)	1994	Birinci Dünya Savaşı yıllarında silah fabrikası sahibi olan Lucien Martinon'un oğlu Régis İkinci Dünya Savaşı'nda Almanlar tarafından öldürülür. Yıllar sonra, Lucien'in ölümü yaklaştıkça yaptıklarından pişmanlık duyması romanın temelini oluşturur.

Philippe Claudel (d. 1962)	<i>Gri Ruhlar (Les âmes grises)</i>	2003	1917 yılında Doğu Fransa’da cephenin yakınlarında gelişen olaylar anlatılmaktadır. Karakterler içerisinde kahraman yoktur, tamamı iyi ve kötü arasında gidip gelen fon karakterlerden oluşur.
Pierre Miquel (1930-2007)	<i>Doğunun Tozu-Çanakkale Cehennemi (La Poudrière d’Orient - L’Enfer des Dardanelles)</i>	2004	Birinci Dünya Savaşı’nın Balkanlar ve Çanakkale’de gerçekleşen savaşları üzerine kurgulanmış olaylar anlatılmaktadır.

Tablo 13. Rus yazarların kaleme aldığı eserler

Yazar	Eser adı	Yayın yılı	Açıklama
Mihail Şolohov (1905-1984)	<i>Durgun Don (Тихий Дон)</i>	1965	Birinci Dünya Savaşı yılları, Çarlık Rusya’nın yıkılması ve Sovyetler Birliği’nin kuruluş dönemi anlatılmaktadır.
Aleksandr Soljenitsın (1918-2008)	<i>Ağustos 1914 (Август 1914)</i>	1971	Yazarın <i>Kırmızı Tekerlek</i> adlı eserinin birinci cildidir. Tannenberg Savaşı anlatılmaktadır.

Tablo 14. Yunan yazarların kaleme aldığı eserler

Yazar	Eser adı	Yayın yılı	Açıklama
Dido Sotiriou (1905-1984)	<i>Kanlı Toprak (Ματωμένα χώματα)</i>	1962	Türkçeye <i>Benden Selam Söyle Anadolu’ya</i> başlığıyla aktarılan roman, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı vatandaşı olan bir Rum’un yaşadıklarını anlatır.

Görüldüğü üzere, Birinci Dünya Savaşı konulu romanlar, Dünya edebiyatları içinde sıklıkla ele alınmıştır. Dikkat çeken bir diğer nokta ise, 1940'lı yıllarda konunun bir duraklama evresine girerek işlenmediğidir. Bunda en önemli faktör, şüphesiz İkinci Dünya Savaşı'dır. Yarım yüzyılda iki büyük Dünya savaşının yaşanmış olması, daha sonra gerçekleşenin ön plana çıkmasına neden olmuştur. Ancak 1980'li yıllarda, Birinci Dünya Savaşı'nın üzerinden 70 yıl kadar uzun bir zaman geçtikten sonra konunun yazarlarca tekrar ele alınmaya başlandığı görülmektedir.

Birinci Dünya Savaşı, Türk romanında da sıkça işlenen konulardan biridir: Türk romanlarında Türkler açısından zaferle sonuçlanmış olan Çanakkale Savaşları eserlere en çok konu olan cephe'dir. Bunun dışında romanlara Kafkas Cephesi, özellikle de Sarıkamış sıkça konu olmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı Türk literatüründe önemli bir yer tutmasına rağmen, söz konusu savaşın sonrasında verilen ve zaferle sonlandırılan Türk Kurtuluş Savaşı, millî edebiyat dönemine ait roman türü eserlerin pek çoğunun konusunu oluşturmaktadır. Dolayısıyla, roman türü için konu olarak Birinci Dünya Savaşı ancak 1980'li yılların sonuna doğru işlenmeye başlamıştır.

Türk romanında Birinci Dünya Savaşı'nı konu edinen ve inceleme olanağı bulduğumuz romanlarla ilgili hazırladığımız tablo aşağıda verilmektedir:

Tablo 15. Türk yazarların kaleme aldığı eserler

Yazar	Eser adı	Yayın yılı	Açıklama
Mustafa Necati Sepetçioğlu (1932-2006)	<i>...Ve Çanakkale</i>	1989	Çanakkale Savaşları'nı anlatan üçleme “Geldiler”, “Gördüler”, “Döndüler” alt başlıklarıyla yayımlanmıştır.
Selma Fındıklı (d. 1965)	<i>Saray Meydanında Son Gece</i>	1999	Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan bir aşk hikâyesi, Doğu Cephesi'nde Rus işgalinden ve Ermeni zulmünden kaçarak göç etmek zorunda kalan ailelerin yaşadıkları da vurgulanarak aktarılmaktadır.
Buket Uzuner (d. 1955)	<i>Uzun Beyaz Bulut Gelibolu</i>	2001	Dedesı Birinci Dünya Savaşı'na katılmış olan Yeni Zelandalı bir gencin Çanakkale'yi ziyaret etmesi ve 1915 yılında ANZAC ordusundaki dede ile bir Osmanlı teğmeninin savaş sırasında yaşadıkları konu edilir.
Turgut Özakman (1930-2013)	<i>Diriliş-Çanakkale 1915</i>	2008	Çanakkale Savaşları'nı belgelere dayalı bir şekilde aktaran roman.
İsmail Bilgin (d. 1964)	<i>Çanakkale'nin Kadın Kahramanı Safiye Hüseyin</i>	2008	Çanakkale Savaşı'nda hemşire olarak görev yapmış Safiye Hüseyin'in savaş sırasında yaşadıkları konu edilmektedir.
Selma Fındıklı	<i>Vardar Rüzgârı</i>	2009	1909-1943 yılları arasında yaşanan olayları konu edinen romanda, özellikle Çanakkale Savaşları üzerinde durulmaktadır.
Leyla Yıldırım (d. 1979)	<i>Komutanların Yazgısı</i>	2009	“Orada Herkes Ölüyor” ve “Git! Ama Sen Sakın Ölme...” başlıklarıyla iki cilt halinde yayımlanan roman Çanakkale Savaşı'na katılan, biri İngiliz diğeri Türk iki komutanın ve cephe gerisinde bıraktıkları kişilerin yaşadıkları konu edilmektedir.
İsmail Bilgin	<i>57. Alay</i>	2009-2010-2011	“Çanakkale”, “Galiçya”, “Filistin” alt başlıklarıyla yayımlanan üçlemde, Birinci Dünya Savaşı'nın çeşitli cephelerinde savaşarak neredeyse tamamı yok olan, geriye kalan askerleri de Nablus Meydan Savaşı'nda esir düşmeden önce sancağı teslim etmemek için yakan 57. Alay, belgelerden hareketle anlatılmıştır.
Tufan Gündüz (d. 1964)	<i>Nisanın 2 Günü</i>	2011	1915 yılında, aşırı milliyetçi Ermeni bir ailenin kızı ile Çanakkale Savaşları'na katılmak üzere cepheye gönderilen bir Türk gencinin aşkı konu edilerek Ermeni Tehciri ve Çanakkale Savaşları eşzamanlı anlatılmaktadır.
Nazan Bekiroğlu (d. 1957)	<i>Nar Ağacı</i>	2012	Tebrizli bir halı tüccarının Anadolu'ya geliş öyküsü, Trabzonlu bir ailenin Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ruslardan kaçış öyküsü ile eşzamanlı anlatılırken, anlatıcı günümüzden geçmişe yolculuk yaparak köklerini aramaktadır.

Ermeni edebiyatında, Birinci Dünya Savaşı'nı doğrudan konu edinen romanların sayısı az olmasına karşın, ana teması farklı olan pek çok eserde Birinci Dünya Savaşı'na, özellikle de Osmanlı Devleti'nin Ermeni İsyanları karşısında aldığı bir tedbir olan “*sefer esnasında hükümet icraatına karşı gelenler için askerî makamlarca alınan kararları uygulayacak geçici yasa*” gereği Ermenilerin göç ettirilmesi olayına sürekli gönderme yapıldığı görülmektedir.

3.6.2.2. Öykü Türü Eserlerde Birinci Dünya Savaşı

Birinci Dünya Savaşı'nı konu edinen türler arasında öyküler geniş yer tutar. Ancak, öykü türünün özelliği gereği, tüm savaşın anlatılması mümkün değildir. Genellikle kişilerin savaş sırasında karşılaştıkları bir olayın anlatısını içeren Birinci Dünya Savaşı konulu öykü türü eserlere pek çok örnek vermek mümkündür.

Zaman olarak Birinci Dünya Savaşı yıllarının anlatıldığı öykü türü eserlerin özelliklerini, yaptığımız araştırmaya dayanarak şu şekilde özetleyebiliriz:

- Anlatılan olay, zafer kazanılan bir cephede geçiyorsa, kahramanlık anlatılarının öykü haline getirilmesi yaygın bir durumdur.
- Genellikle savaşın yıkıcı yönlerine vurgu yapılır.
- Anlatılan olay sivil yaşama dairse, cephe ile mutlaka bir bağı vardır.
- Anlatılan olay cephede yaşanmışsa, sivil yaşamla ilgili ayrıntıya yer verilmemesi sıklıkla rastlanan bir durumdur.
- Öykü adı altında yayımlanan bazı kısa anılar kavram kargaşasına yol açabilmektedir.

3.6.2.3. Şiir Türü Eserlerde Birinci Dünya Savaşı

Birinci Dünya Savaşı, beraberinde getirdiği büyük acıların yansımaları, duyguların ve olayların çeşitli sembollerle hayat bulduğu şiir türünde göstermiştir. Dönemin önemli şairleri, asker olarak katıldıkları ya da sivil hayattaki yansımalarını yaşadıkları savaşı, şiirlerinde işlemişlerdir. Konu ile ilgili yaptığımız araştırmada, Birinci Dünya Savaşı konulu şiirleriyle en fazla ön plana çıkan ve üzerinde pek çok akademik çalışma yapılmış olan şairin İngiliz Wilfred Owen olduğunu tespit ettik. Şairin Birinci Dünya Savaşı konulu şiirleri ile doğrudan ilgili, İngiliz Dili ve Edebiyatı kürsülerinde hazırlanmış 5 adet yüksek lisans tezi bulunmaktadır.²¹³

Şiir türü ile ilgili olarak yaptığımız araştırmada, Birinci Dünya Savaşı'na katılan ülkelerin edebiyatlarında temel olarak şu noktalar tespit edilmiştir:

- Savaş karşıtı şiirler: Wilfred Owen örneğinde olduğu gibi, bazı şairler savaş karşıtı şiirler kaleme almışlardır. Şair duyarlılığı, savaşın getirdiği yıkım ve acımasızlığa karşı bir tutum sergilemektedir.
- Kazanılan zaferlerle ilgili şiirler: Türk edebiyatında Mehmet Akif Ersoy'un "Çanakkale Şehitlerine" yazmış olduğu şiir örneğinde açıkça görülmektedir. Zaferle sonuçlanan savaşlar, pek çok şairin millî duygularını yücelterek şiirler kaleme almalarına neden olmuştur.

²¹³ Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi'nin internet sayfasında yapılan taramaya göre elde edilen sonuçtur. Bkz. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (E. T. 17.04.2015 - Türkçe)

- Kaybedilen savaşlarla ilgili şiirler: Türk edebiyatında, savaşın kaybedildiği cepheler ve bu cephelerde verilen şehitler üzerine yazılmış pek çok şiir bulunmaktadır.

3.6.2.4. Mektuplarda Birinci Dünya Savaşı

Birinci Dünya Savaşı, cepheye giden askerlerin geride kalanlarla yazışmalarını içeren geniş bir mektup külliyyatının oluşmasını sağlamıştır. Bu mektuplardan çoğunun edebî niteliği yoktur. Bunlar, samimi kişisel yazılar olduklarından, duygusal yön ağır basar ve savaş kahramanlıklarını, savaş sırasında çekilen sıkıntıları aktarabilmek amacıyla propaganda aracı olarak kullanıldıkları görülür.

Bazı ülkelerde, askerlerin moralini yüksek tutmak için, kurumsallaşmış bir şekilde “*mektup anneliği*” yapıldığı da görülmektedir. Örneğin, Fransa’da ilk olarak Marguerite de Lens’in başlattığı bu tür mektuplar özellikle ailesini kaybetmiş askerlere yöneliktir. İlk başta vatanseverlik adına yazılan bu mektuplardan bazıları zamanla aşk mektuplarına dönüşmüş, bir kısmı da casusluk amaçlı gönderilmiştir.²¹⁴

Bu mektuplardan bazılarının, savaşın kötü yönlerini yansıttığı gerekçesiyle yetkililerin engellemesi dolayısıyla hiçbir zaman hedefine ulaştırılmadığı bilinmektedir. Örneğin, İngiliz ordusunda savaşan askerlerin ailelerine gönderdiği,

²¹⁴ Jean-Yves Le Naour, “Les marraines de guerre”, <http://www.jeanyveslenaour.com/images/les%20marraines%20de%20guerre.pdf> (E. T. 30.07.2014)

ancak iletilmemiş olan mektupların bulunduğu arşiv 2013 yılında erişime açılmıştır.²¹⁵

Bu döneme ait mektuplardan bazıları ise, üst düzey komutanlar arasında gerçekleşen yazışmalardır. Söz konusu mektuplar, edebi değeri olmayan, fakat tarihsel olayları aydınlatmaları bakımından son derece önemli birincil kaynakları oluştururlar.

3.6.2.5. Çizgi-Roman Türü Eserlerde Birinci Dünya Savaşı

Çizgi-romanlar, grafik sanatlarla edebî yazının bir karışımı olarak 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır ve roman türünün resimli alt türü olarak kabul edilebilir. İlk olarak Rodolphe Töpffer tarafından kullanılan çizgi-roman tekniği, günümüzde popüler hale gelmiştir. Okunması kolay ve görsel içeriğe sahip bu tür, tarihsel olayların anlatımında sıklıkla kullanılmaktadır. Birinci Dünya Savaşı konulu çizgi-romanlar, özellikle Fransız yazar Jacques Tardi'nin anlatımıyla ön plana çıkmıştır.

Yaptığımız araştırmalar, Ermeni literatüründe de bu alt türün Birinci Dünya Savaşı'nı Ermeni bakış açısından yansıtmak amacıyla kullanıldığını göstermektedir. Örneğin, Haçik Çilingiryan'ın yazarlığını ve çizerliğini yaptığı, Ermeni çete lideri Njdeh'in hayatını anlatan *Başkomutan Njdeh (Սպարապետ Նժդեհ)* bu tür çizgi-romanlardandır. Ayrıca, Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya attığı

²¹⁵ *Le Monde*, “Censure—Les lettres des soldats britanniques écrites pendant la grande guerre finalement publiées”, le 29 Août 2013 (<http://bigbrowser.blog.lemonde.fr/2013/08/29/censure-les-lettres-des-soldats-britanniques-ecrites-pendant-la-grande-guerre-finalement-publiees/> E. T. 30.07.2014 - Fransızca)

iddiaları destekleyici üslupta hazırlanan güdümlü çizgi-romanlara, İtalyan Paolo Cossi'nin *Medz Yeghern Büyük Kötülük (Medz Yeghern Il Grande Male)* adlı çalışması ve Fransız çizgi-roman senaristi Frank Giroud'nun yazdığı ve Didier Courtois tarafından resimlenen *Fleury-Nadal* serisi örnek olarak gösterilebilir.

3.6.2.6. Birinci Dünya Savaşı ve Anı Türü

İlk örnekleri Antik Yunan'a dayanan ve zamanla gelişim gösteren anı türü, 20. yüzyıla gelindiğinde tematik olarak sadece savaş anılarından değil, siyasi anılar, meslek anıları gibi pek çok anlatının yanı sıra kurmaca olayların gerçek hayattan yola çıkarak anlatıldığı eserleri de içerir hale gelmiştir.

Birinci Dünya Savaşı yıllarını anlatan anılar, genellikle türün ilk örneklerinin verildiği savaş anıları kategorisinde kaleme alınmışlardır. Bu kategoriye ait eserler, askerî ve sivil savaş anıları olmak üzere iki başlık altında incelenebilmektedir.

Askerî savaş anıları, yazarının savaş sırasında görevli olarak katıldığı cephede edindiği izlenimleri, savaşın gelişimini, savaşı etkileyen siyasi ve sosyal durumları, kullanılan silahları ve askerlerin ruh hallerini aktardığı anılardır. Bu tür anıların tarih bilimine yardımcı olması söz konusudur. Ancak yine de olayların üzerinden zaman geçmiş olması nedeniyle, yaşanan her şeyin doğru ve eksiksiz olarak hatırlanmasının mümkün olmadığı veya kendini aklamak, övmek ya da siyasi nedenler gibi çeşitli kişisel gerekçelerle gerçeklerin aktarılmamasının tercih edildiği, bu tür eserlerden faydalanan tarih bilimcilerin dikkate alması gereken bir unsurdur.

Sivil savaş anılarında ise, savaş yıllarında yaşanan olaylar, savaştan doğrudan bahsedilmeden aktarılır. Burada, önemli olan savaşın nasıl geliştiğı değil, topluma nasıl etki ettiğidir.

Birinci Dünya Savaşı'nı anlatan anı türü eserler, savaşa katılan ülkelerin edebiyatlarında geniş yer tutmaktadır. Bunun temel nedeni, söz konusu savaşa her yaştan ve her kesimden pek çok kişinin katılmış olmasıdır. Gerek deneyimli komutanlar, gerekse sivil halktan aydın kişiler, yaşları ne olursa olsun eli silah tutan herkes bu savaşta yer aldığından savaşı anlatan çok sayıda eser üretilmesi kaçınılmaz olmuştur.

Tezimizin temel konusunu oluşturan Birinci Dünya Savaşı anıları, Fransız, Türk ve Ermeni edebiyatları esas alınarak irdelenecektir. Birinci Dünya Savaşı'na tanıklık etmiş Fransız yazarlardan Jean Norton Cru'nün (1879-1949) Yüzbaşı Rimbault'dan yaptığı alıntıda belirttiğı gibi, “*Savaşı anlamak için, onu en fazla bölük komutanı olarak yaşamış olmak gerekir... Sadece gece-gündüz siperde yaşayan, savaşı bilir...*”²¹⁶

Bu düşünceden hareketle, savaşa katılmış üst düzey komutanların anıları, tarih biliminin inceleme alanına girmesi dolayısıyla ve tezimizin inceleme yöntemlerinden olan edebiyat sosyolojisinin konusuna doğrudan dâhil olmayacağı düşüncesiyle, çalışmamız kapsamına alınmayacak, sadece edebî değeri olan ve savaşın sosyolojik boyutunu yansıtan eserlere yer verilecektir.

²¹⁶ Jean Norton Cru, *Témoignage*, Ed. De l'aargh, Internet, 2002, p. 9, <http://archive.wikiwix.com/cache/?url=http://ia351430.us.archive.org/0/items/DuTmoignage/cru.pdf&title=%5B1%5D,E.T.:13.10.2014-Fransızca>.

4. BÖLÜM: ANALİZ VE KARŞILAŞTIRMA

4.1. Fransız Edebiyatında Birinci Dünya Savaşı Anıları

Birinci Dünya Savaşı'na fiilen katılmış olan çok sayıda Fransız yazar vardır. Ancak bunların pek çoğu Fransa sınırları içerisinde gerçekleşmiş olan savaşlara katılmışlardır ve anılarında genellikle Alsace-Lorraine bölgesinde Almanlara karşı yapılan savaşlardan bahsederler. Anadolu toprakları üzerinde gerçekleşen savaşlarda ise, Fransızlar çoğunlukla sömürge ülkelerindeki birliklerinden yararlandıkları için, buradaki savaşı yönetmiş olan birkaç generalin anılarında az da olsa yer alan anlatıların dışında anı örneği bulmak mümkün değildir.²¹⁷ Bu nedenle, Fransız edebiyatında Birinci Dünya Savaşı anılarından vereceğimiz örnekler, Dünya edebiyatında yer edinmiş anı türüne ait eserlerden seçilecektir. Fransız yazarların kendi tanıklıklarından hareketle edebi bir şekilde kaleme aldığı Birinci Dünya Savaşı anılarını içeren eserler hakkında hazırladığımız tablo aşağıda verilmektedir.

²¹⁷ Söz konusu anılara örnek olarak bkz. Amédée Bienaimé, *Guerre navale, 1914-1915. 'Goeben' et 'Breslau'. Adriatique. Dardanelles. Guerre sous-marine. Fautes et responsabilités*, Ed. Jules Tallandier, Paris, 1920, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k377498k/f5.image.r=dardanelles.langEN>, E. T.: 12.10.2014-Fransızca; Général Serrail, *Mon Commandement en Orient (1916-1918)*, Ernest Flammarion, Paris, 1920, <http://en.calameo.com/read/002152756a01b75fa9dda>, E. T.: 13.08.2014-Fransızca.

Tablo 16. Fransız Edebiyatında Birinci Dünya Savaşı Anıları

YAZAR	ESERİ	YAYIM YILI
René Benjamin (1885-1948)	<i>Gaspard, Savaşın Askerleri</i> (<i>Gaspard, Les Soldats de la Guerre</i>)	1915
Henri Barbusse (1873-1935)	<i>Ateş/Bir Takımın Güncesi</i> (<i>Le Feu/Journal d'une Escouade</i>)	1916
Adrien Bertrand (1888-1917)	<i>Toprağın Çağrısı</i> (<i>L'appel du sol</i>)	1916
Georges Duhamel (1884-1962)	<i>Şehitlerin Yaşamı 1914-1916</i> (<i>Vie de martyrs 1914-1916</i>)	1917
Jean Paulhan (1884-1968)	<i>Gayretli Savaşçı</i> (<i>Le Guerrier appliqué</i>)	1917
Georges Duhamel	<i>Medeniyet</i> (<i>Civilisation</i>)	1918
André Maurois (1885-1967)	<i>Albay Bramble'in Sessizlikleri</i> (<i>Les Silences du Colonel Bramble</i>)	1918
Roland Dorgelès (1885-1973)	<i>Tahta Haçlar</i> (<i>Les Croix de bois</i>)	1919
Roland Dorgelès	<i>Güzel Kadın Kabaresi</i> (<i>Le Cabaret de la belle femme</i>)	1919
Georges Duhamel	<i>Son Yedi Yara</i> (<i>Les sept dernières plaies</i>)	1928
Gabriel Chevallier (1895-1969)	<i>Korku</i> (<i>La Peur</i>)	1930

4.1.1. Henri Barbusse, *Ateş/Bir Takımın Güncesi*

Fransız edebiyatında Birinci Dünya Savaşı anıları bağlamında ele alacağımız ilk eser, savaşa bir “poilu”²¹⁸ olarak katılmış olan ünlü yazar Henri Barbusse’nin (1873-1935) *Ateş/Bir Takımın Güncesi* (*Le Feu/Journal d'une Escouade*) olacaktır. İncelemek için bu eseri seçme nedenimiz, Fransız edebiyatında Birinci Dünya Savaşı

²¹⁸ Fransız askerlerine verilen genel isim.

ile ilgili anı-romanlar içerisinde dünya çapında en bilinen eser olmasının yanı sıra, savaşın keşmekeşini ve dehşet verici yönünü çok net bir şekilde ortaya koymasındır.

Henri Barbusse, 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde, 41 yaşında savaşa katılır. Rahatsızlığı nedeniyle ordudan ayrılana kadar Almanlara karşı mücadele eden yazar, on yedi ay süren bu deneyimini 1916 yılında yayımlanan *Ateş (Le Feu)* adlı anı-romanında aktarmıştır. Savaşın sonunda 1918 yılında gittiği Moskova’da Bolşeviklere katılan Barbusse, 1923 yılında Fransa Komünist Partisi’ne kaydolur. Bu dönemde komünist sistemi net bir şekilde öven eserler üretmiştir.²¹⁹

Ateş (Le Feu), 3 Ağustos 1916 tarihinden itibaren tefrika halinde “L’Œuvre” dergisinde yayımlanmaya başlar. Kasım 1916’da Flammarion Yayınevi tarafından basılır ve aynı yıl Goncourt ödülünü alır. Söz konusu eser, 1970 yılında Suat Derviş tarafından *Ateş* adı altında Türkçeye çevrilmiştir.²²⁰

1914 yılında akciğer sorunları yaşıyor olmasına rağmen gönüllü olarak orduya katılan Henri Barbusse, 1915 yılı boyunca tuttuğu savaş günlüğünü kurgulayarak, eserini anı-roman formatında kaleme almıştır. Eserin anlatı zamanı da doğal olarak yazarın savaşta bulunduğu 1914-1915 yıllarını kapsamaktadır.

Eser, ben anlatıcı ağzından kişisel anlatıcı konumu ile aktarılmaktadır. Sunuş biçimi olarak genellikle yaşanmakta olanı yansıtmaya yöntemi kullanılmış olsa da zaman zaman tasvirlerle ve iç monologa başvurulduğu da görülmektedir. Savaşın anlamsızlığının vurgulandığı bu eserde eleştirel bir bakış açısı hâkimdir.

²¹⁹ [http://henri-barbusse.net/index_fichiers/presentation.htm#Présentation rapide](http://henri-barbusse.net/index_fichiers/presentation.htm#Présentation_rapide) dHenri BARBUSSE, E.T.: 12.10.2014-Fransızca.

²²⁰ Henri Barbusse, *Ateş*, Çev.: Suat Derviş, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2005.

Eserde anlatıcı, yazar ve başkişi örtüşmektedir. Bunu, anlatıcının savaş sonrasında siperlerde yaşadıklarını olduğu gibi aktaracağını belirttiği bölüm net bir şekilde okuyucuya göstermektedir:

“- Söyle bakalım, yazıyorsun ya, daha sonra askerler hakkında yazacaksın, bizden bahsedeceksin, değil mi?

- Tabi ki, evlat, senden, arkadaşlardan ve buradaki varlığımızdan bahsedeceğim. (...)

- Söyle o halde, ısmarlama değil de... Sormak istediğim bişiy var. İşte o şey şu: Kitabında askerleri konuşturursan, onları hep konuştukları gibi mi konuşturucan, yoksa çaktırmadan bunu düzelticen mi? Söylediğimiz küfürlerden bahsediyorum. Yani sonuçta amacımız bu değil, çok iyi arkadaş olabiliriz, bunun için de birbirine sövmeden, yayıncıların çok da yayımlamayı sevmediği şeyler söylemeden ve bunları tekrarlamadan, bir dakika boyunca iki poilu'nün lafladığını asla duyamazsın. O zaman ne olacak? Böyle yapmazsan, yaptığın portre bize benzemiycek: bu, onların resmini yapmak istediğini söylemişsin de her yerde olan en belirgin renklerden birini koymamışsın gibi olur. Böyle bişiy yapılamaz.

- Küfürleri yerlerine koyacağım, küçük peder, çünkü gerçek bu.

- Ama söyle bana, onları koyarsan, senin o herifler, gerçekleri görmezden gelerek senin domuz olduğunu söylemiyecekler mi?

- Bu muhtemel, ama ben o herifleri dikkate almadan böyle yapacağım.”²²¹

²²¹ Henri Barbusse, *Le Feu (Journal d'une Escouade)*, Edition du groupe “Ebooks libres et gratuits, 2014, p. 219-220, http://www.ebooksgratuits.com/pdf/barbusse_le_feu.pdf, E.

Bu alıntı bize sadece anlatıcı ile yazarın örtüştüğünü göstermekle kalmaz, aynı zamanda anlatılar arasında geçen diyalogların neden alçak üslup düzeyiyle aktarıldığını da anlatır. Diyaloglar haricinde kalan bölümlerde, hatta savaşın en vahşi yönlerinin anlatıldığı yerlerde bile, yüksek üslup düzeyi kullanıldığını görürüz.

24 alt bölümden oluşan bu eser, savaşı en ince detayına kadar okuyucunun gözünde canlandırmaktadır. Bu sahnelerin en çarpıcı olanlarından biri, esere de ismini veren “Ateş” başlıklı XX. bölümdür.

Ateş hattının anlatıldığı bu bölümün başında, gece nöbet tutan anlatıcı, zifiri karanlığın ortasında ara sıra parlayan füze ve topların kısa süreli ışıklarının aydınlatığı manzarayı şu şekilde tasvir eder:

“Tan yeri bir fırtına akşamı gibi üzerimize çöktüğünde, enkazlar, pislikler ve üzerinde bulunduğumuz çökmek üzere olan siper tarafından yamru yumru edilmiş, sarp, üzgün ve kirli, son derece kirli kıyıların bir kez daha gün yüzüne çıktığını ve alçak bulutların ipek eşarbının altında yeniden yaratıldığını gördüm.

Bulutların kurşuni rengi soluklaştı ve toprağın torbalarını, sanki dev iç organların ve bağırsakların upuzun bir yığınının dünyanın üzerine apaçık bırakmış gibi, ışık saçan ve bombalanmış engin düzlüğe doldurdu.

Duvarın içinde, arkamda, bir çukur kazılmış ve burada bir yığın yatay şey, odun yığını gibi yükseliyor.

T.: 12.10.2014. (İncelenen eserden yapılan alıntılar Fransızca’dan Türkçe’ye tarafımızdan çevirilmiştir.)

Ağaç kütükleri mi? Hayır: bunlar cesetler.”²²²

Çürümekte olan ve siperlerin yanında bulunan bu cesetler arasında anlatıcının silah arkadaşları da vardır ve bu manzara savaşın alışılacelmiş “*kederli*” görünümlerinden biridir. Anlatıcı, dört gece önce ölen arkadaşlarının son anlarını geriye dönüş tekniğiyle okuyucuya aktarır ve o geceyi “*gördüğü bir rüya gibi kötü hatırladığını*”²²³ belirtir.

Patlamanın sıcaklığı-ölümün soğukluğu, gökteki füzelerin aydınlığı-yerdeki patlamaların kör edişi, ölümlerin uslu-yaşayanların (yaralıların) tuzak olması gibi çeşitli zıtlıkların kullanıldığı bu bölümde, saldırı sırasında yaşananların, savaşanları “*geçmiş ve gelecekte ayıran korkunç bir perde*”²²⁴ olduğu vurgulanmaktadır.

Bombardımanın ardından askerlerin birbirlerine anlattıkları ise, savaşın insanları vahşileştirdiğini gözler önüne sermektedir:

“- (...) oracıkta süngümü karnına öyle bir batırmışım ki sökemedim.

- Ya ben; çukurun dibinde dört kişiydiler. Çıkmaları için onlara seslendim: Biri çıktığında, oracıkta derisini deştim. Dirseğime kadar kıpkırmızıydım. Yenim yapış yapış.

(...)

- Üç tanesi başıma bela oldu. Deli gibi vurdum. Ah! Buraya geldiğimizde hepimiz hayvanlar gibiydik!

Sesi, tutmaya çalıştığı bir titremeye yükseliyordu.

²²² Henri Barbusse, 2014, *ibid.*, p. 293.

²²³ *Ibid.*, p. 294.

²²⁴ *Ibid.*, p. 319.

- Böyle gerekiyordu, dedi. Böyle gerekiyordu - gelecek için.”²²⁵

Savaş sırasında birer hayvana dönüştüğü ifade edilen askerler, yaşadıkları bu ölüm kalım mücadelesi sonunda, gelecekte yaşayacak olan insanların kendilerini nasıl göreceklerini sorgulasalar da o gün yaşadıklarının gerekli olduğuna gerçekten inanmaktadırlar.

“Gelecek! Gelecek! Geleceğin görevi bugünü silmek, düşünölmeyecek kadar silmek, iğrenç ve utanç verici bir şeymiş gibi silmek olacaktır. Yine de bugün yaşadıklarımız gerekiyordu, gerekiyordu! İnsanları birbirini ardından aptal kurbanlara ve alçak cellâtlara dönüştüren askerî zafer utansın, ordular utansın, askerlik mesleği utansın. Evet, utanç: Bu doğru, bu çok doğru, sonsuzlukta bu doğru, ama henüz bizim için doğru değil. (...) Günümüzde, bu anlarda, bu gerçek neredeyse bir hata, bu kutsal söz bir küfürden başka bir şey değil!”²²⁶

İlk yardım merkezine yaralı bir arkadaşını götüren anlatıcı, buradaki insanların durumunu da okuyucuya aktarır. Pek çoğu can çekişmekte olan yaralılar, yukarıda bahsi geçen sorgulamayı isyan boyutuna ulaştırır. Vurulmadan önce, ibadet eden düşman tarafların ayinini kuşbakışı olarak gören bir pilot, aynı Tanrı’ya aynı şekilde inanan iki insan kitlesinin nasıl birbirlerini öldürmeye odaklandığını anlamaya çalışmaktadır:

“Bu Tanrı, kendisinin herkesle birlikte olduğuna inandırırken ne düşünüyor? Neden hepimizi, hepimizi dalağı alınmış hayvanlar gibi yan

²²⁵ Henri Barbusse, 2014, *ibid.*, p. 333-334.

²²⁶ *Ibid.*, p. 335.

yana ‘Tanrı bizimle!’ ‘Hayır, hiç de değil, yanıyorsunuz, Tanrı bizimle!’ diye bağırttırıyor?”²²⁷

Eser, sadece cephedekilerin durumunu değil, cephedekiler üzerinden geride kalanların durumunu da yansıtmaktadır. Ancak, savaşmayan kişiler için savaş anlaşılır bir şey değildir ve herkes bir şekilde yaşantısını sürdürmeye çalışmaktadır. “*Cephe Gerisi*” başlıklı bölümde çarşı izninde olan anlatıcı ve arkadaşının karşılaştığı kişiler, savaşı yalnızca gazetelerden ve dergilerden takip eden, orada ne yaşandığı konusunda hiçbir fikri olmayan insanlardır. Savaşa katılmanın çok şerefli bir davranış olduğunu kabul etmelerine rağmen, gitmemek için türlü bahaneler bulan bu insanlar, kendilerinin de gerekli bir iş yaptığını savunmakta, örneğin, bir belediye işçisi, ülkenin ekonomik hayatı için çalıştığını söylemektedir.²²⁸ Çarşı iznini kendilerine çok uzak olan, ancak kurtarmak için çabaladıkları bu zengin kişiler arasında geçiren askerler, bir yabancılık hissine kapılırlar.

“- Tek bir ülke yok, bu doğru değil, dedi aniden Volpatte tuhaf bir kararlılıkla. İki tane var. İki yabancı ülkeye ayrıldığımızı söylüyorum: Cephe, tam orada, çok fazla mutsuz insan var; iç bölgede, yani burada, çok fazla mutlu insan var.”²²⁹

Sonu bir türlü gelmeyen bu savaşı gitgide daha fazla sorgulayan askerler, bir taarruzun ardından neden savaştıklarını da düşünürler. Sözlerle ifade edilemeyecek kadar anlamsız olan bu savaşı, görmeyenlerin hayal etmelerinin imkânsız olduğunu

²²⁷ Henri Barbusse, 2014, *ibid.*, p. 368.

²²⁸ *Ibid.*, p. 387.

²²⁹ *Ibid.*, p. 390.

kabul etmektedirler. Kendilerinin de aslında neden savaştıklarını anlamayan bu askerler, “*savaşların sonuncusu*” olacağını düşünerek katıldıkları Birinci Dünya Savaşı’nda, “*artık savaş istemedikleri için savaşmak istediklerini*” söylerler. Sonuç olarak, kendileri olmadan bu savaşın gerçekleşmeyeceğinin bilincine varan askerler, herkesin eşit olduğu bir dünyanın hayalini kurarlar ve bu hayal gerçekleşince savaşın biteceğine inanırlar. Henri Barbusse’ün savaştan sonra benimsediği komünizm düşüncesinin izleri bu noktada açıkça görülmektedir.

“- Bütün insanların eşitliği sağlanınca, birleşmek zorunda kalacaklar.

- Ve Tanrı’nın gözü önünde, otuz milyon insan tarafından istemeden yapılmış bu tüyler ürpertici şeyler olmayacak.”²³⁰

Tüm bu hayalleri kesen bombardıman seslerine rağmen, anlatının sonunda gökyüzünden sızan ışıkların, bu hayalin bir gün gerçek olacağına dair beslenen umudu simgelediği söylenebilir.

4.1.2. Gabriel Chevallier, *Korku*

Fransız edebiyatından inceleyeceğimiz ikinci eser, Gabriel Chevallier’nin *Korku*’su (*La Peur*) olacak. Bu eseri inceleme nedenimiz yazarının Birinci Dünya Savaşı’nın başından sonuna kadar fiilen cephede yer almış olmasıdır. Gabriel Chevallier’nin bu durumuna bağlı olarak, Fransız edebiyatındaki diğer eserlerden çok daha fazla veri sunduğunu düşündüğümüz *Korku*, aynı zamanda 1915 yılında

²³⁰ Henri Barbusse, 2014, *ibid.*, p. 441.

yazarın yaralanmış olması dolayısıyla hastane ortamını ve iyileşmesinin ardından kısa süreli bir izne gittiği için de sivillerin savaştan ne derece etkilendiklerini ve cephede olanlar hakkında ne bildiklerini ortaya koymaktadır.

Lyon’lu bir noter kâtibinin oğlu olarak 1895 yılında dünyaya gelen yazar Gabriel Chevallier, Lyon bölgesinin çeşitli okullarında eğitim görür. Özellikle beş yıl boyunca yatılı kaldığı dinî bir okul, ileride yazacağı *Saint-Colline* adlı eserine ilham kaynağı olacaktır. 16 yaşında Lyon Güzel Sanatlar Okulu Resim Bölümüne girer. 1914 yılında, 19 yaşındayken Birinci Dünya Savaşı’na katılmak üzere askere alınan Chevallier bir yıl sonra, aldığı yaradan ötürü uzun süre hastanede yatar. İyileştikten sonra, 1916 yılında cepheye geri döner ve savaşın sonuna kadar piyade er olarak savaşıma devam eder. Sivil hayata döndüğü zaman fotoğrafçılık, seyyar satıcılık, gazetecilik, tasarımcılık, resim öğretmenliği gibi pek çok meslekte çalışır. 1925’ten itibaren, kendi deneyimlerinden yola çıkarak roman yazmaya başlar. Özellikle 1934’te yayımlanan Rabelais tarzı hiciv yaptığı romanı *Clochemerle* ile büyük başarı kazanır.²³¹

İncelemek üzere ilgi alanımıza dâhil ettiğimiz *Korku*’da, Chevallier Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşadığı askerlik deneyimini, özellikle çileli yönlerini vurgulayarak anı-roman formatında kaleme almıştır. Eser, Fransa’da genel seferberliğin ilan edildiği 1 Ağustos 1914 tarihinde başlar, Rethondes Ateşkes Antlaşması’nın imzalandığı 11 Kasım 1918 tarihinde sona erer. Dolayısıyla, Birinci Dünya Savaşı bir piyade erinin bakış açısıyla başından sonuna kadar anlatılmaktadır.

²³¹ Gabriel Chevallier, *La Peur*, Presses Universitaires de France, Paris, 1951, p. 3. (İncelenen eserden yapılan alıntılar Fransızca’dan Türkçe’ye tarafımızdan çevirilmiştir.)

Eserde, anlatıcı Jean Dartemont adlı bir Fransız'dır. Ancak, yazarın biyografisinde yer alan veriler, Dartemont'un yaşadıklarıyla birebir örtüşür. Birinci tekil şahıs anlatıcı tarafından aktarılan olaylarda, anlatıcı konumu öznedir. İçten dışa anlatı açısı kullanılan eserde, sunuş biçimi genel olarak yaşanmakta olanı yansıtmak olsa da, zaman zaman iç monolog tarzının da uygulandığı görülmektedir. Savaşın insanların psikolojik durumlarına özellikle vurgu yapılan söz konusu anı-romanda anlatı tutumu eleştireldir. Eser boyunca, yazar yüksek üslup düzeyini benimsemiştir, ancak iç monolog tarzının kullanıldığı bölümlerde zaman zaman üslup düzeyinde düşüş göze çarpar.

Korku, iki ana bölümden oluşmaktadır: Bunlardan ilki, "Yara" başlığını taşır ve yedi alt bölüme ayrılmıştır. Bu bölümde, anlatıcının seferberlik ilanını görmesinden başlayarak, ateş hattında yaralanması ve hastanede kaldığı dönemde yaşadığı olaylar aktarılmaktadır. İkinci ana bölüm ise "Kaytaran Er" başlığını taşır ve altı alt bölümden oluşur. Bu bölüm, Aisne ve Champagne bölgelerinde gerçekleşen savaşları Dartemont'un gözünden anlatır ve Rethondes Ateşkes Antlaşması'nın imzalanması ile biter.

Gabriel Chevallier'nin *Korku* adlı eserinin epigrafi, Fransız matematikçi ve düşünür Blaise Pascal'dan (1623-1662) yapılan bir alıntıdır ve eserin savaş karşıtı tutumunu daha en baştan ortaya koyar.

“Bir adamın, suyun ötesinde yaşadığı gerekçesiyle ve benim onunla hiçbir kavgam olmadığı halde, prensi benimkiyle kavgalı olduğu için beni öldürme hakkına sahip olmasından daha gülünç bir şey olamaz.”²³²

Eserin giriş paragrafında 1914 yılı yaz aylarında sakin bir Fransa betimlenmektedir. İnsanların pek çoğunun tatil planları yaptığı bir dönemde, Fransa’da genel seferberlik ilan edildiğini bildiren afiş ile Fransızların gönüllü olarak savaşa katılmaları çağrısı yapılmaktadır. Bu noktada dikkati çeken, Fransızların savaşın ne olduğu konusunda bir fikirleri olmadığıdır. Son büyük savaşını Almanlara karşı 1870 yılında gerçekleştirerek Alsace-Lorraine bölgesini kaybeden Fransızlar, söz konusu savaşa dair anlatıları duymuşlar, ayrıca tarih kitaplarından öğrenmişlerdir. Esere göre, Fransız tarih kitapları, 1870 Fransa-Almanya Savaşı’nın kaybedilme sebebinin Mareşal Bazaine²³³ olduğunu söylemektedirler. 1870 sonrasında gerçekleşen bazı savaşlardan da bahsedilen eserde, bu savaşların fazla önemsenmediği açıkça belirtilmektedir:

“Sömürge savaşları bize çok tehlikeli görünmüyor. Bu savaşlar, çölün sınırlarına yapılan gezintileri, yağmalanmış horantaları, sipahilerin kırmızı maşlaklarını, telkâri kakılmış tüfekleriyle havaya ateş eden ve altın kumu kaldırarak küçük atları üzerinde tabanları yağlayan Arapları hatırlatıyor. Gazete muhabirlerinin koruyucusu Balkan Savaşları’na gelince, bu savaşlar da bizi heyecanlandırmadı. Bizim medeniyetimizin

²³² Gabriel Chevallier, 1951, ibid., p. 7.

²³³ 1870 yılında başkomutanlığa atanmış olan François Achille Bazaine (1811-1888), büyük bir ordu ile Almanlara teslim olduğu için idama mahkûm edilmiştir. Dönemin Cumhurbaşkanı Mac-Mahon idam cezasını 20 yıl hapis cezasına çevirmiştir.

üstünlüklerine inanmış Orta Avrupalıların yaşadığı bu bölgenin aşağı konumdaki insanlardan oluştuğunu sanıyoruz. Savaşları, banliyönün engin topraklarındaki serserilerin kavgaları gibi geliyor bize.”²³⁴

Savaş hakkında bir fikir sahibi olmayan Fransızlar, tarih kitaplarında anlatılan “*parlak zaferlerden birini*” daha elde edecekleri düşüncesiyle “*korkmaksızın*” Birinci Dünya Savaşı’na katılmışlardır. Anlatıcı, savaşın patlak vermesinin ardından cepheye giden yirmi milyon “*medeni insanın*”, normal yaşamlarını sürdürmek yerine savaşı bir “*görev*” olarak kabul etmelerini “*aptallık*” olarak nitelendirmektedir. Dartemont ise savaşa katılma nedeninin bir “*görevi*” yerine getirmek olmadığını, sadece savaşı “*görmek*” istediğini, yani “*macera yaşamak*” için cepheye gittiğini belirterek diğer insanlardan farklı olduğunu açıklamaktadır.

Olumsuz Alman imgesinin hâkim olduğu eserde, Almanlar beceriksiz insanlar olarak betimlenmektedir. Özellikle savaşın başlangıcında, Almanların Fransızlara karşı koyabilecek kabiliyette olmadıkları belirtilmekte ve cephede de buna güvenilerek hareket edilmektedir.²³⁵ Ancak ilerleyen bölümlerde, Dartemont Fransızlarla Almanları karşılaştırır ve Almanların savaş sırasında daha avantajlı olduğunu söyler:

“Silah olarak, kokusu sıkıntı yaratabilecek ve genellikle ağırlıkta (bu Almanlar bizden daha iridir) ve ona bahşedilen barbarlıkta daha üstün durumdaki düşmanla iğrenç bir şekilde göğüs göğse gelmekten kaçınan becerikli bir nişancıya şans tanıyan tabancadan başkasının işe

²³⁴ Gabriel Chevallier, 1951, *ibid.*, p. 20.

²³⁵ *Ibid.*, p. 76.

yaramayacağını düşünüyordum. Fransız'ın sinirli ve huysuzmuş gibi görüldüğünü biliyordum. Ama bu sadece sözde böyledir ve ben, bunun doğruluğunun deneysel olarak kanıtlanmasını ve ilk gelenin yakama yapışmasını istemiyordum. Adam adama çarpışma hakkında düşündüklerim hemen hemen böyleydi.”²³⁶

Dartemont, savaş sırasındaki çarpışmalardan çok, duygularını anlatmaktadır. Bu duygulardan en sık hissedilen ise, esere adını da veren korkudur. “*Hiç asker refleksine sahip olmayan bir insan*” için obüslerin ve topların ortasında savaşmanın aptalca olduğunu söyler ve böyle bir ortamda “*mantığın korktuğunu*” ancak insanın mantığına başvurmadığını belirtir.²³⁷

Savaş sırasında yaralanan Dartemont, tedavisi boyunca uzun bir süre hastanede kalır. Başucunda asılı olan kağıda çizili bir insan vücudu üzerinde, anlatıcının yaralarını gösteren bir düzine kadar kırmızı işaret vardır. Sol bilek, göğüs boşluğu, bacaklar ve sağ ayak gibi pek çok yerinden yaralanmış olan Dartemont hastaneden çıkış tarihine kadar savaşın sona ereceğini düşünerek mutlu olur. Bu durum savaşan Fransızların bireysel tavırlarını gözler önüne sermektedir:

“Aslında iyi iş! Ben iyiyim. Kış seferini yarıda kesiyorum, muhtemelen savaş bitecek. Mutluyum: postu kurtardım...”²³⁸

²³⁶ Gabriel Chevallier, 1951, *ibid.*, p. 78.

²³⁷ *Ibid.*, p. 108.

²³⁸ *Ibid.*, p. 122.

Eserin temel motifi olan korku, hastanedeki sohbet sırasında itiraf edilen bir duygudur. Savaşın özünde korku vardır. Savaşa katılan herkes korkar, ancak bir subay kızı olan hemşire, bu korkuyu Fransız askerine yakıştıramamaktadır. Savaşta ne yaptığına dair gelen bir soruya Dartemont şu şekilde cevap verir:

“ (...) nereye gittiğimi bilmeden gece gündüz yürüdüm. Egzersiz yaptım, geçit törenlerinde bulundum, siperler kazdım, demir kablolar, toprak torbası taşıdım, mazgalda nöbet tuttum. Yiyeceğim yokken acıktım, içeceğim yokken susadım, uyuyamadığım halde uykum geldi, kendimi ısıtamadığım halde üşüdüm ve her zaman kendimi kaşıyamadığım halde bitlendim... İşte!

-Hepsi bu mu?

-Evet, hepsi bu... ya da aslında, hayır, bu bir şey değil. Size savaşın büyük meşgalesini, esas kayda değer olanı söyleyeyim: KORKTUM.”²³⁹

Hemşirenin, Dartemont’un Fransız olmadığından şüphelenmesi ve korkak olup olmadığını öğrenmek istemesi, cephe gerisindekilerin savaşa bakış açısını okuyucuya sunmaktadır. Ancak, Nègre arkadaşı Dartemont’u savunarak, “*elinde olsa herkesin savaştan kaçacağını*” belirtir. Ama savaş korkusunun savaşa katılmamak ya da savaştan kaçmakla ilgili olmadığını da açıkça söyler.

“Sakin olun, savaştan kaçmıyoruz. Böyle bir şey yapılamaz...

²³⁹ Gabriel Chevallier, 1951, *ibid.*, p. 146.

-Ah! Yapılamaz... ama yapılabilseydi?’

(...)

‘Yapılabilseydi mi?... *Herkes tabanları yağlardı!*’

Aniden Nègre zincirinden boşandı:

‘İstisnasız herkes. Fransız, Alman, Avusturyalı, Belçikalı, Japon, Türk, Afrikalı... Herkes... Yapılabilseydi mi? Geriye doğru bir saldırıdan, tüm istikametlerde, tüm ülkelerde, tüm dillerde kutsal olan bir Charleroi’dan²⁴⁰ bahsediyorsunuz... Daha hızlı, en önde! Herkes, diyoruz size, herkes!’²⁴¹

Eserde cephe gerisiyle ilgili olarak yansıtılanlar hastane ortamıyla sınırlı kalmaz, anlatıcı hastaneden çıktıktan sonra, izinli geldiği evinde babası ve babasının arkadaşları ile sohbet eder. Bu noktada, anlatıcının, ailesi ile ilgili bir konuya dikkat çekmiş olması önemlidir. Babası ve kız kardeşi, sanki Jean daha dün askere gitmiş gibi davranmaktadırlar ve “1914’tekiyle aynı kaygılara sahiptirler”.

“Birkaç yüz kilometre ötede olup bitenlerden haberleri yokmuş gibi bir havaları vardı. Ve babam benim bencil olduğumu ileri sürüyordu! (...)

²⁴⁰ Charleroi, 21-22-23 Ağustos 1914’te Fransızların Alman Ordusu karşısında geri çekildiği bölgedir. Fransız tarihinde bu olay “*Büyük Çekilme*” olarak adlandırılır.

²⁴¹ Gabriel Chevallier, 1951, ibid., p. 147.

Kendileri için savaştığım bu kişiler (zira sonuçta kendim için değil!) bana çok yabancı gibiydiler.”²⁴²

Aynı şekilde, babasının arkadaşları da yaşamlarını sanki savaş yokmuş gibi sürdürmekte, arkadaşlarıyla buluşup kumar oynayıp içki içerken savaşın dehşet veren psikolojisinden çok uzak görünmektedirler. Hatta askerlerin cephede çok eğlendiklerini bile düşünenler vardır:

“Beni uzun uzun süzüyor, kaygılı havasından bir cümle hazırladığını tahmin ediyorum. Sonunda, sevimli bir gülümsemeyle soruyor:

‘Yukarıda iyi vakit geçiriyor musunuz?’

Şaşırarak, bu solgun yaşlı hıyara bakıyorum. Ama tatlılıkla, çabucak cevap veriyorum:

‘Oh! Evet, bayım...’

Yüzü aydınlanıyor. ‘Ah! Bu kutsal poilu’ler!’ diye haykıracağını hissediyorum.

O anda ekliyorum:

‘... İyi eğleniyoruz: *Her akşam arkadaşlarımızı gömüyoruz!*’”²⁴³

²⁴² Gabriel Chevallier, 1951, ibid. p. 177.

²⁴³ Ibid., p. 179.

Tüm bu veriler, Fransa’da cephe gerisinde kalanların, cephedekilerin aileleri de dâhil olmak üzere savaş hakkında bilgilerinin olmadığını göstermektedir. Savaşa gidenler ise, toplumsal yapının kendilerini yok sayarak kurulduğunu fark ederek yabancılaşma yaşamaktadırlar. Yaptığımız araştırmalarda da eserdeki bu verileri destekleyecek nitelikte sonuçlara varılmış ve dönemin Avrupa basınında savaşın kötü yanlarının, toplum içerisinde kaosa neden olacağı gerekçesiyle yer almadığı, hatta bazı asker mektuplarının çekilen sıkıntıları anlatması nedeniyle yetkili kişiler tarafından el konularak gönderilmediği tespit edilmiştir.²⁴⁴

4.1.3. Roland Dorgelès, *Güzel Kadın Kabaresi*

Birinci Dünya Savaşı ve öykü türü üzerinde durduğumuz bölümde belirttiğimiz gibi, öykü adı altında yaşanan ve anekdotlar halindeki anıların anlatıldığı eserler kavram kargaşasına yol açmaktadır. Anekdot-anılar, anı-romanlarda olduğu gibi, gerçek yaşamın kurmaca ile birleştirildiği ve edebi bir anlatıyla okuyucuya sunulduğu bir türdür. Dolayısıyla işlenişteki benzerlik nedeniyle anı-romanın bir alt türü olarak kabul edilebileceği gibi, anlatılan olayın tek olması ve süresi düşünüldüğünde öykü türüne bağlı olarak da ele alınabilir. Bu nedenle, bu tür eserlerin niteliğini göstermek için Birinci Dünya Savaşı sırasında tanık olduğu olayları çeşitli anekdot anılarında aktarmış olan Fransız edebiyatının önemli

²⁴⁴ *Le Monde*, “Censure–Les lettres des soldats britanniques écrites pendant la grande guerre finalement publiées”, le 29 Août 2013 (<http://bigbrowser.blog.lemonde.fr/2013/08/29/censure-les-lettres-des-soldats-britanniques-ecrites-pendant-la-grande-guerre-finalement-publiees/>). T. 30.07.2014 - Fransızca)

isimlerinden Roland Dorgelès'in eserlerinden yararlanmanın uygun olduğunu düşünüyoruz.

1914 yılında sağlık sorunları nedeniyle orduya katılması iki kez reddedilen Fransız gazeteci ve yazar Roland Dorgelès, “L’Homme libre” (Özgür İnsan) adlı derginin sahibi olan patronu Georges Clemenceau’nun yardımlarıyla savaşa gönüllü olarak gider. 21 Ağustos 1914 tarihinde, 274. Piyade Alayı’na dâhil olarak Champagne Cephesi’nde savaşır. 1915 yılı Haziran ayında Artois Savaşı’na katılır. Savaş sırasında öğrenci pilot olur, onbaşı rütbesi alır ve savaş madalyası kazanır. 1917 yılında “Canard enchaîné” (Zincire Vurulmuş Ördek) adlı haftalık bir dergide yayımlanan *Savaş Bitirme Makinesi* adlı hiciv romanı ile edebiyat dünyasına giren Dorgelès, 1917-1920 yılları arasında aynı dergide makaleler de yazmıştır. Bazı makalelerinde Roland Catenoy takma adını kullanan yazar, savaştan yararlananları, siyaset adamlarını ve polisleri şiddetle eleştirir. 1919 yılında, savaş deneyimlerinden yola çıkarak kaleme aldığı anı-romanı *Tahta Haçlar (Les Croix de Bois)*, Dorgelès’e büyük ün getirir. Söz konusu roman Femina ödülünü almış, aynı yıl Goncourt ödülünü çok az farkla kaybetmiştir.²⁴⁵ 1929 yılında Goncourt Akademisi’nde Georges Courtline’den boşalan yeri alır. 1939 yılında İkinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesiyle birlikte, Nazilere karşı yayınlar yapan “Gringoire” gazetesi için savaş muhabirliğine başlar. 1940 yılında Cassis’e sığınır. 1941 yılından itibaren “Gringoire” ile olan çalışmasına son verir. Savaşan Yazarlar Derneği Başkanı olan

²⁴⁵ Söz konusu ödül, Marcel Proust’un *Çiçek Açmış Genç Kızların Gölgesinde* adlı romanına verilmiştir.

Dorgelès, 1954 yılında Goncourt Akademisi Başkanlığı'na seçilir ve 1973 yılında ölünceye kadar bu görevini sürdürür.²⁴⁶

Roland Dorgelès'in Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşadıklarını anekdotlar halinde anlattığı *Güzel Kadın Kabaresi (Le Cabaret de la belle femme)* adlı eseri 1919 yılında Albin Michel Yayınevi tarafından yayımlanmıştır. Yine aynı savaşın konu edildiği *Tahta Haçlar* adlı anı-romandan hemen sonra yayımlanan bu eser, Fransız askerlerinin cephedeki günlük yaşantısından kesitler vermektedir.

Anlatıcı ve yazarın örtüştüğü bu eserde yazar, Jacques Larcher adı altında savaş sırasında tanık olduğu, askere alınma, tehlikeli görevler, siperlerdeki yaşam ve arkadaşlarının ölümü gibi pek çok olayı okuyucuya aktarır. 9 ayrı anekdottan oluşan *Güzel Kadın Kabaresi*'nde olaylar bir bütünlük oluşturmaz.

Eserin tamamı ben anlatıcı tarafından, genellikle kişisel anlatıcı konumuyla aktarılır. Sadece en son bölüm olan “*Meleklerin Yanında*” tamamen kurmacadır ve olimpiik konum kullanılarak ölüm sonrasında bir askerın duygularının yansıtıldığı, öykü niteliğinde bir anlatıdır. Eleştirel bir tutumla anlatılan olaylar, anlatıcının gönüllü olarak askere gitmek için başvurduğu askerlik şubesinde başlar ve Birinci Dünya Savaşı'nın farklı zamanlarından kesitlerle devam eder.

Bu noktada, incelediğimiz eser içerisinde yer alan “Ormanda Bir Gece” başlıklı anekdotu analiz ederek, hem *Güzel Kadın Kabaresi*'nin niteliğini, hem de Fransız edebiyatında Birinci Dünya Savaşı anılarının çeşitliliğini gösterme olanağı bulacağız.

²⁴⁶ <http://www.terresdecrivains.com/roland-dorgeles>, E.T.: 30.11.2014 – Fransızca.

Söz konusu anekdot-anıda, Fransız ordusunda görevli bir er olan anlatıcı Jacques Larcher, ormanda nöbet tuttuğu bir geceyi okuyucuya aktarmaktadır. Düşünceler ve olaylar, ben anlatıcı ağzından sunulur. Yalnızca anekdotun bir bölümünde, bilinç akışı tekniği kullanılırken ikinci tekil şahıs anlatıcıya geçilmektedir:

“Ne garip: kitabım hep onun portresine açılır. Siyah sargılarıyla, güzel yorgun gözleriyle...

Haydi, itiraf et, bunu biliyordun. İstemediğin zaman bile, onu umuyordun ve eğer, bu akşam mazgalda sessiz kalıyorsan, bu ne Landry’nin, ne de çavuşun suçu: yine onun için. Bu acı verir, ama yine dönersin. Yaranın iyileşip iyileşmediğini görmek için, yavaşça sökülen bir pansuman gibi...

Eh peki, bir çırpıda çekiver. Kanayıp kanamadığını göreceksin.”²⁴⁷

Eserde anlatım konumu kişiseldir. Sunuş biçimi olarak genellikle iç monolog ve bilinç akımı teknikleri kullanılmıştır. Giriş bölümünde tasvire başvuru bu anekdotta, konuşmalar ve düşüncelerin akışını kesen silah sesleri anlatıcının düşüncelerinden sıyrılarak gerçek yaşamına dönmesini sağlar ve bu bölümlerde okuyucuya yaşanmakta olan aktarılır.

²⁴⁷ Roland Dorgelès, *Le Cabaret de la Belle Femme*, Ed. Albin Michel, Paris, 1954, p. 52. (İncelenen eserden yapılan alıntılar Fransızca’dan Türkçe’ye tarafımızdan çevirilmiştir.)

Anlatıcının benimsediği anlatı tutumu ise, doğa ile baş başa kaldığı zamanlarda benimseyici olsa da zaman zaman bilinç akımının etkisiyle sorgulamalar yapmakta, eleştirel bir tutum takınmaktadır.

Anlatı üslubunda yüksek düzeyden alçak düzeye geçişlerin görüldüğü anekdot, gecenin inmesiyle başlar ve sabahın ilk ışıklarıyla sona erer. Dolayısıyla anlatının dış zamanı bir gecedir. Bazen düşüncelerle, bazen de diyaloglarla geriye dönüş tekniğinin kullanıldığı eserde iç zaman, Eylül 1914'te gerçekleşen Birinci Marne Savaşı'na kadar uzanır, ancak anlatı zamanı hakkında net bir bilgi verilmemektedir.

Eserin giriş kısmında, aniden akşam olması anlatılmaktadır. Doğa tasviri, savaşın alışlagelmiş dekoruna eklenen bir fon gibidir. Kişileştirme ve karşılaştırma sanatlarının yoğun olarak kullanıldığı bu tasvirler, esere şiirsel bir hava katmaktadır:

“Akşam öyle yavaş ilerledi ki gelişini görmedik. (...) Kıvrak sesler yok artık, çığlıklar yok: Kuşlar ağaçlarda rüyaya daldı, insanlar da siperlerde.

Bir an, orman büyük bir sessizlikten başka bir şey değildir, ama az sonra ürkek bir uğultu geceyle birlikte uyanmış gibi. Önce, sadece mırıltılar: titreyen hafif bir rüzgâr, çatırdayan dallar, bir baykuşun boğuk çağrısı. Sonra, aniden, kurbağalar uyanıyorlar. Su birikintilerinin etrafında sıçrayanlar tüm kurbağalar, Miette'in sazlıklarında uyuyan tüm kurbağalar, ormanın nemli yosunları üzerinde kayan tüm kurbağalar vıraklamaya koyuldu, kovasını çıkarmayı becermeden

gıcırdayan bir kuyu sanırdınız. Uzakta, toplar hâlâ uzaklaşan bir yük arabasının gürültüsüyle homurdanıyor.

Gevezelik eden gölgeyi dinliyorum.”²⁴⁸

Ormanın bu dingin atmosferi içerisinde hayalleriyle baş başa kalmak isteyen anlatıcının zihninden geçenler okuyucuya cephe gerisinde savaşın önemsenmediği konusunda bilgi vermektedir. Mektubunda yazdıklarından dolayı geride kalan sevgiliye sitem dolu olan bu satırlar, savaşta yaşananlarla geridekiler arasındaki yabancılaşmayı belirginleştirmektedir:

“Beni en çok acıtan aldatılmış olmanın verdiği iç sıkıntısı değil: dans ederken topuğunu kırdığını öğrenmek.

Bu saçma görünebilir, öyle de. Topuğu kırılmış, ne var ki. Çok küçük olaylar genellikle zihnin ulaşmadığı derin anlamlar taşır, ama daha hassas olan ruh, bunu sezer. (...)

Böylece, o iğrenç karnavalın son gecesi, benim hudutlar arasında, çılgınlıklarını duyduğum bir arkadaşı bulmak için kadavradan kadavraya güçlkle ilerleyerek süründüğüm saatte, o topuğunu kıracak kadar dans mı ediyordu?... Yani tam o saatte, kalbimin vuruşlarının beni ele verebileceğini, yaşamımın bir nefesten başka bir şey olmadığını, ölümün üzerimde olduğunu düşünmüyordu... Yani, ellediğim cesetlerin soğukluğunu parmaklarının ucunda hissetmedi mi, yani meleğin geçtiği

²⁴⁸ Roland Dorgelès, 1954, ibid., p. 47.

saatte, karanlıkların içinde yalvaran trajik çağrışı duymadı mı? Yani beni sevmiyor muydu?...

Yakınmadım, ona hiçbir şey yazmadım: anlamış mıydı? İnsanlar, savaşta kalplerimiz de ellerimiz gibi nasır tutuyor sanıyorlar.”²⁴⁹

Anlatıcıyı kendine getiren, sessizliği bozan geveze bir arkadaşı olur. Büyük Çekilme sonrasında Birinci Marne Savaşı’nda nasıl yaralandığından bahseden bu arkadaş, başına darbe aldığı bu olaydan sonra hastanede akıl hastası olduğunun sanılmasını anlatır. Fransız askerlerinin bireysel tutumları bu noktada tekrar ortaya çıkmaktadır: Asker, savaşa geri dönmektense akıl hastasıymış gibi görünmeyi tercih ettiğini ama gururunun buna engel olduğunu şu sözlerle ifade eder:

“ (...) dolap çevirmeseydim, şimdi hâlâ ya kışlada ya hastanede pinekliyor olacaktım. Ya da kendimi çürüğe çıkarttıracaktım. Hem de ödenekle!”²⁵⁰

Anlatıcının değindiği bir diğer unsur, askerler için savaşta en önemli hedefin “yaşamak” olduğudur. Savaşta ölmek kolaydır, ancak canlı dönebilme isteği ağır basmaktadır.

“İstediğim, canlı olarak geriye dönmek. Gerisi beni ilgilendirmiyor: yaşamak! Yaşamak! Düzlükte çürüyecek olan o solmuş şeylerden biri olmamak, acılar, üzüntüler, hatta aşk bile vız gelir!... Evet, vız gelir!”²⁵¹

²⁴⁹ Roland Dorgelès, 1954, *ibid.*, pp. 52-53.

²⁵⁰ *Ibid.*, p. 59

Sonuç olarak bu anekdotta, savaşta temel dürtünün zafer kazanmak değil, hayatta kalmak olduğuna ve “*binlerce kurbanın savaş bitince unutulup gidecekleri*”ne vurgu yapılmaktadır.

4.2. Türk Edebiyatında Birinci Dünya Savaşı Anıları

Türk edebiyatında Birinci Dünya Savaşı'na dair çok sayıda anı türü eser bulunmaktadır. Bu anıların pek çoğu savaşa katılmış komutanlar tarafından kaleme alınmıştır ve çok önemli tarihsel olaylardan söz etmelerine karşın genellikle edebî değil, siyasi tarih için belgesel niteliği yüksek olan eserlerdir.

Osmanlı Devleti, Büyük Savaş'ta on bir ayrı cephede savaşmak zorunda kalmıştır ve savaşın etkileri sivil yaşamın her alanında, gerek ekonomik, gerek sosyokültürel açılardan hissedilmiştir. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı Türk edebiyatında, hem tüm bu cephelerde sıcak savaşa katılan tanıklar hem de savaşa katılmamış sivil kişiler tarafından çok farklı açılardan anlatılmaktadır.

Diğer taraftan, Osmanlı Devleti'nin bu son savaşında, bünyesinde barındırdığı etnik unsurları temsil ettiği iddiasında olan grupların verdiği tepki devletin çökmesini destekler nitelikte olmuştur. Bu bağlamda çok sayıda etnik unsur, bağımsızlık talebiyle İtilaf Devletleri'ni desteklemiştir. Eli silah tutan herkesin cepheye gönderildiği bu şartlar altında, farklı etnik unsurlardan oluşan çeşitli örgütlerin diğerlerine karşı geliştirdiği düşmanca tutum, sivil halk için ciddi sıkıntılar

²⁵¹ Roland Dorgelès, 1954, *ibid.*, p. 53.

yaratmıştır. Tüm bunlar, tez çalışmamız sırasında Türk edebiyatında tespit ettiğimiz anı türü eserlere yansıyan önemli sosyolojik bulgular oldu.

Türk yazarların kendi tanıklıklarından hareketle kaleme aldıkları Birinci Dünya Savaşı anılarını içeren eserler hakkında hazırladığımız tablo şu şekildedir:

Tablo 17. Türk Edebiyatında Birinci Dünya Savaşı Anıları

YAZAR	ESERİ	YAYIN YILI
Ahmet Refik Altınay	<i>İki Komite İki Kıtıl/Kafkas Yollarında</i>	1919
Mehmet Şevki Yazman	<i>Kumandanım Galiçya Ne Yana Düşer?/Mehmetçik Avrupa'da</i>	1928
Falih Rıfki Atay	<i>Zeytindağı</i>	1932
İrfan Orga	<i>Bir Türk Ailesinin Öyküsü (Portrait of a Turkish Family)</i>	1950
Falih Rıfki Atay	<i>Mustafa Kemal'in Ağzından Vahdettin</i>	1955
Afet İnan	<i>Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler</i>	1959
Halide Edib Adıvar	<i>Mor Salkımlı Ev</i>	1963
Falih Rıfki Atay	<i>Çankaya</i>	1968
İlhan Selçuk	<i>Yüzbaşı Selahattin'in Romanı</i>	1973
Cahit Uçuk	<i>Bir İmparatorluk Çökerken...</i>	1995
Köprülülü Şerif (İlden)	<i>Sarıkamuş</i>	1999
Vecihi Hürkuş	<i>Bir Tayyarecinin Anıları</i>	2000
İ. Hakkı Sunata	<i>Gelibolu'dan Kafkaslara/I. Dünya Savaşı Anılarım</i>	2003
Ziya Yergök	<i>Sarıkamuş'tan Esarete (1915-1920)</i>	2005
İ. Hakkı Sunata	<i>İstanbul'da İşgal Yılları</i>	2006
Selahattin Günay	<i>Bizi Kimlere Bırakıp Gidiyorsun Türk?/Suriye ve Filistin Anıları</i>	2006
Ayşe Kulin	<i>Veda/Esir Şehirde Bir Konak</i>	2007
İbrahim Arıkan	<i>Osmanlı Ordusunda Bir Nefer/Bir Mehmetçiğin Çanakkale-Galiçya-Filistin Cephesi Anıları</i>	2007
Ayşe Kulin	<i>Umut/Hayat Akan Bir Sudur</i>	2008
Mehmet Şevki Yazman	<i>Cephaneniz Yoksa Süngünüz Var/Bir Subayın Kaleminden "Türk Çanakkale"</i>	2008
Metin Soylu	<i>Yüzbaşı Mehmet Muzaffer</i>	2012
Vasfi Şenözen	<i>I.Dünya Savaşı Yılları ve Kafkas Cephesi Anıları</i>	2013
Fikret Babuş	<i>Savaş Yıllarından Anılar</i>	2013

4.2.1. İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*

Türk edebiyatında Birinci Dünya Savaşı anıları kapsamında ele alacağımız ilk eser, gazeteci-yazar İlhan Selçuk'un (1925-2010) düzenlemesini yaparak yayıma hazırladığı, Birinci Dünya Savaşı ve Türk Kurtuluş Savaşı'na katılmış olan subay Selahattin Yurtoğlu'nun (1894-1956) anıları olacaktır. *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*'nı ele alış nedenimiz, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarındaki pek çok önemli olaya tanıklık etmesinin yanı sıra, Birinci Dünya Savaşı yıllarında askerî ve sivil yaşama dair çok önemli veriler sunmuş olmasıdır.

Gazeteci-yazar İlhan Selçuk, 1950'de Hukuk Fakültesi'ni bitirmiştir. Bir süre avukatlık yapmış, daha sonra çeşitli gazetelerde yazılar yazmaya başlamıştır. Pek çok deneme, gezi notu, anı, belgesel yazıları kaleme alan İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selahattin'in Anıları* adlı romanını, arkadaşı Dr. Cengiz Yurtoğlu'ndan (Yüzbaşı Selahattin'in oğlu) aldığı Selahattin Yurtoğlu'nun anılarını gereksiz detaylardan arındırarak düzenlediğini belirtmektedir. Ancak, on beş ciltten oluştuğu belirtilen anılarını iki cilde indirgediği için, İlhan Selçuk'un yazarlık yeteneğini kullandığı ve mevcut günlükten yola çıkarak anı formatında bir roman oluşturduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla söz konusu eser, edebî anılarda yazarın ben-anlatıcı ağzından başka bir şahsın yerine kendine koyarak ve belgelere dayandırarak hazırladığı sözde anı kategorisi *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı* için uygun görülmektedir. İki cilt halinde yayımlanan eserin ilk cildi, Selahattin Yurtoğlu'nun öğrenim hayatı, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı yıllarını kapsamaktadır.

İkinci cilt ise, Kurtuluş Savaşı yılları ve sonrasını içerir. Konumuz itibarıyla, tezimizde birinci cilt üzerinde durulacaktır.

Selahattin Yurtoğlu, 1912 yılında subay olarak mezun olur. Birinci Dünya Savaşı sürerken, 1915 yılında üsteğmen rütbesi almıştır. Savaşta gösterdiği başarılarından dolayı 1917 yılında Kazım Karabekir tarafından yüzbaşılığa yükseltilmiş, rütbesini ise 1918 yılında almıştır.

Turancılık akımının etkisinde olan Selahattin Yurtoğlu, Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında Doğu Cephesi'nde görev yapar. Dilman'da Ruslara destek veren Ermenilerle; Musul'da, Kuttülammare'de İngilizlerle savaşır. Bir süre, Kazım Karabekir Paşa'nın, daha sonra da Halil Paşa'nın yaverliğini yapar. Kurtuluş Savaşı'na katılarak Mustafa Kemal Atatürk'le doğrudan ilişki kurar. Tüm bu savaşlar sırasında yaşadıklarını, çocuklarına aktarmak amacıyla on beş ciltten oluşan anılarında toplar.

Yüzbaşı Selahattin'in Romanı'nın anlatı zamanı 1898 yılında Selahattin'in hatırladığı en eski anısı olan sünnet kıyafeti giydiği günle başlar; eşi Nimet hanımı kaybettiği 1940 yılına kadar sürer. 42 yıllık bir süreyi kapsayan eserde olaylar, ben anlatıcı ağızından kişisel anlatıcı konumuyla aktarılmaktadır. Sunuş biçimi genellikle yaşanmakta olanı yansıtmaya olan eserde yer yer tasvirler ve iç monologlar da görülmektedir. Benimseyici bir bakış açısının hâkim olduğu söz konusu anıda, eserin anlatıcısı ve başkışisi Selahattin kişiliğiyle örtüşmektedir. Eserde orta üslup düzeyi kullanılmıştır.

Eserin birinci cildi Selahattin'in çocukluğundan başlar, öğrenim hayatı ve mezun olduktan sonra görev yaptığı yerlerde yaşadıkları aktarılır. İkinci ciltte ise

Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan gelişmeler, Kurtuluş Savaşı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve daha sonra meydana gelen, Selahattin'in tanıklık ettiği önemli olaylar aktarılmaktadır.

Birinci ciltte yer alan ve Birinci Dünya Savaşı'nın aktarıldığı bölümler, henüz genç bir subay olan Selahattin'in yaşadığı zorluklara rağmen vatani hakkında beslediği olumlu duygulara geniş yer verilmektedir. Turancılık akımının etkisinde olan Mülazım (Teğmen) Selahattin, kendisinden daha üst rütbeli olan subaylara gençliğin verdiği cesaretle inancı doğrultusunda karşılık vermekten çekinmeyen bir subaydır:

“Basri Bey bana dedi ki:

-Söyle bakalım Turancı!.. Üç aydır memleketi geziyorsun hangi yüzle Türkistan'a gidecek ve oradaki Türkleri kurtarmaya uğraşacaksın? Sen ki hâlâ keleşe muhtaçsın!..

Yüzbaşının bu çok yerinde sözüne, gençliğin ve bilgisizliğin verdiği küstahlıkla şu cevabı verdim:

- Turanı kurtarmaya giden askerin başındasınız! Bu işin olacağına inanınız yoksa, dönünüz. Askerin başına imansız geçmeyiniz!...”²⁵²

²⁵² İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, I. Cilt, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2010, s. 114.

Selahattin, Birinci Dünya Savaşı'nın başında İran'a gitmek üzere görevlendirilir. Yol boyunca subaylar, konakladıkları bölgelerde sivil halk tarafından misafir edildikleri için eserde sadece Türklerin değil, Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan diğer unsurların da sosyal yaşamları hakkında pek çok veri bulunmaktadır. Örneğin, Gâvur Dağları'ndan geçtikleri sırada misafir olmak zorunda kaldıkları Hasanbeyli adlı Ermeni köyünde, mükemmel Fransızca ve İngilizce bilen ve köyün çocuklarına dersler veren 17 yaşındaki Ermeni köylü kızının Amerika'da eğitim görmüş olması,²⁵³ dönemin Ermeni köylerinin misyonerlik faaliyetlerinin bir sonucu olarak Avrupa devletleri tarafından desteklendiğini göstermektedir.

Eserde, 1915 yılı başlarında Sarıkamış'ta yaşanan olaylardan da şu şekilde bahsedilmektedir.

“Çarlık Rusyası'nın kuvvetleri 1 Kasım 1914 günü Doğu sınışımızı geçmişti. Hasankale civarında başlayan muharebelerde (10 Ocak 1915) Üçüncü Ordumuz hemen tümüyle mahvolmuştu.

O tarihte Enver Paşa otuz beş yaşındaydı. Rus ordularına kara kışın en güçlü günlerinde yaptığı taarruz sonunda, yüz on iki bin kişilik Türk ordusundan elli üç bin kişi soğuktan donmuş ve ölmüş, yedi bin kişi esir olmuş ve otuz bin kişi hastaneye düşerek savaşamaz hale gelmişti. Biz bu boşluğu doldurmak için İran yolundan dönmüştük.”²⁵⁴

²⁵³ İlhan Selçuk, 2010, a.g.e., s. 103.

²⁵⁴ A.g.e., s. 110.

Eserde Rus birliklerine karşı yapılan taarruzlar da anlatılır. Bunlardan biri de Dilman civarında gerçekleşmiştir. 25 Nisan 1915 tarihinde Halil Bey komutası altında gerçekleşen bu taarruz, eserde “*Nazar Bekof*” olarak bahsedilen Ermeni asıllı Rus General Tovmas Hovhannesi Nazarbekyan komutasındaki birliklere karşı yapılmıştır. Eserde verilen bilgiye göre 29 Nisan 1915 tarihinde Rusların Dilman’dan çekilmesi sonucunda, “*1683’ten beri Türk ordusu (...) üç yüzyıllık hasmı olan Rus ordusunu bir muharebede yenmişti(r).*”²⁵⁵ Ancak, Ermeni halkının Rus ordusuna verdiği destek nedeniyle 2 Mayıs 1915 tarihinde Türk ordusu Dilman’dan çekilmek zorunda kalmıştır. Ermeni tarihinde “*Dilman Zaferi*” olarak bahsedilen bu savaş sırasında meydana gelen olaylar, eserde Binbaşı İsmail Hakkı Bey’in yazmış olduğu raporun içeriğinden bahsedilerek anlatılmaktadır:

“Raporu okudum. Saat 11’de yazılmış, tabur kumandanı düşmanla sıkı bir muharebeye girdiğini, Ermeni köylülerin de balta, sapan ve tüfekte taburuna hücum ettiğini, büyük bir düşman süvari kolunun kendi gerilerine düşmek üzere olduğunu, derhal takviye edilmezse mahvolacaklarını yazıyordu.”²⁵⁶

Sadece Dilman bölgesinde değil, tüm Kafkas Cephesi’nde, Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı’nın başından beri Ruslara destek verdikleri ve Türk ordularına saldırılarda bulundukları yine eser içerisinde belirtilen unsurlardandır.

“1 Kasım 1914’te Ruslar Doğu sınırimızı geçmişlerdi. O tarihte başlayan savaş, 10 Ocak 1915 gününe kadar sürdü. 2,5 ay süregelen

²⁵⁵ İlhan Selçuk, 2010, a.g.e., s. 129.

²⁵⁶ A.g.e., s. 136.

muharebeler içinde gerek yerli, gerekse Rusya Ermenilerinden meydana getirilen çeteler de bize saldırmaya ve silahsız buldukları Türk köylerine saldırıp akla gelebilecek her şeyi yapmaya başlamışlardı. İş şirazesinden çıkmıştı. Biz Bacirge'ye geldiğimiz zaman haber aldık ki, Rumiye'de hastanelere hücum ederek Türk yaralılarını iplere bağlayıp sokaklarda sürümüşler ve parça parça ederek öldürmüşlerdi. Demek ki bizim doğu illerimizdeki Ermeniler tamamen aleyhimize dönerek düşmanlarımıza katılmışlardı.”²⁵⁷

Ayrıca, eserin anlatıcısının verdiği bu bilgileri, Ermeni tarihçiler tarafından Ermeni çocuklar için yazılmış bir ders kitabından aldığımız bilgiyle de doğrulayabiliyoruz: “*Ermeni halkı, Rus askerlerini her yerde coşkuyla karşılıyor ve zafer kazanmaları için her türlü yardımı yapıyorlardı.*”²⁵⁸

Kafkas Cephesi'nde meydana gelen tüm bu muharebelerle eş zamanlı olarak diğer cephelerde yaşanan gelişmeler de, alınan haberler doğrultusunda okuyucuya aktarılmaktadır. Dilman Muharebeleri ile aynı gün, 25 Nisan 1915 tarihinde İngiliz ve Fransızlar Çanakkale'ye asker çıkarmışlar, Temmuz 1915'te İngilizler Basra'yı ele geçirmişler, Fransızların kışkırtmasıyla Suriye, İngilizlerin kışkırtmasıyla Hicaz Arapları ayaklanmış, Karadeniz ve Akdeniz kıyısında Rumlar Rus ve İngiliz donanmalarına destek vermişlerdir.²⁵⁹ Tüm bunlar, eserde Osmanlı Devleti'nin yıkılış belirtileri olarak anlatılmaktadır.

²⁵⁷ İlhan Selçuk, 2010, a.g.e., s. 139-140.

²⁵⁸ Ц. П. Агаян, 1985, ibid, cc. 33-34.

²⁵⁹ İlhan Selçuk, 2010, a.g.e., s. 161.

Kafkas Cephesi'nden sonra Irak Cephesi'ne gönderilen Selahattin Bey, Kuttülmare civarında İngilizlere karşı yapılan savaşlarda bulunur. Burada, bir süre Kazım Karabekir Paşa'nın yaverliğini yapar. Bu dönemde yaptıkları muharebeler sonucunda Selahattin Bey, demiryolları ve gemi işletmelerinin barış döneminde yabancıların eline verilmiş olmasından kaynaklanan zorluklar yaşandığı tespitinde bulunmaktadır.²⁶⁰

Kazım Karabekir Paşa'nın başka bir bölgeye görevlendirilmesi üzerine karargâhtan ayrılarak kıtaya gönderilmeyi talep eden Selahattin Bey, kıtadaki durumu da okuyucuya aktarır. Ordunun yiyecek konusunda çektiği sıkıntı çok büyüktür, askerler yeteri kadar beslenememektedir:

“15 Haziran 1917 günü bölük iaşe cetveli şöyleydi:

Sabah yemeği: Üzüm hoşafı

Akşam yemeği: Yağlı buğday çorbası.

Ekmek: Tam.

26 Haziran 1917 günü iaşe cetveli:

Sabah yemeği: Yok.

Akşam yemeği: Üzüm hoşafı.

Ekmek: Tam.

18 Temmuz 1917 günü iaşe cetveli:

Sabah yemeği: Üzüm hoşafı.

²⁶⁰ İlhan Selçuk, 2010, a.g.e., s. 248.

Akşam yemeği: Yok.

Ekmek: Yarım.

8 Ağustos 1917 günü iaşe cetveli:

Sabah: Yarım ekmek.

Akşam: Şekersiz üzüm hoşafı.

21 Temmuz 1917'den başlayarak ordu emriyle ekmek istihkakı beş yüz grama indirilmişti. Çünkü un ve ekmek kalmamıştı.”²⁶¹

Bu durum, Selahattin Bey'in, Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa'nın yaverliğini yaptığı dönemde yaşadıkları ile taban tabana zıttır. Hastanedeki hastalar ya da cephedeki erler için yiyecek bulunamazken, Halil Paşa'nın evine aylık 400 kilogram şeker tahsis edilmektedir.²⁶²

İzinli olarak İstanbul'a giderken ailesine vermek üzere aldığı erzakla ilgili olarak İstanbul'da karşılaştığı olaylar, dönemin sivil yaşantısı hakkında da veriler içermektedir. Bu verilere dayanarak, İstanbul'da ekonomik hayatın kötü olduğu, insanların çoğu zaman açlık ve sefalet içerisinde yaşadıklarını, ancak başta Ermeniler ve Rumlar olmak üzere gayrimüslimlerin ve bazı üst düzey memurların ekonomik durumlarının fazlasıyla iyi olduğunu, rüşvet olaylarının sıklıkla yaşandığını ve siyaset adamlarının toplumsal yapıda meydana gelen bu uçurumu görmezden geldiğini tespit edebiliriz.

²⁶¹ İlhan Selçuk, 2010, a.g.e., s. 279.

²⁶² A.g.e., s. 301.

Savaşın sonunda Batum’da bulunan Yüzbaşı Selahattin, ellerindeki cephaneyi elden çıkarmak gerektiğini ve nedenlerini açıklarken, eğer bu cephane bırakılırsa düşman devletler tarafından bunlara el konacağını ve işgal altında olan Osmanlı Devleti’ne karşı kullanılacağını belirtmektedir.

“Batum’a varan trenler istasyonda İngiliz kordonuna alınıyor, (...) silahlar orada bulunan Ermenilere teslim edilerek derhal Ermeni birlikleri düzenleniyor.

Silahlı askerlerimiz karayoluyla Türkiye’ye, silahsızlar da vapurlarla memleketlerine ve İstanbul’a sevkediliyor.

Asker kalanların da her birine 150’şer fişek bırakılıyor, fazla cephane Ermenilere aktarılıyor.”²⁶³

Sonuç olarak, *Yüzbaşı Selahattin’in Romanı* adlı eserden elde ettiğimiz veriler bize, Birinci Dünya Savaşı’nı çok geniş bir alanda gerçekleştiren Osmanlı Devleti’nin son yıllarında cephelerde ve cephe gerisinde yaşananları aktarmaktadır. Eserde, sivil yaşamla ilgili olarak zengin-fakir arasındaki uçuruma dikkat çekilmekte, askerî yaşamda ise buna ek olarak Osmanlı Devleti bünyesinde varlığını sürdüren farklı etnik unsurları temsil ettiği iddiasında olan grupların İtilaf Devletleri’ne olan desteği vurgulanmaktadır.

²⁶³ İlhan Selçuk, 2010, a.g.e., s. 390.

4.2.2. Mehmet Şevki Yazman, *Kumandanım Galiçya Ne Yana Düşer?/Mehmetçik Avrupa'da*

Türk edebiyatında Birinci Dünya Savaşı yıllarını anlatan anı türü eserlere örnek olarak inceleyeceğimiz bir diğer eser, Mehmet Şevki Yazman'ın *Kumandanım Galiçya Ne Yana Düşer?* adıyla yayımlanan (ilk baskısında *Mehmetçik Avrupa'da* başlığını taşıyan) anıdır. Söz konusu eseri inceleme konumuza dâhil etme nedenimiz, eserde anlatıcı konumunda olan ve Çanakkale Cephesi'nde de bulunmuş teğmen rütbesinde genç bir Türk komutanın diğer cephelerle Avrupa cephelerini karşılaştırması ve değerlendirmesidir.

1896 yılında Elazığ'ın Germili köyünde dünyaya gelen yazar Mehmet Şevki Yazman, Erzincan Askerî Okulu, İstanbul Askerî Lisesi ve Harbiye Mektebi'nde öğrenim görmüştür. Çanakkale Savaşı'nın başlaması nedeniyle erken mezun edilerek savaşa gönderilen Yazman, daha sonra Alman ve Avusturya birlikleri ile Rusya'ya karşı savaşmak üzere günümüzde Orta Avrupa'da Güneydoğu Polonya ve Batı Ukrayna'da bulunan Galiçya cephesine gönderilmiştir. 1917 yılında Bolşevik İhtilali sonrası Rusya'nın savaştan çekilmesi üzerine Osmanlı Devleti'ne geri dönmüş ve Filistin Cephesi'ne görevlendirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan Türk Kurtuluş Savaşı'na katılan Mehmet Şevki Yazman, savaşın kazanılmasının ardından Milli Savunma Bakanlığı Fen ve Sanat Dairesi'nde görev yapmıştır. Aynı dönemde İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Makine ve Elektrik Mühendisliği Bölümüne girmiş ve 1932 yılında mezun olmuştur. Aynı yıl Ankara'ya tayin edilen Yazman burada “Kadro” dergisi için yazılar yazmaya başlamıştır. 1946 yılında askerlikten ayrılmış, 1950 yılında Demokrat Parti milletvekili olarak Türkiye Büyük

Millet Meclisi'ne girmiştir. Milletvekilliğinden ayrıldıktan sonra çeşitli gazetelerde yazılar yazmış ve 1974 yılında vefat etmiştir. Almandan çeviriler de yapan yazarın altı eseri bulunmaktadır: *Mehmetçik Avrupa'da* (sonradan *Kumandanım Galiçya Ne Yana Düşer* adıyla yayımlanmıştır), *İstiklal Savaşı Nasıl Oldu*, *Büyük Taarruz Nasıl Oldu*, *Türk Çanakkale*, *Toros Çocuğu*, *Ahmet Oğlu Ahmet*).²⁶⁴

Şekil 15. Osmanlı ordusunun Birinci Dünya Savaşı'nda savaştığı cephelerden biri olan Galiçya'nın Avrupa'daki yerini gösteren harita.

Tezimizde inceleyeceğimiz *Kumandanım Galiçya Ne Yana Düşer* adlı eser, Mehmet Şevki Yazman'ın Galiçya Cephesi'nde Mehmetçiklerle birlikte yaşadığı olayları aktarmaktadır. Eser, 1916 yılının Haziran ayı sonlarında 20. Fırka'ya Galiçya'ya sevk emrinin verilmesinden kısa bir süre önce başlar, Ekim 1917'de

²⁶⁴ M. Şevki Yazman, *Kumandanım Galiçya Ne Yana Düşer/Mehmetçik Avrupa'da*, Hazırlayan: Kansu Şarman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 317-318.

Galiçya'dan bindikleri trenin İstanbul'a varmasıyla son bulur. Dolayısıyla, yaklaşık 1,5 yıllık bir süreyi kapsayan olaylar anlatılmakta ve anlatı zamanı ile anlatılan zaman örtüşmektedir.

Birinci tekil şahıs anlatıcı tarafından aktarılan olaylarda, anlatıcı konumu öznel ve yazar ile anlatıcının tamamen örtüştüğü görülmektedir. İçten dışa anlatı açısı, zaman zaman olayların aktarımı sırasında dıştan içe anlatıma da dönebilmektedir. Sunuş biçimi, genel olarak yaşanmakta olanı yansıtmaya ve rapor etmedir. Avrupa'daki olanaklarla Osmanlı Devleti'ndeki olanakların karşılaştırmasına sıklıkla yer verilen eserde, ağırlıklı olarak hicivci ve parodist anlatım tutumları benimsenmiştir, ancak cephedeki çarpışmaların anlatıldığı bölümlerde benimseyici anlatım tutumu görülmektedir. Yazar, eser boyunca orta ve düşük üslup düzeyi kullanmaktadır.

Mehmet Şevki Yazman ilk kez 1928 yılında yayımladığı eserinde, hiçbir zaman Osmanlı toprağı olmamış, adı bile pek çok kişi tarafından duyulmamış bir bölgede savaşan Osmanlı askerlerinin yaşadıklarını anlatmaktadır. Yazar, ilk baskıya yazdığı önsözde, eserinin özgünlüğünü şöyle ifade etmektedir:

“Bir asırdan beri Türk aydınları, talebeleri, zabıtları, memurları Avrupa'ya gidip gelmekte, bizden başka bir âlem olan cihan parçasını görmektedirler. Bu seyahatler hakkında, her birimiz birçok hatıralar, intibalar, hatta romanlar, hikâyeler okumuşuzdur.

Fakat Türk köylüsünün Avrupa'ya seyahatini, o dünyayla temasını, orada bıraktığı ve edindiği intibaları hiçbir yerde okudunuz mu?

Şüphesiz ki hayır... İşte benim *Mehmetçik Avrupa'da* başlığı altında okurlarıma sunmak istediğim, bu hiç dokunulmamış sahadır...”²⁶⁵

Ayrıca, burada söz konusu olanın tek bir insan ya da bir aile değil, bir kolordu olduğu düşünülürse, kitle halinde Türk köylüsünün Avrupa'yı ilk kez görmeleri pek çok ilginç olayı beraberinde getirmektedir. Bu durumun anlatılması bizlere, Osmanlı toplumundaki gündelik yaşam ve kültürel ilişkilerin yanı sıra, Osmanlı askerlerinin konakladıkları bölgelerde yaşayan sivil halkın ve cephede savaşmakta olan Avusturyalı, Macar ve Alman askerlerinin durumunu da inceleme olanağı vermektedir. Ayrıca, Osmanlı sınırları içerisinde ordunun durumu ile Avrupa'daki askerlerin durumunun karşılaştırılması da ilginç veriler sunmaktadır.

Galiçya'ya sevk emri verildiğinde yapılan hazırlıklar çerçevesinde erlere Galiçya ve çevresi hakkında bilgi verilmektedir. Bu dersler sırasında geçen bir konuşma, erlerin bilgi düzeyini anlamamıza yardımcı olmaktadır:

“‘Ahmet, söyle bakayım, Avusturya neresidir?’

‘Evendim. Alaman gıralının memleketi.’

‘Amma da yaptın ha, sen söyle bakayım İbrahim, Ahmet’in dediği doğru mudur?’

‘Ahmet doğru dimedi evendim.’

‘Peki sen doğrusunu söyle.’

‘Evendim. Alamanya, Avusturya gıralının memleketidir.’

‘Seninki daha enfes oğlum!’

Yahut:

²⁶⁵ M. Şevki Yazman, 2011, a.g.e., s. ix.

‘Ali, söyle bakayım, Avusturya’nın başkenti neresidir?’

‘Vıy-ana evendim.’

‘Ya Macaristan’ınki?’

‘Budu pişti.’

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bulunan askerlerin durumu ile Avrupa topraklarında bulunan askerlerin durumu da birbirinden çok farklıdır. Henüz cepheye varmadan sağlanan iâşe, erlerin savaş öncesinde dahi güçlükle bulabildiği “*erzak-ı nadire (az bulunur erzak)*”den oluşmaktadır. Ayrıca bunların erata dağıtılması konusundaki titizlik ve subaylar için ayrıca lokantalarda yiyeceğin çok düşük ücretle verilmesi Osmanlı Devleti sınırları içerisinde rastlanabilecek durumlar değildir:

“Erzak-ı nadire herhangi bir sebep dolayısıyla ele geçebilir. Erzak ambarına girer, sarf edilecek yer bulunmadığı için uzun zaman muhafaza edilmek zarureti ortaya çıkabilir ve hatta mesela tereyağı uzun zaman beklemek yüzünden ekşiyip acıyıp ağza alınmayabilir ve neticede bir raporla dışarı da dökülebilirdi. Bunlar hep mantıklı neticeler... Fakat efrada, kıtaata verilemezlerdi. Çünkü o zamanki Tayinat Kanunname-i Hümayunu’nda böyle bir kayıt yoktu. İşte bu hatayı da Alman yüzbaşısı yapıyordu.”²⁶⁶

Zamanla yerel sivil halkla anlaşmanın yolunu bulan Mehmetçiklere en garip gelen alışkanlıklardan birisi, kadınlarla erkekler arasında kaçgöç olmaması ve kadınların erkeklere karşı yakın tavırlarıdır. Bu durum, aradaki kültürel farklılıklara ve dil problemlerine rağmen pek çok askerin kendilerine kısa ya da uzun süreli aşklar

²⁶⁶ M. Şevki Yazman, 2011, a.g.e., s. 17.

bulmasına, hatta evlenmesine²⁶⁷ neden olmuştur. Cephe gerisinde dinlenmeye çekildiklerinde misafir edildikleri köylerdeki genellikle anne-kız yaşayan kadınların (erkeklerin pek çoğu savaşa katılmak üzere evden ayrılmışlardır) tutumları ve Türklere besledikleri hayranlık, Osmanlı askerlerinin ise kapalı bir toplumdan çıkarak aniden rahat bir topluluk içerisine gelmiş olmaları farklı kültürlerle mensup iki cinsin arasında yakınlaşmalar doğmasında temel etken olarak kabul edilebilir. Eserin pek çok yerinde bu aşklara çeşitli örnekler verilmektedir.

Ancak, Türk toplumu hakkında anlatılan egzotik harem hikâyeleri Polakların zaman zaman bu askerlerden çekinmelerine de neden olmaktadır. İnaniş, bütün güzel kızların padişahın haremine gönderildiği,²⁶⁸ her Müslüman Osmanlı erkeğinin büyük bir haremi olduğu ve bu haremdeki kadınların birbirlerini öldürmek için uğraştıkları yönündedir. Bu inanışların tamamen yanlış olmadığı, ancak tüm topluma mal edilecek kadar da yaygın olmadığı anlatıcı tarafından belirtilmektedir:

“Önceden bu memlekette bol kadınlı iki sınıf vardı. Biri İstanbul’daki hayvani zevkinden başka bir şey düşünmeyen saray erkekleriyle etrafındaki paşaları, ikincisi de ‘ekmek elden, su gölden’ geçindiği için, hatunlarını geçindirme kaygısı olmayan hoca efendilerdi. Osman Çavuş gibi, yarı ömrünü gurbette geçiren garip yiğitlerin ise, evdeki tek Fatma’yı düşünmekten başka bir fikri yoktu. Fakat, ne fecidir ki, ötekilerin yaptığı kötülük bir parça fazlasıyla tüm Türk erkeklerine mal

²⁶⁷ M. Şevki Yazman, 2011, a.g.e., s. 283-290.

²⁶⁸ A.g.e., s. 244.

edilmiştir. İşte Matmazel Lili de, Avrupalılar gibi, Türk erkeğini, önüne gelen her dişiye ahtapot gibi yapışır zannediyordu.”²⁶⁹

Bu düşünce dışında, genellikle yerel Polak halkın Türklere karşı olumlu duygular beslediği görülmektedir. Hatta Polak kızların Türk askerleri için bir türkü yaptıkları da yine eserden öğrendiğimiz bir bilgidir. Galiçya’dan ayrılmadan kısa süre önce, dönüş hazırlıkları sırasında köylülerle sanki Anadolu’daymış gibi konuşan Mehmetçiklerin tavrı da yerel halkı sevdiklerini düşündürmektedir.²⁷⁰

Cepheye vardıklarında ise Teğmen Mehmet Şevki komutasındaki Osmanlı askerleri Ruslarla ilk çarpışmalarında altmış beş şehit vermiş ve on altı kişi kalmışlardır. Takım komutanı Teğmen Mehmet Şevki’nin de yaralandığı bu çarpışma sırasında yaşadıkları ve hissettikleri eserde şöyle anlatılmaktadır:

“Ani bir yıldırım, bir gece karanlığı ve canhıraş bir çatırtı. Bir an için göğün maviliği, güneşin pembe rengi silindi, onun yerine kapkara bir gece kaim oldu, vücudum müthiş bir şiddetle iki metre ötedeki hendeğin duvarına savrulurak çarpıldı, her tarafım hurdahaş... Siyah duman yavaş yavaş açıldı ve onun yerine feci, bütün hayatımca gözümün önünden ayrılmayan bir manzara ortaya çıktı.

Yanımda kesik bir baş, evet, şu mevlut kitaplarında okuduğumuz hikâyeye benzeyen bir kesik baş yatıyor, bunun kim olduğunu fark

²⁶⁹ M. Şevki Yazman, 2011, a.g.e., s. 174.

²⁷⁰ A.g.e., s. 268.

edemedi kanlar içerisinde inleyen Mustafa Onbaşı gözüme ilişiyor,
öteki neferler ne olmuşlardı? (...)

Gözlerim tekrar yanımdaki kesik başa çevriliyor, gövdesini etrafta
arıyorum; kolu, boynu, her tarafı parça parça olmuş, kesilmiş
şahdamarlarında akan kan toprağı çamur haline getirmiş. Her taraf,
siperlerin içleri kan, beyin, et parçalarıyla bulanmış; artık her şey, hatta
kesik baş bile bana korku vermiyor, yan yana yatıyoruz...”²⁷¹

Osmanlı askerlerinin hiçbir zaman Osmanlı toprağı olmamış bu bölgede
kendi topraklarını savunur gibi mücadele etmelerinin karşısında Avusturya
askerlerinin vurdumduymaz tavırları eserde vurgulanan bir başka unsurdur. Rusların
bir taarruzunun ardından Avusturyalılarla birlikte geri çekilmek zorunda kalan
Osmanlılar durumdan rahatsızdılar. Bir süre sonra Avusturyalıların tasasız bir
şekilde eğlendiğini, hatta üzgün olduğu için kendisiyle alay edildiğini gören Teğmen
Mehmet Şevki çok sinirlenmiştir:

“‘Bu memleketin sahibi olacak adamlar keyif ve zevklerinden zerre
kadar fedakârlık etmeden eğlenip dururlarken kaybedilen Polak
memleketlerinin tasasını biz mi tutacağız?’

‘Senin de demin ağzını bıçak açmıyordu. Neden icap etti şimdi bu
böyle?’

²⁷¹ M. Şevki Yazman, 2011, a.g.e., s. 81-83.

‘Neden olacak, bizim Kroçnik’in vatanperver bölüğünü gördüm de ondan.’”²⁷²

Avusturya askerinin vurdumduymazlığı ve disiplinsizliği eserde olumsuz bir Avusturyalı imgesinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Alman askerlerinin disiplini ise hayranlık uyandırıcı boyutlardadır. Tüm Alman bölüğü, gerekli durumda tek kişiymiş gibi hareket etmekte, gerekeni disiplin ve soğukkanlılık içerisinde yapmaktadır.²⁷³

Burada, kış şartlarının çok ağır olduğu Galiçya Cephesi’nde askerlerin kıyafetleri hakkında bir örnek vermenin yerinde olduğunu düşünüyoruz:

Şekil 16. Galiçya Cephesi’nde nöbet tutan Osmanlı askeri.

²⁷² M. Şevki Yazman, 2011, a.g.e., s. 71.

²⁷³ A.g.e., s. 97.

Yukarıdaki fotoğraf, Galiçya Cephesi'nde nöbet tutmakta olan bir Osmanlı askerini göstermektedir. Üzerindeki kıyafetin, ağır kış şartlarına uygun olduğu görülmektedir. Aşağıda ise yine Birinci Dünya Savaşı'nın Kafkas Cephesi'nde Sarıkamış'ta donarak şehit olan askerlerin görüntülerini yansıtan bir fotoğraf yer almaktadır. Bu fotoğrafla, Sarıkamış'taki askerlerin Allahuekber Dağı'nın soğuşuna dayanacak kıyafetlerden yoksun oldukları bir yana, üzerlerinde kışlık kıyafet bile olmadığı net bir şekilde tespit edilebilmektedir.

Şekil 17. Sarıkamış'ta donarak ölen Türk askerleri.

Sonuç olarak, Mehmet Şevki Yazman, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde savaşmakta olan askerlerle Avrupa cephelerinde savaşmakta olanları karşılaştırırken gerek iâşe gerekse kıyafet bakımından Osmanlılarda askerin temel ihtiyaçlarının sağlanmadığını, Avrupa'da ise askerlerin her ihtiyaçlarının gerekli zamanda temin edildiğini eserinin pek çok yerinde vurgulamaktadır. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin

maddi olarak hazır olmadan Birinci Dünya Savaşı'na katıldığını gösteren önemli bulgulardandır.

Ayrıca Yazman'ın eseri, Galiçya'daki halkın Türklere karşı olumlu duygular beslediğini, onları beslemek ve barındırmak için ellerinden geleni yaptıklarını da göstermektedir.

Askerî açıdan karşılaştırıldığında, Avusturya ve Macaristan askerlerinin Galiçya topraklarını önemsemediği, ancak Alman askerlerinin disiplin içerisinde bölgeyi savundukları söylenebilir.

4.2.3. Cahit Uçuk, *Bir İmparatorluk Çökerken...*

Türk edebiyatında Birinci Dünya Savaşı anıları kapsamında tezimizde incelemeye alacağımız son eser, Cahit Uçuk'un kaleme aldığı *Bir İmparatorluk Çökerken...* adlı anı-romanıdır. Yazar Cahit Uçuk, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemini, Halep Valiliği yapmış olan büyük amcası Enis Paşa'nın konağında yaşananlar ve son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda milletvekilliği, daha sonra da Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kaymakamlık görevlerinde bulunan babası İbrahim Vehbi Bey'in ailesiyle birlikte yaşadıkları üzerinden anlatmaktadır. Savaşın sivil yaşama yansımalarını değerlendirebilmek açısından, öncesi ve sonrasıyla Birinci Dünya Savaşı yıllarını ailesinden kimsenin savaşa bizzat katılmadığı bir sivilin, hem de bir kadının bakış açısıyla anlatması nedeniyle söz konusu eseri tezimize dâhil etmenin önemli olduğunu düşünüyoruz.

Asıl adı Cahide Üçok olan yazar Cahit Uçuk, 1909 yılında Selanik’te doğmuştur. Çocukluğunun ilk yılları, o dönemde Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bulunan Balkanlarda, Bulgar çetelerinin milliyetçi düşüncelerle devlete ve Türklere karşı faaliyetlerinin yoğun olduğu bir ortamda geçmiştir. Babası İbrahim Vehbi Bey’in son Meclis-i Mebusan’a Siverek milletvekili olarak girmesinin ardından ailesinin İstanbul’a yerleşmesiyle Madam Mektebi’nde okula başlayan Cahit Uçuk, Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan maddi zorluklar nedeniyle bu okulun kapanması ve ailesinin savaş yıllarında İstanbul’da güvende olmadıkları düşüncesiyle Balıkesir’e yerleşme kararı alması üzerine okuldan ayrılmıştır. Bu dönemden sonra aldığı eğitim özel öğretmenlerle desteklense de çeşitli nedenlerle sürekli olarak kesintiye uğramıştır. Edebiyat dünyasına, yazdığı bir masalın 1935 yılında Nazım Hikmet tarafından çıkarılan “*Yarım Ay*” dergisinde yayımlanmasıyla atılan Cahit Uçuk, özellikle çocuk edebiyatında başarılı eserler vermiştir. İngilizce ve Japoncaya çevrilen *Türk İkizleri* adlı çocuk kitabı ile 1958’de Uluslararası Çocuk Kitapları Birliği’nin Hans Christian Andersen Yarışması’nda Şeref Ödülü alan Uçuk, 2004 yılında İstanbul’da ölmüştür.²⁷⁴

Cahit Uçuk’un *Bir İmparatorluk Çökerken...* adlı eseri Osmanlı Devleti’nin son dönemini anlatmaktadır. Eser, “Başlarken” adı altında verilen bir giriş bölümünde Cahit Uçuk’un annesinin anneannesi Hacı Ratibe Hanım’ın Doyran’dan Selanik’e gelin olarak geldiği günün anlatısıyla başlar. Kısaca değinilen bu olayın ardından altı yaşındaki kızı Seher’le birlikte çeyiz sandığını açmaları, kızının gelin olması gibi olaylar hızla aktarılır ve bu arada okuyucu, ailenin geçmişi konusunda bilgilendirilir. Cahit Uçuk’un babası ile ilgili bilgiler ise, yine aynı bölümün son

²⁷⁴ Cahit Uçuk, *Bir İmparatorluk Çökerken...*, YKY, İstanbul, 2014.

paragrafında kısaca verilmektedir. Anlatıda tarihlere yer verilmediği için eser zamanını tam olarak belirtmek mümkün değildir. Ancak, ailenin içinde bulunduğu ortamın yansıtıldığı anlatıda değinilen tarihsel olaylara bakıldığında, eserde anlatılanların Balkanlarda milliyetçilik hareketlerinin görülmeye başladığı 1820’li yıllardan²⁷⁵, Cahit Uçuk’un yazarlık kariyerine başladığı 1935 yılına kadar sürdüğü, yani eser zamanının yaklaşık 115 yıllık bir süreyi kapsadığı söylenebilir.

Eser kurgusal sınıflandırmada anı-roman türüne dâhil edilebilecek niteliklere sahiptir. Eserde kullanılan anlatı biçimi üçüncü tekil şahıs, anlatıcının konumu ise olimpiktir. Cahit, ailenin diğer üyeleri gibi, eserin ana kişilerinden birisidir. Eserin genelinde, başkarakter Cahit’in annesi Hadiye Hanım’dır. Dıştan içe anlatı açısı kullanılan *Bir İmparatorluk Çökerken...*’de anlatıcı yaşanmakta olanı yansıtmaktadır ve tasvirlerle geniş yer verir. Eser, benimseyici bir anlatım tutumu ve yüksek üslup düzeyi ile aktarılmaktadır.

Eserin önsözünde yazar, *Bir İmparatorluk Çökerken...* adlı eserini oluştururken kendi yaşantılarını, büyüklerinin anlattıklarını ve anlattığı döneme ait bazı belgeleri kullandığını belirtmektedir. Cahit Uçuk, bu eserinin yeğenlerine anlattığı aile anılarının, daha sonra onların ısrarı ile yazıldığını belirtmektedir. Ancak eserde yer alan bilgiler sadece aile geçmişi ile ilgili değildir; dönemin siyasi olayları, savaşları, çatışmaları vs. sivil hayata yansımaları ile aktarılmıştır. Tezimiz

²⁷⁵ Türel Yılmaz, “Balkan Tarihinden Bir Kesit: XIX’uncu Yüzyılda Balkanlarda Bağımsızlık Hareketleri”, http://www.medeniyet.edu.tr/sUBAT-1999__KHUKA_balkan_tarihinden_bir_kesit:_xixuncu_yuzyilda_balkanlarda__bagimsizlik_hareketleri.html (E. T.: 16.01.2015 - Türkçe)

kapsamında, eserde geçen söz konusu olaylardan özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşananlar üzerinde duracağız.

Eserin ana karakteri Hadiye, amcası Enis Paşa'nın Halep Valisi olarak atanmasının ardından çocuğu olmayan amcası ve teyzesi ile birlikte Halep'e gider. Enis Paşa'nın II. Abdülhamit döneminde iki yıl süren Halep Valiliği (12 Temmuz 1900'de başlamıştır), Ermeni isyanlarının yoğun olduğu bölgede sükûnetin sağlandığı bir dönem olarak görülmektedir.²⁷⁶ Ancak incelemekte olduğumuz eserde, Enis Paşa'nın işleri ile bilgi verilmemekte, yalnızca konağı içerisinde geçen olaylara ve rahat yaşayışlarına dikkat çekilmektedir. Bu rahatlık ve zenginlik, Enis Paşa ve ailesi İstanbul'a döndükten sonra da bir süre devam eder. Ancak, Paşa'nın Padişah iradesiyle emekliye ayrılmasından ve ölümünden sonra, aile birdenbire sıkıntıya düşmüştür. Yine aynı dönemde, Selanik'teki varlıklarından elde ettikleri gelirler de Balkanlardaki Yunan ve Bulgar çetelerinin baskınları arttığı için kesintiye uğradığından, Enis Paşa'nın ailesi alıştıkları refahtan uzaklaşmak zorunda kalmışlardır. Eserde bu durumun aktarılması, Osmanlı Devleti'nin çöküş yıllarında siyasi çalkantıların ve isyanların ekonomik hayatı nasıl etkilediğini net bir biçimde göstermektedir:

“Artık Babıali'den her ay bir kese altın gelmiyordu. Konağın düzenini Paşa'nın emekli maaşıyla sürdürmek olası değildi. Münire Hanımefendi'nin Selanik'teki çiftliğinde de işler yolunda gitmiyordu. Subaşlarının bağlılığına rağmen çevre öylesine yozlaşmıştı ki Rum,

²⁷⁶ Ramazan Erhan Güllü, “1895-1896 Ermeni İsyanlarının Osmanlı Vilayet İdaresine Etkileri-Halep Örneği”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1815/19165.pdf> (E. T.: 16.01.2015 - Türkçe)

Bulgar, Çingene yarıcılar, bahçıvanlar ve işçilerin çoğu çalıp çırpıyordu. Gelir yavaş yavaş küçülmekteydi. Yunan ve Bulgar çeteleri sık sık çiftliğe baskın yaparak soygunlar düzenliyordu. Mısır'daki vakıflardan gelen yıllıklar henüz kesilmemişti ama kırpıla kırpıla küçülmüştü.”²⁷⁷

Hadiye'nin Selanik'te yaşayan anne ve babası da gitgide artan çete saldırılarından etkilenmektedir. Balkan Savaşları'nın başladığı dönemde Yunan ve Bulgarların Türklere ve Türklere yardım edenlere eziyet ettiği de görülmektedir.²⁷⁸

Enis Paşa ölmeden kısa bir süre önce Vehbi Bey ile evlenen Hadiye ise, eşinin Siverek Mebusu olması dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'dadır. Söz konusu ailenin bu dönemde yaşadıkları, daha önceki rahat yaşamlarından çok farklıdır. Vehbi Bey savaşa bizzat katılmamış olsa da savaşın yansımaları dolayısıyla ekonomik durumları kötüye gitmektedir. Ancak, bu ortamdan yararlanarak “*keselerini dolduran*” insanların varlığından ve Saray'ın bu durumu görmezden geldiğinden de bahsedilmektedir.²⁷⁹

Vehbi Bey, İttihat ve Terakki Fırkası için çalışan ve aralarında Ziya (Gökalp) Bey, Faik Ali, Süleyman Nazif, Fuat Şemsi, İsmail Hakkı Bey gibi isimlerin olduğu gruba dâhildir. Mebus olmasının nedeni İttihat ve Terakki Fırkası'nın iktidara gelmesidir. Maaşı dolgun olmasına rağmen, savaşın henüz ilk yılında geçim sıkıntısı

²⁷⁷ Cahit Uçuk, 2014, a.g.e., s. 59.

²⁷⁸ A.g.e., s. 442.

²⁷⁹ A.g.e., s. 199.

hissedilmeye başlamıştır. Sadece dar gelirli insanlar değil, henüz parası olanlar bile temel gıda maddelerini bulmakta güçlük çekmektedir.

“Son zamanlarda piyasada has ekmek sıkıntısı başlamıştı. Alaattin ekmek almak için her gün Beşiktaş’ın en ünlü fırınına iniyordu. Kimi günler bazı yiyecek maddelerinin bulunması güçleşiyor, araştırmak dolaşmak gerekiyordu.

Bütün bu değişimler öyle usuldan, öyle sinsi sinsi geliyordu ki, sadece kısıtlı parayla geçinenler farkediyordu. İbrahim Vehbi ailesi, henüz bu yavaşça sokulan yoklukların farkına varamıyordu. Onlar o günkü bütçelerinin dışına çıkmamaya çabalıyor, yalnızca çocukların yiyeceklerine dikkat ediyordu.”²⁸⁰

Çanakkale Savaşları’nın yapıldığı dönemde ise maddi sıkıntılar iyice artmıştır. Yine aynı dönemde Balkanlardan gelen muhacirlerin etkisiyle İstanbul çok kalabalıklaşmış, zorda kalanların sattığı ev eşyaları rağbet görmez olmuştur. Özellikle cepheye asker gönderenlerin aileleri, kadınların dul, çocukların babasız kalmaları nedeniyle, dönemin erkek egemen toplum yapısının da etkisiyle büyük güçlükler yaşamaktadırlar. Ayrıca, temel gıda maddelerinde görülen bozulma da savaşla doğrudan ilgilidir.

“Çanakkale, birçok ailenin erkeklerini yutmuştu. Çaresiz kalmış kimsesiz kadınların, koltuk altlarına alıp Bedesten’e götürdükleri sandık

²⁸⁰ Cahit Uçuk, 2014, a.g.e., s. 229.

eşyaları artık para etmiyordu. Alıcılar mücevherat ve altın ziynet eşyaları istiyorlardı.

Çanakkale’den gelen unlarla yapılan ekmekler, gaz kokmaktaydı. İngilizler kaçarken bütün gıda maddelerine gaz boca etmişlerdi. Başka ekmeklerin ise süpürge tohumlarından yapıldığı sözleri ortalıkta dolaşıyordu.”²⁸¹

Cahit’in bu dönemde başladığı okul olan Madam Mektebi, dönemin eğitim yaşamı hakkında bizlere önemli bilgiler veriyor: Bu okul, bir Jön Türk’le evlenerek İstanbul’a yerleşen Fransız bir bayan tarafından kurulmuştur. Anaokulu niteliğindeki Madam Mektebi’nde öğrencilere resim, eliş, müzik ve Fransızca öğretilmektedir. Ancak, savaşın etkisiyle gitgide artan hayat pahalılığı ve Fransız bayanın çocuklarını alarak Fransa’ya gitmesi nedeniyle mektep kapanmak zorunda kalmıştır.²⁸² Bu bilgiler bize Osmanlı Devleti’nin son döneminde tercih edilen okulların yabancıların yönettikleri olduğunu göstermektedir.

Cahit’in annesi Hadiye Hanım’ın katıldığı toplantılar ise savaş günlerinde zengin sivil halktan yardım toplandığını belirtiyor. Bu toplantılardan birini düzenleyen Donanma Cemiyeti, toplantıya gelen hanımlardan devletin zor durumda olduğunu, savaşın getirdiği güçlükleri anlatarak, mücevherlerini devlete borç olarak vermelerini ister. Karşılığında “*İstikraz-ı Dahili senetleri*” (iç borçlanma senetleri) alınacaktır. Toplantı sırasında heyecana kapılıp mücevherlerini vereceğini söyleyen

²⁸¹ Cahit Uçuk, 2014, a.g.e., s. 237.

²⁸² A.g.e., s. 270.

Hadiye Hanım’a kocası Vehbi Bey’in söyledikleri dönemin yardımsever halkının yöneticiler tarafından nasıl sömürüldüğünü göstermektedir:

“‘Demek benim hamiyetli vatansever karıcığım, bütün varlığını devletine borç vererek karşılığında süslü püslü yazılmış kağıt parçaları alacak. Şehzadeler, başkadınlar, gözdele ve Padişah efendimiz de bütün mücevherlerini devletlerinin yardımına sunmak için satacaklar mı? (...)’

Vehbi’nin yüzü sarıydı. Öylesine büyük bir üzüntü duymaktaydı ki... çünkü Meclis’te bu konuda tartışılmak istenmiş, nazır paşalar ve mebus beyler bu meselenin konuşulmasına dahi yanaşmamışlardı. Millet her zaman fedakardı, böyle devirlerde Osmanlı Devleti tebaasından ister, o da kefen paralarına kadar çıkarır verirdi. Ama artık halkın ekmek parası bile yoktu; ancak asker urbası giyerek, yarı aç yarı çıplak yollara düşüyorlar, oralarda padişahları için canlarını seve seve veriyorlardı.”²⁸³

Sonuç olarak çocukları için ayırdığı bir miktar mücevherin dışındakileri devlete borç olarak veren Hadiye Hanım, ilk ay aldığı yarım Osmanlı altını olarak ödenen faizin dışında herhangi bir geri ödeme görememiştir.²⁸⁴

İstanbul’da yaşam sadece maddi açıdan değil, yabancıların etkisiyle manevi olarak da zorlaşmıştır. Balkan Savaşları öncesindeki milliyetçi hareketlerden önce farklı dinlerden ve milletlerden olan insanlar huzur içerisinde yaşarken, yavaş yavaş

²⁸³ Cahit Uçuk, 2014, a.g.e., s. 254.

²⁸⁴ A.g.e., s. 267.

laterna seslerinin arttığı, kiliselerin çan seslerinin her zamankinden daha çok çaldığı Selanik’te olduğu gibi İstanbul’da da özellikle azınlıkların yoğun olarak yaşadıkları semtlerde benzer değişimler görülmektedir.

“Beyoğlu zaten sadece kibar Türklere hitap ederdi. Ünlü terziler, berberler, ünlü lokantalar, büyük oteller, ecnebilerin, levantenlerin, Şişli, Osmanbey, Nişantaşı kibarlarıyla, tatlı su frenklerinin ve Rumların boy gösterdiği yerlerdi. Artık Beyoğlu’nu tümüyle kendi mallarıymış gibi görmeye başlamışlardı. Mağazaların adları da belli belirsiz değiştiriliyordu. Bu değişiklikler Beşiktaş semtinde pek fark edilmiyordu. Yalnız Türkler arasında hoşnutsuzluk, neşesizlik ve ümitsizlik artmaktaydı.”²⁸⁵

Tüm bu şartları değerlendiren aile, Balıkesir’e yerleşme kararı alır. Hâlâ Siverek Mebusu olarak görev yapan Vehbi Bey ise görevi sona erinceye kadar İstanbul’da kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı’nın bittiği dönemde mebusluk görevine devam etmekte olan Vehbi Bey’in eşi Hadiye Hanım’a yazdığı mektup, savaş sonrası yaşananları aktarırken, Anadolu’nun işgal altında olduğu ve bir kurtuluş mücadelesinin başladığını da belirtir.²⁸⁶ İstanbul’un işgal altında olduğu dönemde Meclis-i Mebusan’ın resmen kapatılmasının üzerine Vehbi Bey, İstanbul’da hem kendisinin hem de ailesinin can güvenliği olmadığını düşünerek, Diyarbakır’da bulunan ailesinin yanına yerleşmeye karar verir. İşgal altındaki İstanbul, eserde şu şekilde tasvir edilmektedir:

²⁸⁵ Cahit Uçuk, 2014, a.g.e., s. 267.

²⁸⁶ A.g.e., s. 302-303.

“Bütün İstanbul, Düvel-i Muazzama tarafından işgal edilmişti. Öte yandan Bolşevikliğin yayılıp Çar ve ailesinin kurşuna dizilmesinden sonra, İstanbul’a akın akın Beyaz Ruslar geliyordu. Bolşeviklerin, Çar ve ailesini ortadan kaldırmasından sonra zengin asiller Fransa ve İsviçre’ye kaçmışlardı. Daha parasız olanlar ise sınırdan Türkiye’ye sığınıyorlardı.

(...) İstanbul’un artık tadı kalmamıştı. Kendilerini dünyanın sahibi sanan İngilizler başta, Fransızlar, İtalyanlar sokakları doldurmuşlardı. Burunları kaf dağındaki bu adamlara rastlamaktan bütün İstanbullular korkuyordu.”²⁸⁷

Bu arada Münire Hanım’ın vefatı üzerine İstanbul’a gelmiş olan aile İstanbul’dan ayrılmadan önce Hadiye Hanım’ın savaşa gitmiş olan ve bir daha haber alınamayan teyze oğlu Hayri gelir. Savaş sırasında İngilizlere esir düşen Hayri, kaçmanın bir yolunu bulunca geri dönmüştür. Anlattıkları, Birinci Dünya Savaşı sırasında esir düşenlerin yaşadıklarını yansıtmaktadır:

“ (...) Bizi tümüyle işkence içinde yaşattılar. Öldürmediler ama kendi kendimizi öldürmemizi bekleyerek, sefaletin en yoğunu ile karşı karşıya bıraktılar. (...)’

‘Bu ayağımdaki postalların tabanı, altı aydan beri yok. Üstlerini koruyabilmek için altından sicimle bağlıyordum.’

²⁸⁷ Cahit Uçuk, 2014, a.g.e., s. 321-322.

Ayağını kaldırıp gösterdi. Odada bulunanların hepsi kendi üzüntülerini, yangın acısını, ölüm felaketini unuttular.

(...)

‘Bir aydır keskin güneş altında, aç susuz yürüyorduk. Susuzluk açlıktan beter. Her milletten bütün esirler kendi dillerinde ‘su, su’ diye inliyorlardı. Nihayet bir su bulabilmiştik. Üstü yeşil tabaka kaplı, küçük bir su birikintisiydi. Etrafta sivrisinekler uçuşuyordu. Hemen karşısında davul gibi şişerek gerilmiş bir at leşi yatıyordu. Hepimiz birden kendimizi suyun başına attık, ellerimizle yeşil yosunları iterek suyu içmeye başladık. Hem de doya doya. Bir yanımda at leşi, öbür yanımda leş gibi yarı ölü, pis insanlar.’”²⁸⁸

Cahit Uçuk *Bir İmparatorluk Çökerken...*’de öncesi ve sonrasıyla Birinci Dünya Savaşı yıllarının sivil hayattaki yansımalarını vermektedir. Geliri iyi olan bir ailenin bile maddi zorluklar içerisinde, can ve mal güvenliğinin olmadığı bir dönemin betimlendiği eserde, Balkanlarda yaşananlar da aktarılmaktadır.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Türklerin devletlerine bağlılıkları, savaşa hiçbir bireyi gitmemiş bir ailenin dahi savaştan maddi-manevi etkilendiği, cephedekiler için çeşitli yardım etkinliklerinin düzenlendiği, kadınların ve çocukların yardım için ellerinden geleni yaptıkları (yardım toplamak, sargı bezi dikmek, mücevherlerini bağışlamak vb.) hissedilmektedir.

²⁸⁸ Cahit Uçuk, *Bir İmparatorluk Çökerken...*, YKY, İstanbul, 2014, s. 325-326.

4.3. Ermeni Edebiyatında Birinci Dünya Savaşı Anıları

Ermeni edebiyatına ait anıları sınıflandırdığımızda şöyle bir tablo ortaya çıkıyor:

1) Ermeni edebiyatına ait anıların, diğer edebiyatlarda incelediğimiz anılardan farklı bir yanı var. Bu farklılık anıların yazarlarıyla/aktarıcılarıyla ilgilidir: Ermeni edebiyatında ve edebiyat dışı eserlerde Birinci Dünya Savaşı'na tanıklık etmeyen yazarlar tarafından Birinci Dünya Savaşı'na tanıklık etmiş ve savaştan yıllarca sonra ölmüş aile büyüklerine ait olduğu imlenen anıların aktarıldığı eserler yoğunudur. Bunların arasında edebi niteliğe sahip olduğu için ilgi alanımıza giren eserlerde de genellikle Sevk ve İskân Kanunu gereğince göç eden Ermenilerin yaşadığı sıkıntılar ve bu sıkıntılara neden olan olay, kişi ve durumlar anlatılmaktadır. Anlatılanlar çoğu durumda, aile bireylerinin kişisel deneyimleriyle sınırlı olduğu için bireyin, zaman zaman da toplumun psikolojisi ve sosyokültürel yapısıyla ilgili veriler sunmakla birlikte siyasi tarihe ışık tutmaktan çok uzaktır.

Ayrıca bu anıların güvenilirliği de ciddi bir sorundur. Ermenilerin Türkiye'ye yönelttiği tüm suçlamaların mutlak taraftarı Taner Akçam da Ermeni edebiyatında anıların değerlendirilmesi aşamasında göz ardı edilmemesi gereken söz konusu sorunla ilgili şu tespitleri yapıyor:

“Anılarda, tarih, yer, isim vb. daima sorunludur. Kişiler genel olarak kendi rollerini fazla abartırlar. Bu nedenle verilen bilgilerin kesinlikle kontrol edilmeleri şarttır; paralel okuma gereklidir. Başka kaynaklardan

teyit edilmedikçe doğrudan kaynak olarak kullanılmamasında fayda vardır.”²⁸⁹

2) Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşamış Ermeni yazarların anlatıları. Bu anıların sahipleri, genellikle eskiden yaşadıkları bölgelere duydukları özlemi dile getiriyorlar ve halkın yöresel yaşantılarını aktarıyorlar, dolayısıyla savaşla ilgisi olmayan anekdot-anılar anlatıyorlar.

3) Çok az sayıda olsa da Birinci Dünya Savaşı’na katılmış askerlerin anlatıları: Ermeni literatüründe askeri anılara örnek olarak Rus ordusunda görevli General Tovmas Nazarbekyan’ın *Ermeni Ordusu Türk Silahlı Kuvvetlerine Karşı* adlı kitabı gösterilebilir. Ermeni edebiyatında asker anılarının az olmasının nedeni, Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı yıllarında devlet statüsüne sahip olmamaları ve Osmanlı Devleti’ne karşı çeteler halinde mücadele etmiş olmalarıdır. Osmanlı ordusunda görev yapan Ermeni askerlerin anıları da yine yok denecek kadar azdır. Bu konuda bulabildiğimiz tek örnek, Yüzbaşı Sarkis Torosyan’a ait olduğu belirtilen *Çanakkale’den Filistin Cephesine* adlı anlatıdır. Ancak söz konusu kitabın içerdiği bilgiler tartışma konusudur.²⁹⁰

²⁸⁹ Taner Akçam, “Yüzbaşı Torosyan Tartışmaları: Ya da Suskunluğun Sessiz Anlaşması”, <http://t24.com.tr/haber/yuzbasi-torosyan-tartismalari-ya-da-suskunlugun-sessiz-anlasmasi>, 224224 (E. T.: 05.02.2015 – Türkçe)

²⁹⁰ Bkz. Y. Hakan Erdem, *Gerçekle Kurmaca Arasında Torosyan’ın Acaip Hikayesi*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012; Taner Akçam, a.g.m., <http://t24.com.tr/haber/yuzbasi-torosyan-tartismalari-ya-da-suskunlugun-sessiz-anlasmasi>, 224224

4) Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı topraklarında terör eylemleri gerçekleştirmiş olan Ermeni teröristlerin anıları. Örneğin: Hayk Kosoyan²⁹¹ anılarında, Van İsyanı'nı ayrıntılı bir şekilde aktarmaktadır. Bu anılarda, isyan için yapılan çalışmalar, Ermenilerin elinde ne kadar ve hangi türden silahlar olduğu ve kadınların bu isyandaki yeri hakkında pek çok bilgi vermektedir.²⁹² Örnekleri çoğaltmak mümkün: Dünya çapında yankı bulan terör eylemlerinde aktif rol alanların (Osmanlı Bankası Baskını'nın planlayıcısı Armen Garo lakaplı Karekin Pastırmacıyan, *Neden Ermenistan Bağımsız Olmalı [Why Armenia Should Be Free]*), hatta bizzat terör örgütü kurmuş teröristlerin (Nemesis adlı Ermeni terör örgütünün kurucusu Şahan Natali, *Türkler ve Biz [Թուրքերը և Մենք]*) anıları da mevcuttur.

Aşağıdaki tabloda Ermeni yazarların Birinci Dünya Savaşı'nı konu alan ve tezimiz için incelediğimiz eserleri yer almaktadır:

²⁹¹ Hayk Kosoyan'ın Van'da bir Ermeni okulunda müdürlük yaptığı ve burada meydana gelen çatışmalara “komuta ettiği” Verjine Svazlıyan'ın görgü tanığı olduğu belirtilen kişilerin anlatılarından derlediği *Ermeni Soykırımı* adlı kitapta Manvel Marutyany tarafından belirtilmektedir. (Bkz. Վերժինե Սվազլյան, 2011, ibid., էջ 131.)

²⁹² Հայկ Կոսոյան, “Վան-Քաղաքամիջի Հերոսամարտը”, *Վան-Վասպուրականի Հերոսամարտը*, Կազմող՝ Հ. Դ. Փափազյան, Երևան, 1990, էջ 42-58.

Tablo 18. Ermeni Edebiyatında Birinci Dünya Savaşı Anıları

YAZAR	ESERİ	YAYIN YILI
Karekin Pastırmacıyan	<i>Neden Ermenistan Bağımsız Olmalı [Why Armenia Should Be Free]</i>	1918
Krikor Balakyan	<i>Ermeni Golgothası (Հայ գողգոթան)</i>	1922
Şahan Natali	<i>Türkler ve Biz (Թուրքերը և Մենք)</i>	1928
Vahan Totovents	<i>Eski Roma Yolu Üzerinde Hayat (Կյանքը Հին Հռոմեական Ճանապարհի վրա)</i>	1933
Levon Zaven Surmelian	<i>Soruyorum Size Hanımlar ve Beyler (I Ask You Ladies and Gentlemen)</i>	1945
Peter Najarian	<i>Yolculuklar (Voyages)</i>	1971
Gurgen Yanikyan	<i>Amaç ve Hakikat (Նպատակ և Հշմարտություն)</i>	1973
Vahram Mavyan	<i>Her Yerde Ermeni Var (Ամեն Տեղ Հայ Կայ)</i>	1977
H. D. Papazyan (Derleyen)	<i>Van-Vasporakan Kahramanları (Վան-Վասպուրականի Հերոսամարտը)</i>	1990
Mıgırdiç Margosyan	<i>Söyle Margos Nerelisen?</i>	1995
Kirkor Ceyhan	<i>Seferberlik Türküleriyle Büyüdüm</i>	1996
Peter Balakian	<i>Kaderin Kara Köpeği (Black Dog of Fate)</i>	1997
Yervant Gobelyan	<i>Memleketini Özleyen Yengeç (Հայրենաբաղձ Խեչավառը)</i>	1998
Mıgırdiç Margosyan	<i>Biletimiz İstanbul'a Kesildi</i>	1998
Kirkor Ceyhan	<i>Atını Nalladı Felek Düştü Peşimize</i>	1999
Jean Kéhayan	<i>Vatansız (L'Apatrie)</i>	2000
Charles Aznavour	<i>Geçmiş Zaman Olur Ki (Le Temps des Avants)</i>	2003
Mıgırdiç Margosyan	<i>Tespîh Taneleri</i>	2006
Ohannes Aram Kondayan	<i>Ruhu Nur İçinde Yatıyor mudur (May His Soul Lie in Light)</i>	2007
Margaret Ajemian Ahnert	<i>Kapıdaki Vuruş (The Knock at the Door)</i>	2007
Verjine Svazlıyan (Derleyen)	<i>Ermeni Soykırımı (Հայոց Ցեղասպանություն)</i>	2011

Bu eserlerden yalnızca üçünü inceleyeceğiz. *Kapıdaki Vuruş*, ikinci kuşak diaspora Ermenilerinin, *Ermeni Golgothası* bir din adamının, *Soruyorum Size Hanımlar ve Beyler* ise bir çocuğun bakış açısından Birinci Dünya Savaşı algısını incelememize olanak veriyor.

4.3.1. Margaret Ajemian Ahnert, *Kapıdaki Vuruş*,...

Margaret Ajemian Ahnert, özgün adı *The Knock at the Door* olan *Kapıdaki Vuruş*’ta annesi Ester’in yaşam öyküsünü anlatıyor ve anlattıklarının gerçekliğine okurunu inandırmak için aşağıdaki açıklamayı yapıyor:

“New York’u her ziyaretimde, Annem ben çocukken yaptığı gibi olabildiğince canlı bir biçimde çocukluk hikayelerini anlattı. Bu sayfalar bana aktardığı şekliyle yaşamını belgeliyor. Anlatıcı oydu. Ben onun katibiydim.

Her katip eserinde kendinden bir iz bırakır.

Bu bizim hikayemiz, birlikte anlattık.”²⁹³

Yukarıdaki alıntıda Margaret Ajemian Ahnert, okurunu kitabında yazdıklarının kurmaca değil de reel yaşamı yansıttığına inandırmak gibi bir zorunluluk üstlenmiş. Ayrıca kitabının alt başlığı ile verdiği mesajda (*Ermeni Soykırımının Karanlığına Yolculuk/A Journey Trough the Darkness of the Armenian*

²⁹³ Margaret Ajemian Ahnert, *The Knock at the Door*, Beaufort Books, New York, 2007, p. X. (İncelenen eserden yapılan alıntılar İngilizce’den Türkçe’ye tarafımızdan çevirilmiştir.)

Genocide) Ermeni soykırım iddialarını belgeleyeceğini anons ediyor. Ermeni iddialarıyla ilgili tartışmanın siyasi boyutu dikkate alınınca, yazarın inandırıcılık hedefi çok daha ciddi bir boyut kazanıyor, çünkü bu hedef, *Kapıdaki Vuruş*’un propaganda ürünü olduğu çıkarımı için de zemin oluşturuyor.

Kapıdaki Vuruş tezimizin ilgi alanına giriyor çünkü Ester’in öyküsü Birinci Dünya Savaşı yıllarına rastlıyor. Ester’in, kızı Margaret’e anlattığı öyküde özellikle vurgulanan ve önplana çıkartılan olay ise Osmanlı Devleti tarafından 27 Mayıs 1915 tarihinde, “*savaş halinde devlet yönetimine karşı gelenler için askerî birliklerce tedbir almak*” amacıyla çıkarılan Sevk ve İskân Kanunu kapsamında yapılan göç: Ester bu kanun kapsamında kendisinin de göç ettirildiğini iddia ediyor. Bu içerikle, eserin diaspora Ermenilerinin Birinci Dünya Savaşı algılarını çözümlememize yardım edeceğini varsayıyoruz. Eser biçimsel özellikleriyle de tezimizin ilgi alanına giriyor: Topladığımız verilere dayanarak sözde-anı²⁹⁴ türüne dâhil edeceğimiz eser üzerinden Ermeni edebiyatında sözde-anı türünün özelliklerini tanıırken anı türünün farklı bir örneğini de inceleme olanağı bulacağız.

Margaret Ajemian Ahnert’in doğum tarihiyle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Biyografisiyle ilgili yazarın resmî internet sitesinden aldığımız bilgiler ise şöyle: New York’ta dünyaya gelmiştir. Goucher College’de Güzel Sanatlar ve Edebiyat Bölümünde ve Pennsylvania’da bulunan Barnes Foundation of Fine Arts’ta lisansüstü eğitimini tamamlamış, Metropolitan ve Philadelphia sanat müzelerinde ders vermiştir. Çeşitli televizyon programlarının yapımcılığını da üstlenen Ahnert,

²⁹⁴ Sözde-anı (pseudo-mémoire) az ya da çok gerçeğe uygunlukla tarihsel bir olaya tanıklık etmiş olan anı sahibinin yerine bir başka yazarın, olayları “ben-anlatıcı” ağzından aktardığı kurmaca eserler için kullanılan bir tanımlamadır.

The Knock at the Door (Kapıdaki Vuruş) başlıklı eseri ile Amerika Birleşik Devletleri'nde 4 adet ödül almış.²⁹⁵ Bu ödüller:

- 1) USA Book News “2007 yılının en iyi kitabı”
- 2) New York Kitap Festivali “En iyi tarihsel anı-2008”
- 3) Ellis Adası Onur Madalyası, 7 Mayıs 2011
- 4) “Musa Dağ Savaşı” Şeref Madalyası-2008

Eser, Önsöz ve Sonsöz dışında 16 bölüme ayrılmıştır. Özgün metni 240 sayfalık bir hacme sahip olan *The Knock at the Door* ilk defa 2007 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde basılmış, Atilla Tuygan tarafından *Amasya'nın Dikenleri* adıyla Türkçeye çevrilmiş, 2014 yılında Belge Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

Romanın iki anlatıcısı var: Ester ve Margaret. Dönüşümlü olarak her bölümde birisi söz alıyor. Tek sayılı bölümlerde anlatıcı Margaret, çift sayılı bölümlerde Ester'dir. Her iki anlatıcı da anlatısını ben anlatı biçimiyle aktarıyor. Romanın olay örgüsünü Ahnert'in 99 yaşındaki annesinin anlattıkları şekillendiriyor.

Anne-kız ilişkisi dikkate alındığında, Margaret annesinin öyküsünü dinlemek için tuhaf bir mekân ve zaman seçiyor. Bu mekân, eserde verilen bilgilerden Ester'in ne zaman, nasıl ve neden gittiğini öğrenemediğimiz bir bakımevidir. Margaret'in ziyaretleri de Ester'in anlattıkları da yine bu bakımevinde annenin ölümüyle son buluyor.

Kapıdaki Vuruş'ta olay örgüsü anlatıcısıyla birlikte yer değiştiren iki çizgi halinde gelişiyor ve sonlanıyor: Dominant olan Ester'in anlatısı, çünkü ana unsur

²⁹⁵ <http://www.margaretahnert.com/biography.html> (E. T.: 02.02.2015 - İngilizce)

onun varsayılan yaşam öyküsü. Bu çerçeve içerisinde Önsöz ve Sonsöz dışında, italik yazıyla yazılan bölümlerde anlatılanlar genellikle şimdiki zamana aittir ve anlatıcı Margaret'tir. Anlatıcı ile yazarın örtüştüğü bu bölümlerde anlatılanlar annesini ziyarete gelen Margaret'in gözlemlerine dayanıyor: Margaret'in anlatısı, yaşlılığı nedeniyle Ester'in yaşadığı sağlık sorunları etrafında şekilleniyor.

Ester'in, 1905 yılında beş yaşında iken Amasya'da başlayan hikâyesi, Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmesi ve 24 Nisan 1921'de orada evlenmesi ile son buluyor. Dolayısıyla, Ester aslında iki göç öyküsü anlatıyor: Birincisi Anadolu'da, Amasya'dan Malatya'ya, diğeri ise Anadolu'dan Amerika'ya yapılan göç. Bu bölümlerde yazar ile anlatıcı örtüşmüyor. Bu veri, *Kapıdaki Vuruş*'un, anılarda esas olan birinci elden anlatım kurallarını değil, sözde-anı kategorisinde yazılmış eserlerin özelliklerini taşıdığı değerlendirmesini yapmamıza dayanak oluyor.

Eser anlatıcısının sayısı eserin zaman kurgusuna da yansımış. Yazar, iki katmanlı zaman kurgusu oluştururken şöyle bir yol izlemiş: Annenin anlatılarında geçmişte, Margaret'in anlattıklarında ise şimdiki zamanda yaşanan olaylar aktarılmış. Böylece, 1905 ile 2002 yılları arasındaki zaman dilimine tanıklık eden iki neslin yaşadığı farklı zaman dilimleri birinci tekil şahıs tarafından kolayca aktarılabilmiş.

Eser anlatıcılarının yazara konu geçişlerinde destek olmak gibi önemli bir fonksiyonu da var. Şöyle ki, Margaret'in anlatıcı olduğu her bölümün başında, bir çiçekten bahsediliyor. Eserde çiçeğe hem geçmişteki olayları çağrıştıran bir rol verilmiş hem de sembolik anlamlar yüklenmiş. Böylece anlatıcının yer değiştirdiği bir sonraki bölümde olay örgüsü çiçeğin anımsattıkları üzerine kurgulanıyor:

Tablo 19. *Kapıdaki Vuruş*'ta Çiçekler ve Simgeleri

Bölüm	Çiçek Adı	Çağrıştırdığı Olay ya da Nesne	Simge
1-2	Kırmızı gül	Amasya'nın gülleri	Amasya
3-4	Limonyum	Zayıflık	Ester'in aile bireylerinin kopuk yaşantısı
5-6	Pembe gül	Amasya'daki güzel hayatın bitişi	Amasya'daki hayatı
7-8	Japon bonzai bitkisi	Ester'in ilk göçü	Boyun eğiş
9-10	Kaktüs	Tecavüz	Erkek cinsel organı
11-12	Karahindibanın sarıçiçekleri	Shamil'le evli olduğu dönem	Genç kızlık
13-14	Peru zambağı	Amasya'ya kaçışı	Dayanıklılık
15-16	Su zambağı	Amerika Birleşik Devletleri'ne göç	Bitkinin çamuru Türkiye/Çiçeği Amerika Birleşik Devletleri

Kapıdaki Vuruş'ta anlatıcının konumu kişisel, anlatı açısı içten dışıdır. Sunuş biçimi olarak genellikle yaşanmakta olanı yansıtmaya ve iç monolog kullanılmaktadır. Olaylara karşı eleştirel bir anlatım tutumunun benimsendiği eserde yoğun olarak orta üslup düzeyi kullanılmıştır. Aşağıdaki alıntı bu tespitlerin hepsine örnek olabilecek niteliktedir:

“O anda, içimden bir şey koptu. Ellerimde un ve hamurla, yük arabasının peşinden koştum. Erkek kardeşim Haroutoun'un yük arabasında olduğundan emindim. Koşarken, ne yapıyorum diye de düşünüyordum. Çılgınlıktı bu. (...) kardeşim arabadaysa bile, bu kadar yıldan sonra beni tanır mıydı? Onu son gördüğümde on dört yaşımıydım. Dört yıl önceydi. Ben onun bildiği masum küçük kız değildim.”²⁹⁶

²⁹⁶ Margaret Ajemian Ahnert, 2007, *ibid.*, p. 146.

Yazarın *Kapıdaki Vuruş*'ta reel yaşamı yansıtmak hedefi dikkate alındığı zaman, Ester'in yaşam öyküsündeki bazı ayrıntıların gerçekliği ciddi bir engele takılıyor. Örneğin, Ester'le ilgili olarak bir yandan belleğinin çok güçlü olduğu belirtilirken, diğer yandan hatırlama ve günlük yaşamı idame ettirme konusunda melekelerinin sorunlu olduğunu vurgulanıyor. Ancak, Margaret'in uyarıları olmadan da okurlar Ester'in anlattıklarındaki çelişkilerin farkındadır. Üvey annelerinden Pepron tarafından sevildiğini ve yanında iken mutlu olduğunu imlediği epizottan hemen öncesinde şöyle bir anısını aktarır:

“Pepron’u nasıl da iyi hatırlıyorum. Kendisini bana sevdirmeye çabalarken, beni öpücüklere ve sarılmalara boğardı ve hep yüzümü büyük, yumuşak memelerine bastırırdı. (...)

Pepron, erkek ve kız kardeşlerimle ilgili her anıyı silmeye kararlıydı. Beni oturtur ve ‘Ben senin annenim, başka hiç kimsen yok!’ diye bağırırdı.

(...) Beni saç fırçasıyla döverdi ve ‘Kes ağlamayı. Aileni unut! Şimdi senin ailen biziz ve bizi seveceksin’ diye bağırırdı.

Beni her gün uzun süre döverdi. Beş yaşındaydım.”²⁹⁷

Eserde dikkat çeken diğer bir ciddi çelişki, Ester'in Haroutoun'u ilk gördüğü günün anlatısında ortaya çıkıyor. Yedi kardeş oldukları, annesinin Ester'i doğururken öldüğü ve en büyük kardeşin de Haroutoun olduğu “İlk Anılar” adlı bölümün başında

²⁹⁷ Margaret Ajemian Ahnert, 2007, *ibid.*, p. 14.

belirtiliyor. Ancak Haroutoun’la ilk karşılaşmalarının hemen öncesinde Ester şu ifadeleri kullanıyor:

“On dört yaşımdayken, on sekiz yaşındaki ağabeyim Haroutoun’un ziyaret için geleceğini söylediler.”²⁹⁸

Dolayısıyla, yedi kardeşten en küçüğü ile en büyüğü arasında sadece dört yaş olması, okurun anlatıcının zihnî melekeleri konusunda tereddüde düşmesine neden oluyor. Tezimizin hacmini zorlayacağı için söz konusu çelişkileri bir tablo hazırlayarak sunmayı tercih ettik:

²⁹⁸ Margaret Ajemian Ahnert, 2007, *ibid.*, pp. 54-55.

Tablo 20. Kronolojik Sırasına Göre Ester'in Yaşamına Giren Önemli Kişiler

Yıl	Kişi	Ester'le Yakınlığı	Ester'e Karşı Tutumu	Tutumun Niteliği	Ester'in Algısı	Algının Niteliği
1900		Anne	Ester'i doğururken ölmüştür.	Nötr	-	-
		Baba	Erkek kardeşine emanet etmiştir.	Nötr	-	-
1905		Amca	7 yeğenini de farklı ailelere evlatlık vermiştir.	Olumsuz	Babasının emanetine sahip çıkmadığını düşünmektedir.	Olumsuz
Mutluluk Dönemi	Hagop Ahronian	Üvey baba	Ester'e iyi davranmıştır. Onunla oyunlar oynar.	Olumlu	Kendisini çok sevdiğini düşünmektedir.	Olumlu
	Pepron	Üvey anne	Ester'i döver, geçmişini unutmaması için baskı yapar.	Olumsuz	Kendisini çok sevdiğini düşünmektedir.	Olumlu
		Üvey büyükanne	Ester'i sürekli azarlar, terbiye vermeye çalışır.	Olumsuz	Kendisini çok sevdiğini düşünmektedir.	Olumlu
	Vartouhi	İkinci üvey anne	Şefkatsiz davranır (Saçlarını tararken kökünden yolar, çimdikler, vs.)	Olumsuz	Kendisini çok sevdiğini düşünmektedir.	Olumlu
	Arsen	Üvey kardeş	Emir verebileceği, kendisinden küçük biri olduğu için Ester onu seviyor.	Olumlu	Kendisini çok sevdiğini düşünmektedir.	Olumlu
1915	Haroutoun	Öz ağabey	Osmanlı ordusunda subay. Ester'i seviyor, ama bırakıp gidiyor.	Dönüm noktası	Kendisini çok sevdiğini düşünmektedir.	Olumlu
Mutsuzluk Dönemi	Seranoush	Kürtlere yardım eden ve Ermeni olduğunu gizleyen bir kadın	Göç sırasında hasta olan Ester'i iyileştirir ve bir Türk ailenin yanına yerleştirir.	Olumlu	Ester ona güvenir.	Olumlu
	Yousouf Bey	Hizmetçi olarak verildiği evin beyi, emekli subay	Ester'i evine kabul eder, onu evlendirmek ister, tamamen iyileşmesini sağlar. Yetimhaneye giderken ona istediği zaman dönmesini temin eden bir mektup verir.	Olumlu	Ester'e tecavüz ettiği belirtilmektedir. Kendisini sevmediğini düşünmektedir.	Olumsuz
	Hanum	Yousouf Bey'in karısı	Hiç çocuğu olmadığı için Ester'e hizmetçi gibi değil, kızı gibi davranır.	Olumlu	Kocasının tecavüz etmesine yardım ettiği belirtilmektedir. Ester onun kendisini sevmediğini düşünmektedir.	Olumsuz
	Shamil	Ester'in evlendiği Türk	Ester'i yetimhaneden kaçırmak isteyen askerin elinden alır, ona nikah kıyar, nikahtan önce onunla cinsel ilişkiye girmez.	Olumlu	Ester Shamil'den nefret etmektedir. Kendisini sevmediğini düşünmektedir.	Olumsuz
	Selka	Shamil'in annesi	Ester'e iyi davranır.	Olumlu	Kendisini sevmediğini düşünmektedir.	Olumsuz
	Meurria	Shamil'in kız kardeşi	Ester'e iyi davranır.	Olumlu	Kendisini sevmediğini düşünmektedir.	Olumsuz
	Heurria	Shamil'in yengesi	Ester'e iyi davranır.	Olumlu	Kendisini sevmediğini düşünmektedir.	Olumsuz
1918	Haroutoun	Öz ağabey	Tekrar karşılaştıklarında Ester'e iyi davranır, onun Shamil'den kaçıp Amasya'ya dönmesine yardım eder ve yine onu bırakıp gider.	Dönüm noktası	Kendisini çok sevdiğini düşünmektedir.	Olumlu
Mutluluk Dönemi	Bagradian ailesi	Ermeni aile	Ester'i yanlarında istemezler, ama Malatya'da saklarlar ve Amasya'ya götürürler.	Olumsuz	Ester onları sevmektedir.	Olumlu
	Karamanian ailesi	Ermeni aile.	Amasya'da Ester'i saklasalar da yanlarında istememektedirler. Farelerle dolu bir bodrumda kalmasına izin verirler. Aşağılarlar.	Olumsuz	Ester onlardan korkmaktadır. Ermenice konuşmadıkları için onlardan kaçır.	Olumsuz
	Zovickian ailesi	Ester'in uzaktan akrabası	Ester'i herkese kuzenleri olarak tanıtır ve kimliğini saklarlar. Ester'i hizmetçi olarak görürler. 1920 yılında Amerika'ya giderken onu da yanlarında götürürler.	Olumsuz	Ester onları sevmektedir.	Olumlu

Bu veriler, *Kapıdaki Vuruş*'un yalnızca psikoloji ve sosyoloji değil, nöroloji ve geriatri uzmanları için de araştırma konusu olabileceğini belgeler nitelik ve nicelikte olduğu kanısındayız.²⁹⁹ Margaret'in verilerine dayanarak uzmanların görüşüne başvurduğumuzda, "*hafızada bozukluk, günlük yaşam aktivitelerinde ilerleyici gerileme, çeşitli psikiyatrik semptomlar ve davranış bozukluklarıyla karakterize*"³⁰⁰ olan bu hastalığın tıp dünyasında demans adıyla bilindiğini öğreniyoruz.

Eserde anlatılan öykünün inandırıcılığı konusunda yaşanan bir başka sorun bizzat yazar tarafından oluşturuluyor. Bazı anlar var ki bu anlarda daha çok Margaret'in duymak istediği ve kendisinin kurguladığı anılar gündeme geliyor. Örneğin, 1979 yılında gittikleri Ermenistan gezisinde annenin hatırlamadığı ve kızı Margaret'ten anlatmasını istediği anılar gibi:

"'Ertesi gün grubumuz otobüsle Ermenistan Şehitler Anıtına götürüldü, hatırlıyor musun?' diye sordum anneme.

'Anlat bana' dedi."³⁰¹

²⁹⁹ Uzm. Dr. Berna Arlı, "Demans (Bunama)", Ankara Numune Eğt. Ve Arşt. Hastanesi 1. Nöroloji Kliniği, http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:ZrTJ3Xy5Ar0J:anh.gov.tr/index.php%3Foption%3Dcom_docman%26task%3Ddoc_download%26gid%3D1033%26Itemid%3D414+%&cd=9&hl=tr&ct=clnk&gl=tr (E. T. 26.04.2015 - Türkçe) ayrıca bkz. Dr. Ali Yazıcı, "Bunama (Demans) Belirtileri", <http://www.uzmantv.com/konu/bunama-demans-belirtileri> (E. T.: 26.04.2015 - Türkçe)

³⁰⁰ Yaşlılarda Bunama (Demans) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.turkgeriatrivakfi.org.tr/index.php/demans-bunama> (E. T.: 01.05.2015 - Türkçe)

³⁰¹ Margaret Ajemian Ahnert, 2007, ibid., p. 81 (Metinde italik olarak verilmektedir).

Bu pasajın hemen ardından gelen bir başka konuşma, söz konusu çelişkiyi gözler önüne sermektedir:

“‘ (...) Ararat Dağına ve Aydınlatıcı Aziz Gregory’nin mezarına yakından bakmak için bizi Türk sınırına götürsün diye tuttuğum o genç üniversite öğrencisiyle konuşmaktan korkmadın. Acaipliklerin yüzünden o gün neredeyse tutuklanıyorduk.’

Annem kıkır kıkır güldü. ‘Çok yakışıklıydı. Adını hatırlıyorum, Kevork.’

Adını hatırlamasına çok şaşırdım. Annem en küçük ayrıntıları bile hatırlıyordu.”³⁰²

Eserde anlatılanların doğruluğu konusunda okurun şüphelerini güçlendiren üçüncü argüman, Margaret Ajemian Ahnert’in Türkçe ve Türklerin sosyokültürel yaşantısı hakkında aktardığı dolaylı bilgilerdir. Örneğin: Ester’in Türk olduğunu vurguladığı Anadolu’daki kocası Shamil’in annesinin adı Selka, kızkardeşinin adı Meurria, ağabeyinin eşinin adı ise Heurria’dır. Oysa bunlar Türk isimleri değildir. Ayrıca, Ester’i kafileden geride kalmasına neden olan hastalıktan kurtaran Seranoush, kendisinin Ermeni olduğunu kimsenin bilmediğini ve Kürtlerin kendisine “*kardesoglu*” diye hitap ettiklerini söyler. Bu kullanım, yani bir hanıma “*kardeşkızı*” yerine “*kardeşoğlu*” denmesi Türkçe dil mantığının çalıştırılmadığını belgeliyor.

Ester’in yazgısı, *Kapıdaki Vuruş*’ta işlenen göç olgusunu onun göç kafilesine katılmasını engellemek için her türlü bahaneyi üretmeye kurgulanmış gibidir. Amasya’dan başlayan göç öyküsü yaklaşık 1 hafta sonra hasta olmasıyla son bulur.

³⁰² Margaret Ajemian Ahnert, 2007, ibid., p. 83. (Metinde italik olarak verilmektedir).

Ester, Kürtlere yardımcı olan Seranoush adlı Ermeni bir kadının yardımıyla hastalıktan kurtularak Malatya’da yaşayan bir Türk ailenin yanına hizmetçi olarak verilir. Giderken içinde “kervana kavuşma”, ifadelerinde ise “kervana” geri dönmeme isteği vardır:

““Beni tutmak istemezlerse ne yapacağım?” diye sordum.

‘Endişelenme; tutacaklar. Sadece az konuş ve asla Ermenice tek kelime bile konuşmaman gerektiğini hatırla. Eğer konuşursan kervana geri gönderilirsin.’”³⁰³

Bu ailenin yanından ayrılırken de aynı şekilde, yazgısı onu “kervan”a göndermez. Kaldığı evin sahibi Yousouf Bey, “orada tehlikede olacağı” gerekçesiyle Ester’i yetimhaneye gönderir. Tüm bu veriler bize, Ester’in özellikle üzerinde durulan ve Sevk ve İskân Kanunu çerçevesinde yapıldığı iddia edilen göçe katılmadığını göstermektedir.

Bu noktada, görüşlerinden yararlanacağımız uzman Marc Nichanian olacak. Ermeni edebiyatında anıların niteliği hakkında Nichanian’ın yaptığı eleştiri tanıklık sorunu ile ilgili. Nichanian, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış Birinci Dünya Savaşı yılları ile Sevk ve İskân Kanunu anlatan ve “*acıların, katliamların, sürgünün, tecavüzlerin sözde-sanatsal betimlemeleri*”³⁰⁴den oluşan anı türü eserleri “*Felaket Edebiyatı*” olarak sınıflandırarak bu eserlerin çoğunda çifte tanıklık bulunduğu tespitini yapmaktadır. Nichanian’a göre, bu eserlerde yazar “*kendisi*

³⁰³ Margaret Ajemian Ahnert, 2007, *ibid.*, p. 110.

³⁰⁴ Marc Nichanian, *Edebiyat ve Felaket*, Çev.: Ayşegül Sönmezay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 25.

orada olmadığına göre (...) ona ölmüş bir tanık gerekmektedir; tanık olarak ölmüş biri.”³⁰⁵ Söz konusu ölü tanık, kendisini ifade edemeyeceği için de “*tanığın ölümüne tanıklık etmiş bir tanık bulma*”³⁰⁶ zorunluluğu ortaya çıkıyor. *Kapıdaki Vuruş*’ta da anne Ester’in ölü-tanık, Margaret’in ise tanığın tanığı niteliğinde olması Nichanian’ın bu tespiti doğrulayıcı bir tutum sergiliyor.

Marc Nichanian’ın “Felaket edebiyatı” ile ilgili değerlendirmeleriyle verdiği bilgiler bizi *Kapıdaki Vuruş*’u Fransız edebiyatından Marquis de Sade’in (1740-1814) *Justine* adlı eseri ile karşılaştırmaya yönlendiriyor. Psikolojide “sadizm” adı verilen kavram, Marquis de Sade’in isminden gelmektedir. Sade’in romanı *Justine ya da Erdemin Felaketleri*, aşırı erdemli bir genç kız olan Justine’in, bir insanın aklına gelebilecek bütün işkenceleri yaşadktan sonra çekecek acısı kalmayınca korkunç bir şekilde ölmesi şeklinde kurgulanmış bir eserdir.³⁰⁷ Ahnert de, anne Ester’i Sade’in romanındaki Justine’e benzeterek sadist bir Türk imgesi yaratmaya çalışmaktadır. Ancak iki eserin sonları farklıdır: Ester hayatta kalır ve 99 yaşına kadar Amerika’da çok mutlu bir yaşam sürer.

Sonuç olarak;

“ (...) anılarda anlatılanların doğruluk derecesi yalnızca anlatıcıyı bağlar.

Olayların gerçekliği için anlatıcıdan başka tanık aranmaz. Üstelik, aktarıcı görevini üstlenmiş kişiler de anılara bazı katkılarda

³⁰⁵ Marc Nichanian, 2011, a.g.e., s. 137.

³⁰⁶ A.g.e., s. 142.

³⁰⁷ Marquis de Sade, *Justine ya da Erdemin Felaketleri*, Çev.: Birsal Uzma, Çiviyazıları Yayınları, İstanbul, 1999.

bulunabilirler ve onları kimse ayıplamaz. Bu açıdan, anıların ilk kaynağı ve sahibi artık yaşamda değilse, aktarıcının işi çok daha kolaylaşmıştır. Çünkü, artık bilginin doğruluğunu sorgulamak neredeyse olanak dışıdır.”³⁰⁸

Ancak, Margaret Ajemian Ahnert’in eserinde canlı olan bir akraba daha vardır: Osmanlı ordusunda tercüman olarak görev yapan bir subay, Haroutoun Minerajian. Haroutoun, Ester’in ağabeyidir ve yapmış olduğu iki ziyarette de Ester’in mekân değiştirmesi için onu yönlendirir. İşte bu ağabeyin gerçekliği, Osmanlı belgelerinde araştırılmayı bekliyor.

4.3.2. Krikoris Balakyan, *Ermeni Golgothası*

Ermeni edebiyatında Birinci Dünya Savaşı anıları kapsamında inceleyeceğimiz ikinci eser, Ermeni Apostolik Kilisesi Piskoposu Krikoris Balakyan’ın *Ermeni Golgothası* (*Հայ Գողգոթան*) başlığı altında yayınladığı anıları olacaktır.

Krikoris Balakyan’ın anıları, tezimizin araştırma alanına giriyor, çünkü yazar, eserine *Ermeni Golgothası* adını verirken dini bir gönderme yapıyor: Golgotha (Calvaria), Hz. İsa’nın çarmıha gerildiği tepenin adıdır ve İsa Peygamberin çektiği insani çilelerden sonra yeniden dirilişini temsil etmektedir. Dolayısıyla eserin adı, yazarın da eser içerisinde sürekli olarak tekrarladığı “*Ermeniliğin büyüleyici yeniden*

³⁰⁸ Birsan Karaca, *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi/Toplumsal Bellek ve Sinema*, Say Yayınları, İstanbul, 2006, s. 64-65.

doğuşunu”³⁰⁹ görme isteğini vurguluyor. *Ermeni Golgothası* bir başka niteliğiyle daha tezimizin ilgi alanına giriyor: Konuya karşı ilgili ve olayları yakından takip etmiş, hatta savaşın hemen öncesinde dini kimliği ile Berlin’deki gelişmeleri gözlemlemiş olan Balakyan’ın tanıklıkları, Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı algılarını ve savaştan beklentilerini analiz etmemize olanak verecek bilgilere ulaşmamızı sağlayacağı yönündeki düşüncelerimizi güçlendiriyor.

Ermeni Golgothası yazarının biyografisinde tezimiz için önemli bir detay var: Krikoris Balakyan, Talat Paşa’nın katili Sogomon Tehleryan’ın 1921 yılında Berlin’de yapılan duruşmasına tanık olarak katılmış ve katilin serbest kalmasında rol almıştır.³¹⁰ Stephan Boghossian’ın belirttiğine göre, bu tanıklığın ardından Balakyan Avrupa’da bir Ermeni Apostolik Kilisesi piskoposluk bölgesi kurmakla görevlendirilerek episkoposluğa yükseltilmiştir.³¹¹

Bu detay ve Golgotha (Calvaria) tepesinde Hristiyanların peygamberi Hz. İsa’nın maruz kaldığı işkenceye yapılan gönderme (bir önceki bölümde incelediğimiz Margaret Ajemian Ahnert’in anıları gibi), Balakyan’ın anılarının da propaganda ürünü olduğu çıkarımına zemin hazırlıyor.

³⁰⁹ Գրիգորիս Պալաքյան, *Հայ Գողգոթան*, Հայաստան հրատարակչություն, Երևան, 1991, էջ 389. (İncelenen eserden yapılan alıntılar Ermenice’den Türkçe’ye tarafımızdan çevirilmiştir.)

³¹⁰ *Շահանդություն*, «Նոր Հրատարակություն. Սոփոմոն Թեհլերյան Արդարադատոյցը», 18 Օգոստոս 2014, <http://www.aztagdaily.com/archives/199340> (04.05.2015)

³¹¹ Stephan Boghossian, *La Communauté arménienne de Marseille, Quatre siècles de son histoire*, Ed. Harmattan, Paris, 2009, p. 69.

Krikoris Balakyan (1875-1934), Birinci Dünya Savaşı başladığında Almanya’da dinî eğitim aldığını belirtmektedir. Savaş başladıktan sonra vatandaşı olduğu Osmanlı Devleti’ne geri dönmüştür. Balakyan’ın bundan sonraki yaşantısı Prof. Dr. Yusuf Sarımay, Teotoros Lapçinciyan (Teodik) ve Nesim Ovadya İzrail’in çalışmalarında farklı biçimlerde anlatılmaktadır. *Ermeni Golgothası*’nda 24 Nisan 1915 tarihinde yayımlanan genelge kapsamında tutuklanarak Çankırı’ya gönderildiği belirtilen Balakyan’ın adı, Sarımay’ın ve Teodik’in çalışmalarında verilen ve söz konusu tarihte İstanbul’daki tutuklamalara ilişkin listelerde bulunamamıştır.³¹² Ancak, yine Sarımay’ın çalışmasında Balakyan’ın sürgün olarak Çankırı’da bulunduğu doğrulanmaktadır.³¹³ Balakyan kitabında Çankırı’dan sonra Der Zor’a gitmek üzere yola çıkarıldığını, ancak Halep’te kaçmayı başardığını belirtmektedir. Bu durum, *Ermeni Golgothası* adlı kitabı kaynak olarak kabul eden Nesim Ovadya İzrail tarafından doğrudan aktarılırken, Prof. Dr. Yusuf Sarımay’ın Osmanlı arşiv belgelerinden hareketle kaleme aldığı çalışmasında Balakyan’ın “İzmit yoluyla Ermişe Manastırı’na gönderildiği”³¹⁴ belirtilmektedir. Yukarıda andığımız kaynaklarla Balakyan’ın verdiği bilgiler arasındaki çelişki, yalnızca yazarın kendi biyografisiyle sınırlı değil, Balakyan’ın Ayaş’a ve Çankırı’ya gittiklerini söylediği kişilerle ilgili bilgilerin uyuşmadığını da karşılaştırma yöntemiyle tespit ettik. Tüm bu verilerden hareketle Balakyan’ın (Çankırı’ya nasıl ve ne zaman gittiği de dâhil

³¹² Teodik, *11 Nisan Anıtı*, Redaktör: Dora Sakayan, Belge Yayınları, İstanbul, 2010, s. 256-262; Yusuf Sarımay, *24 Nisan 1915’te Ne Oldu? Ermeni Sevk ve İskânının Perde Arkası*, İdeal Kültür&Yayınılık, İstanbul, 2012, s. 263-322.

³¹³ Nesim Ovadya İzrail, *24 Nisan 1915, İstanbul, Çankırı, Ayaş, Ankara*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 228; Yusuf Sarımay, 2012, a.g.e., s. 336.

³¹⁴ Yusuf Sarımay, 2012, a.g.e., s. 336.

olmak üzere) Çankırı'ya gönderilmesi ile Fransa'ya gitmesi arasındaki yaşantısının kesin olarak bilinmediği söylenebilir. Yazarın yaşam öyküsünün devamı ile ilgili bilgiler, Stephan Boghossian'ın Marsilya'daki Ermeni topluluğu ile ilgili çalışmasında ayrıntılı bir şekilde verilmektedir. Söz konusu çalışmada, Balakyan'ın Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Manchester'daki Holy Trinity Kilisesinde papazlık yaptığı, episkoposluğa yükseltildikten sonra ise görevi dolayısıyla Avrupa'nın çeşitli bölgelerine gittiği, son olarak 1927 yılında Marsilya'ya gelerek Surp Harutyun Şapeli'nde din adamlığı görevini sürdürdüğü ve 1934 yılında Marsilya'da öldüğü bilgisi verilmektedir.³¹⁵

Krikoris Balakyan'ın anılarının yayımlanmış olan nüshalarıyla ilgili veri ve tarihlerde de göz ardı edilmemesi gereken çelişkiler var. Şöyle ki, *Ermeni Golgothası*, ilk kez 1922 yılında Viyana'da Ermeni Mihitarist Mektebi tarafından yayınlanmıştır. Bu tarihte yayımlanan eser, 3 ana bölüm ve 35 alt bölümden oluşmaktadır ve toplam 390 sayfalık bir hacme sahiptir. Eserin özgün metni Ermenicedir. Türkçe çevirisi ise *Ermenilerin Golgothası* adı altında 2014 yılında Belge Yayınları tarafından tek cilt halinde yayımlanmıştır. Söz konusu çevirinin Giriş bölümünde Krikoris Balakyan'ın ikinci kuşak yeğeni olan yazar Peter Balakyan, kitabın iki bölümden oluştuğunu, 1922 baskısının sadece Birinci Bölümü içerdiğini ve yazarının ölümünden sonra, 1956'da kız kardeşinin evinde İkinci Cildin bulunduğu bilgisini vermektedir. Peter Balakyan ayrıca söz konusu cildin 1959 yılında Paris'te Ermeni Genel Yardımlaşma Derneği'nin desteğiyle basıldığı bilgisini

³¹⁵ Stephan Boghossian, 2009, ibid., p.70-74.

de veriyor.³¹⁶ Ancak *Ermeni Golgothası* adlı eserin ikinci cildinin Ermenice nüshasının nerede olduğunu tespit edemedik.

Ermeni Golgothası, olgusal anıların niteliğine uygun olarak birinci tekil şahıs anlatıcı tarafından aktarılmaktadır. Ancak Balakyan'ın hayatı hakkında edindiğimiz bilgilerin birbirleriyle çelişmesi nedeniyle anlatıcının yazarla örtüşüp örtüşmediği konusunda yorum yapmak mümkün değildir. *Ermeni Golgothası*'nda olaylar, öznel anlatıcı konumu ile içten dışa anlatı açısı kullanılarak aktarılmaktadır. Sunuş biçimi olarak yorum, tasvir ve iç monolog kullanılmıştır ve eserin tamamında Türklere karşı eleştirel bir anlatım tutumu hâkimdir.

“Başımız önde ve dertli bir şekilde hükümet binasından dışarı çıktık, şaşırmiştık, hükümetin bu emriyle kurtulmuş muyduk yoksa ölmüş müydük, bunu bilmiyorduk, özellikle her yerde kan akarken, yolculuk yapmak mümkün müydü? Tek tesellimiz, ayrılan arkadaşlarımız gibi ölümün an meselesi olmaması, başka bir gündem sorunu olarak ötelenmesi ve kurtuluşumuz üzerinde düşünmeye daha zamanımız olmasıydı...”³¹⁷

Kitaptaki anlatılar, Temmuz 1914 ile Nisan 1916 arasındaki olayları kapsar. Dolayısıyla anlatılan zaman 21 aylık süreyi kapsamaktadır ve anlatılan zamanla anlatım zamanı örtüşmektedir.

³¹⁶ Krikor Balakyan, *Ermenilerin Golgothası*, Çev.: Stephen Ohanian, Belge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 31.

³¹⁷ Գրիգորիս Պալաթյան, 1991, ibid., էջ 137.

Eserin ilk bölümlerinde anlatıcı Balakyan, Berlin’dedir ve Birinci Dünya Savaşı başlamak üzeredir. Bu bölümlerde anlatıcı, dönemin gazetelerinde çıkan haberler hakkında bilgi vermektedir:

“Berlin’in büyük ve küçük tüm gazeteleri daha 27 Temmuz’da Rusya’ya karşı tehdit edici bir dil kullanmaya başlamışlardı. Avusturya-Macaristan ile Rusya’nın savaşı durumu, Almanya’nın içtenlikle müttefikine karşı kutsal vazifesini yerine getirmesi gerektiğini açık bir şekilde ilan ediyorlardı. Başkentte halk, artık Rusya’ya karşı bir savaşı kaçınılmaz görmeye başlamıştı.”³¹⁸

Bu görüşlere karşı, anlatıcının gözlemlemek üzere katıldığını belirttiği ve Sosyal Demokrat Partisi Berlin Örgütü tarafından düzenlenen savaş karşıtı toplantılarda ve eylemlerde ise, Ruslara ya da Fransızlara karşı yapılacak bir savaşın Avrupa uygarlığına yakışmayacağı vurgulanmaktadır:

“Berlin’in Sosyalist Partisi, 28 Temmuz’da akşam saat 8 ½’te başkentin 27 farklı toplantı salonunda eşzamanlı olarak savaş karşıtı dev bir miting düzenledi. Alman halkının örgütlenmiş işçi sınıfının psikolojisini ve zihniyetini yakından incelemeye elverişli bu tarihsel fırsatı elden kaçırmak istemediğimden, aynı gün tam yarım saat öncesinde, kaldığım binaya çok yakın olan Şarlotınburg’daki “Folkshauz” denilen büyük toplantı salonuna gittim. (...)

³¹⁸ Գրիգորիս Պալաքյան, 1991, ibid., էջ 12.

Reykhtag'ın (Alman parlamenter) sosyalist konuşmacı üyesinin söylediği düşüncelerin özeti aşağıdaki gibiydi:

‘Biz savaş istemiyoruz, çünkü şimdiki yüzyılda böyle bir savaş Avrupa medeniyetinin ayıbıdır. (...) Biz, işçi halkın büyük kitlesi olarak, kapitalistlerin ve silah üreticilerinin büyük fabrikalarının bizi sömürmelerini ve bizim cesetlerimizin üzerine basarak kendilerine yeni milyonlar edinmelerini affetmeyeceğiz. Hayır, bizim savaşmamız gerekmiyor; Avusturya-Macaristan, bağımsız küçük Sırbistan'ı nedensizce ezmeyi başarsın diye niçin savaşalım? (...) Savaş istemiyoruz; kendisi Saraybosna'nın suçundan daha da büyük bir kötülük yapmak isteyerek, bir kişinin ölümüne karşı, tüm Avrupa'yı topyekûn bir savaşın eşi benzeri görülmemiş felaketlerine ve katliamlarına sürüklemek ve cezalandırmak isteyen Avusturya-Macaristan'ın maşası olmak istemiyoruz.’”³¹⁹

Tüm bu karşıt fikirlere rağmen Almanya'da savaş büyük bir coşkuyla başlar. Kısa sürede Paris'in Almanlar tarafından alınacağı inancından kaynaklanan bu coşku İngiltere'nin Almanya'ya savaş ilan etmesinin ardından yerini karamsarlığa bıraksa da bu durumun savaşın uzamasından başka bir işe yaramayacağı inancı sürmektedir.³²⁰

“Birçok genç asker, sevdiklerinden zarflara ‘Sentral-Postlakırnd Pariz’ yani Paris Postanesi adresini yazmayı unutmamalarını isteyerek savaşa

³¹⁹ Գրիգորիս Պալաքյան, 1991, ibid., էջ 12-14.

³²⁰ Ibid., էջ 26.

gidiyordu. Bu şekilde, katliamın başyazarları, bir gezideymiş gibi, 2 Eylülde Sedan Savaşı'nın yıldönümü olan gün kesinlikle Paris'te bulunmaları gerektiğine inandırmışlardı onları.

Fakat Alman hükümetinin başkentinde halkın hayal kırıklığı büyük oldu; savaş ilanının beşinci gününde İngiltere aniden Almanya'ya savaş ilan edince, coşkuyu hızla genel bir kaygı izledi.”³²¹

Bu noktada, Fransız tarihi ile ilgili yaptığımız araştırmalara geri dönme ihtiyacı duyuyoruz. Çünkü İttifak Devletleri'nin büyük gücü olan Almanya'nın beklentisi, İtilaf Devletleri safındaki Fransa'nın beklentisi ile karşılaştırılabilecek düzeydedir. Her iki taraf da savaşın kendi lehlerine kısa sürede sonuçlanacağını düşünmektedir. Ayrıca iki tarafın da zafer için hedeflediği tarih, Sedan Savaşı'nın yıldönümü olan 2 Eylül 1914'tür.

Balakyan, *Ermeni Golgothası*'nda Berlin'de yaşayan Ermeni gruplarının savaş hakkındaki düşüncelerinden ve Ermeni faaliyetleri ile ilgili Anadolu'dan ve Kafkasya'dan gelen haberlerden de bahsetmektedir. Balakyan'ın anlattıklarından savaşın başlamasıyla birlikte Anadolu topraklarını da içine alacak bağımsız bir Ermenistan devleti kurmak için fırsat doğduğu düşüncesiyle Kafkasya'da gönüllü Ermeni hareketinin oluşturulduğunu öğreniyoruz. Ancak Balakyan, bu oluşuma itiraz eder, çünkü o Ruslara güvenerek hareket etmenin gelecekte Ermenileri çok zor durumda bırakabileceğini düşünmektedir. Eser anlatıcısı sırf bu nedenle, Kafkasya'daki harekete katılmayı değil, “*zor durumda olan halkına yardımcı*

³²¹ Գրիգորիս Պալաթյան, 1991, ibid., էջ 23.

olabilmek amacıyla”³²² İstanbul’a dönmeyi tercih ettiğini belirtir. Beklentisi, Osmanlı Devleti’nin yıkıldığını ve bu topraklar üzerinde bağımsız bir Ermenistan kurulduğunu görmektir. Bu beklentisini kitabın her bölümünde vurgulayan anlatıcı, kendisine neden Berlin’den döndüğünü soran Başpiskopos Yeğişe Turyan’a “*Türk devletinin cenaze töreninde hazır bulunmak için İstanbul’a döndüğünü*”³²³ söyler. Arkadaşlarını Ruslara güvenme konusunda uyardığını da söyleyen Balakyan, Ermenilerin tutumlarını da kitabına yansıtmıştır:

“Herkes, Rus Devleti’nin Ermeni yanlısı politikasından çok umutlu idi, merhametli Çar sayesinde Türkiye Ermenistanı’nı kurtarmanın mümkün olabileceğine inanıyorlardı, 1878 yılındaki son Rus-Türk savaşını hatırladım (...)

Yüzyıllardır umut ettikleri şeyler patlayan volkan gibi alev almış olan her Ermeni, MANTIK kaynaklı herhangi bir sözü dinlemek istemiyordu, diğer yandan intihar anlamına gelen ve yüzyıllardır içinde kükreyen kindar millî duygularının tutsağı olarak, kendisine sunulan çok özel fırsatı kaçırmamak, hızlandırmak isteyen halk, düşman Türkiye’ye hesap sormak için yoğun özlem duydu...”³²⁴

İstanbul’a döndükten sonra Ermenilerin davranışlarını ve Türklerin tepkilerini gözlemleyen Balakyan, pek çok Ermeninin gönüllü çetelere katılmak üzere Kafkasya’ya gittiğini ve alenen Çarlık Rusyası’na destek verdiklerini söylemektedir.

³²² Գրիգորիս Պալարյան, 1991, ibid., էջ 39.

³²³ Ibid., էջ 174.

³²⁴ ibid., էջ 37.

İtilaf Devletleri ordusunun Çanakkale Boğazı'na ulaşması Ermeniler tarafından coşkuyla karşılanmakta, birkaç gün içerisinde bu ordunun İstanbul'u ele geçireceği düşünülmektedir. Ermeniler tarafından çeşitli kutlamalar ve propagandaların İttihat ve Terakki Hükümeti'nce engellenmediği de kitapta açıkça belirtilmektedir.³²⁵ Tüm bu anlatılanlar, Birinci Dünya Savaşı başladığında Ermenilerin rahat ve huzurlu yaşantılarına devam ederek, yıkılacağını umdukları Osmanlı Devleti toprakları üzerinde bağımsız bir Ermenistan kurma arzularını açıkça göstermektedir.

Balakyan'ın değindiği konulardan bir diğeri de, İttihat ve Terakki Hükümeti'nin Sevk ve İskân Kanunu'nu nasıl karara bağladığıdır. Yazara göre bu plan, 1914 yılı Şubat ayında Berlin'de Alman-Türk Derneği Başkanı olan von der Goltz tarafından ortaya atılmıştı. Söz konusu plan “*ordunun cephe gerisini koruma önlemi olarak Rus-Türk sınır boyunda yaşayan Hristiyan halkları sınırdan uzaklaştırma, savaş bölgesinden daha uzakta olan Güneye sevk etme*”³²⁶ esasına dayanıyordu. Talat Paşa'nın, bu planı Enver Paşa'nın adının arkasına saklanarak yürürlüğe koyduğunu belirten Balakyan, bu bilgileri nereden edindiği konusunda açıklama yapmıyor. Almanya'nın bu planının ve Osmanlı Devleti ile yaptığı ittifakın temelinde sömürgecilik anlayışı olduğunu söyleyen Balakyan, söz konusu planı yıkılmakta olan Osmanlı Devleti'nden pay alabilmek için devletin bünyesinde bulunan Ermeni ve Rumların yok edilmesi gerektiği düşüncesine dayanarak oluşturduğunu iddia etmektedir.³²⁷

³²⁵ Գրիգորիս Պալաթյան, 1991, ibid., էջ 48.

³²⁶ Ibid., էջ 68.

³²⁷ Ibid., էջ 68-69.

Yazar, anılarının büyük bir bölümünde Ermenilere yapılan kötü muamelelerden bahsederken, Sevk ve İskân Kanunundan önce milliyetçi Ermenilerin Ruslar tarafından nasıl kışkırtıldığına da değinmektedir. Yazar, Rus komutan Vorontsov-Daşkov'un "*ERMENİ GÖNÜLLÜLERİN KAZANDIĞI TÜRKİYE TOPRAKLARININ KENDİLERİNİN OLACAĞI*"³²⁸ sözünün tutulmayacağını bile bile Ermenilerin, Osmanlı ordusuna karşı Rusları desteklediklerini söylemektedir. Bu durum karşısında İttihat ve Terakki Partisi'nin aldığı önlemler çerçevesinde, hükümetin şüpheli gördüğü Ermeniler 24 Nisan 1915 tarihinde tutuklanır. Esere göre, tutuklananlar arasında anlatıcı Balakyan da vardır. Tutuklandıkları gün İstanbul Merkez Cezaevi'nde bulunduklarını belirten anlatıcı, inanılması güç bir özgüvenle Çanakkale'yi geçerek İstanbul surlarını bombalayan İngiliz zırhlılarının sesini duyduklarını anlatmaktadır:

"Böylece Kızıl Pazarımız, olağandışı herhangi yeni bir olay olmadan geçti. Yalnızca zaman zaman İngiliz ve Rus dev donanmalarının kesik kesik boğuk gürültülerini duyuyorduk. (...)

Gerçekten de tam o gün, İngiliz savaş gemileri Çanakkale'den, Rus savaş gemileri ise Karadeniz'den İstanbul'un hisarlarını vuruyorlardı."³²⁹

Bu cümleler, Balakyan'ın Çanakkale Savaşları hakkında bilgi sahibi olmadığını, hatta Çanakkale'deki savaş seslerinin İstanbul'a ulaşamayacağı düşünülürse, tutuklananlar arasında bulunmadığını göstermektedir.

³²⁸ Գրիգորիս Պալաքյան, 1991, ibid., էջ 72. (Metinde büyük harflerle yazılmıştır.)

³²⁹ Ibid., էջ 81.

İstanbul Merkez Cezaevi'nde kaldıkları günün ertesinde geniş güvenlik önlemleriyle bir vapura bindirilerek Haydarpaşa'ya götürüldüklerini ve buradan da trenle Anadolu'ya doğru yola çıktıklarını belirten anlatıcı Ankara yakınlarındaki Sincanköy Tren İstasyonu'nda bazılarının isimlerinin okunarak trenden ayrıldığını söyler. Pek çoğunun Ermeni Devrimci Federasyonu ya da Hnçaktsutyun Partisi üyesi “*ünlü devrimciler*” olduğu, Ayaş'a gönderildikleri ve çok azının İstanbul'a geri döndüğü söylenmektedir. Anlatıcının verdiği listede bulunan 62 kişiden 13'ünün sağ kalarak İstanbul'a döndüğü, 10'unun da Ayaş dışındaki bölgelerde öldüğü iddia edilmektedir.³³⁰ Çankırı'ya götürülen diğer 69 tutuklu ile ilgili listede ise, bunların 44'ünün sağ kaldığı, 8'inin hastalıktan öldüğü belirtilirken, diğerlerinin öldürüldüğü söylenmektedir.³³¹ Ancak bu anlatılanların tanıklığını yapan, anlatıcının kendisi değildir ve bunları nereden ya da kimden öğrendiği konusunda bilgi vermemektedir.

³³⁰ Գրիգորիս Պալաքյան, 1991, ibid., էջ 87-90.

³³¹ Ibid., էջ 96-99.

Tablo 21. Krikoris Balakyan tarafından verilen Çankırı listesinin diğer kaynaklarla karşılaştırılması

Krikoris Balakyan tarafından verilen Çankırı listesi	Prof. Dr. Yusuf Sarıncay	Teodik	Nesim Ovadya İzrail
Gomidas Vartabed Soğomonyan	Var	Yok	Var
Peder Krikoris Balakyan	Var	Yok	Krikor Balakyan
Hovhan Vartabed Garabedian	Yok	Yok	Var
Keşiş Husik Kaçuni	Papas Osik Kaçuni	Papaz Husig Kaçuni	Husig Kaçuni
Feriköylü Vartan Kahana	Yok	Yok	Der Vartan Kahanay Karagözyan
Peder/Badveli/Krikoryan	Yok	Yok	Yok
Dr. Rupen Çilingiryan (Sevag)	Var	Yok	Rupen Sevag (Çilingiryan)
Taniel Varujan	Danyel Çubukkıryan	Taniel Varujan (Çibukiaryan)	Taniel Varujan (Çibukkaryan)
Kaspar Çeraz	Yok	Yok	Var
Dikran Kelekyan	Diran Kelekyan	Diran Kelegyan	Diran Kelekyan
Dr. V. Torkomyan	Vahran Torkomyan	Yok	Vahram Torkomyan
Püzand Keçyan	Var	Yok	Var
Dr. Armenak Parseğyan	Ermanak Parsihyan	Yok	Armenag Parseğyan
Dr. Krikor Celal	Doktor Krikor Celalyan	Yok	Krikor Hazar Celalyan
Dr. Misak Cevahirciyan	Misak Serkis Cevahirciyan	Yok	Misak Sarkis Cevahirciyan
Dr. Parseğ Dinanyan	Parsih Dinamyan	Yok	Var
Dr. Levon Bardizbanyan	Leon Badizbanyan	Var	Var
Dr. Arşak Kazasyan	Doktor Arsak Kızasyan	Yok	Arşag Kazasyan
Dr. Mirza Ketenciyan	Doktor Emirze Ketenciyan	Yok	Emirze Ketenciyan
Dr. Stepan Miskciyan	Doktor İstapan Miskciyan	Yok	Isdepan Miskciyan
Nişan Kalfayan	Var	Yok	Var
Yervant Çavuşyan	Var	Var	Var
Mikayel Şamdancıyan	Mikail Şamdancıyan	Yok	Var

Hayk Kocasaryan	Haçig Hocasaryan	Yok	Hayg Hocasaryan
Sarkis Kılıcıyan (Sirents)	Serkis Kılınccıyan	Yok	Sarkis Srents (Sarkis Hovhannes Kılıcıyan)
Yervant Tolayan	Var	Yok	Var
Aram Andonyan	Var	Yok	Var
H. Topcuyan	Agop Topcıyan	Yok	Hagop Topcıyan
Movses Bedrosyan	Mosis Bedrosyan	Yok	Yok
Aris İsrailyan	Arastakiz İsrailyan	Var	Arisdakes İsrailyan (Dkhruni)
Samuel Tomacanyan	Samuel Tohumcıyan	Yok	Var
Hüsyen	Hosyan Karakin veled-i Serkis olarak tutuklama listesinde bulunmaktadır.	Karekin Hüsyen	Karekin Hüsyen (Ayaş'a gönderildiği belirtilmektedir.)
Boğos Tanielyan	Bogos veled-i Agop Tanielyan	Var	Var
Vahram Asduryan	Yok	Yok	Vahram Asaduryan
Avedis Zarifyan	Avanis Zarifyan	Yok	Var
Bedros Manikyan	Bedros veled-i Manuk	Yok	Moses Bedros Manukyan
Azarig	Azarik veled-i Ohannes Bülbülcıyan	Yok	Azarig Bülbülcıyan
Asadur Arsenyan	Asator Serkis Arsenyan	Yok	Var
Hagop Nargileciyan	Agop Nargileciyan	Yok	Var
Krikor Miskciyan	Eczacı Krikor Miskciyan	Var	Var
Hagop Terziyan	Eczacı Agop Terziyan	Hagop Terziyan (Hagter)	Hagop Terziyan (Hagter)
Gülistanyan	Nişan Gülistanyan	Yok	Nişan Gülistanyan
Vahan Altunyan	Vahan Altunyan veledi Agop	Vahram Altunyan	Var
Simon Melkonyan	Simon Milkonyan	Yok	Var
Manuk Basmacıyan	Var	Yok	Var
Hagop Koryan	Agop Bogos veledi Koryan	Yok	Var
Karnik İnciciyan	Var	Yok	Var

Terlemezyan	Ohannes Terlemezyan	Yok	Hovhannes Terlemezyan
Asdvadzadur Maneasyan	Asador Manyasyan veledi Haçik	Yok	Var
Ardaşes Parizyan	Yok	Yok	Ardaşes Parisyan
Mıgırdiç Barsamyayn	Yok	Yok	Var
Hagop Beyleryan	Agop Beğleryan	Yok	Var
Noyig D. Stepanyan	Noik Drastpanyan olarak tutuklama listesinde bulunmaktadır.	Yok	Yok
Tanielyan	Yukarıda belirtilen Bogos Tanielyan dışında başka Tanielyan bulunmamaktadır.	Yok	Isdepan Tanielyan
Krikor Ohnikyan	Kirkor Ohangiyan	Var	Krikor Ohnigyan
Aram Ohnikyan	Aram Ohangiyan	Var	Aram Ohnigyan
Hovhannes Ohnikyan	Yok	Yok	Yok
Mıgırdiç Ohnikyan	Yok	Yok	Yok
Kevork Köleyan	Yok	Yok	Hovhannes Kevork Köleyan
Koncagülyan	Kigork Goncagülyan	Yok	Onnig Mağazacıyan
Onnik Mağazacıyan	Var	Yok	Yok
Garabet Dövletyan	Yok	Yok	Var
Aram Kalenderyan	Aram Kalender	Yok	Var
Vağınag Bardizbanyan	Bağnak Badizbanyan	Yok	Var
Parunak Saruhan	Yok	Yok	Yok
Momcıyan	Zara Mumcıyan	Yok	Zare Mumcuayan
Mihran Kayıkcıyan	Tutuklama listesinde adı geçmektedir.	Yok	Var
Levon Kayıkcıyan	Yok	Yok	Var
Kevork Kayıkcıyan	Yok	Yok	Var

Tablo 22. Krikoris Balakyan tarafından verilen Çankırı listesinin diğer kaynaklarla karşılaştırılması

Krikoris Balakyan tarafından verilen Ayaş listesi	Yusuf Sarımay	Teodik	Nesim Ovadya İzrail
Haçadur Malumyan (Agnuni)	Var	Var	Var
Karekin Çakalyan (Khajag)	Karekin Kayacıyan	Var	Var
Rupen Zartaryan	Var	Var	Var
Sarkis Minasyan	Var	Var	Var
Harutyun Cangülyan	Tutuklananlar listesinde var	Var	Var
Doktor Nazaret Dağavaryan	Nazret Dağdaryan	Türkçe listede yok, Ermenice listede var	Var
Hampartsum Boyacıyan (Murad)	Tutuklananlar listesinde var	Var	Var
Harutyun Şahrigyan (Atom)	Var	Var	Var
Adom Yarcanyan (Siamanto)	Yok	Var	Var
Hayg Tiryakyan (Hıraç)	Hayik Tiryakyan veled-i İstepan (Avram Şahin)	Var	Çankırı'ya gönderildikten sonra Ayaş'a nakledildiği belirtilmektedir.
Nerses Zakaryan	Var	Var	Var
Parşeg Şahbaz	Var	Var	Var
Şavarş Krisyan	Var	Var	Var
Yenovk Şahen	Penedo Şahin	Var	Var
Kris Fenerciyan (Silvioyriçi)	Var	Yok	Var
Jak Sayabalyan (Paylag)	Var	Var	Var
Avedis Nakaşyan	Yok	Yok	Var
Haçig Bardizbanyan	Yok	Yok	Var
Karekin Boğosyan (Haçık)	Var	Var	Var
Melkon Gülistanyan	Milkon Gülbenanyan olarak Çankırı listesinde verilmektedir.	Yok	Ayaş'a gönderildikten sonra Çankırı'ya nakledildiği belirtilmektedir.
Garabed Paşayan Khan	Var	Var	Var

Dikran Allahverdi	Yok	Yok	Var
Aristakes Kasbaryan	Aristaki Kasparyan	Var	Var
Nerses Papazyan (eski ismi Maşdots Vartabed)	Nersis Papazyan	Var	Var
Hampartsum Hampartsumyan	Var	Var	Var
Krikor Torosyan (Gigo)	Tutuklananlar listesinde var	Var	Var
Rostom Rostomyants	Var	Var	Var
Sımpad Pürad (Der Ğazarets)	Yok	Var	Var
Melkon Gürciyan (Hrant)	Harenet Gürciyan veled-i Melkon	Yok	Var
Teodor Mendzikyan	Var	Var	Var
Kevork Tercümanyanyan	Kigork Tercümanyanyan	Var	Var
Hayg Tiryakyan (Taşnak Partisi lideri Hayg Tiryakyan'ın yerine yanlışlıkla tutuklanmıştır)	Hayk Tiryakyan adı Çankırı listesinde verilmektedir.	Yok	Var
Haçig İdareciyan	Var	Yok	Var
Mıgırdiç Hovhannesyan	Mıgırdiç Ohannes Şahinyan	Yok	Mıgırdiç Ohannes Şahinyan
Mıgırdiç Hovhannesyan (Yukarıdaki kişi yerine yanlışlıkla tutuklanmıştır)	Yok	Yok	Yok
Sarkis Abo	Yok	Yok	Var
Apraham Hayrigyan	Var	Var	Var
Levon Şamdancıyan (Mikayel Şamdancıyan yerine yanlışlıkla tutuklanmıştır)	Yok	Yok	Var
Püzand Bozacıyan	Yok	Yok	Var
Keğam Parseğyan	Kigam Parsihyan	Var	Var
Hovhannes Kılıcıyan	Ohannes Kılıcıyan veled-i Tavid	Hovhannes Kılıcıyan	Hovhannes Kılıcıyan
Onnik Sırabyan	Onnik Serabyan veled-i Kirkor	Var	Onnig-Jirayr (Onnik Sırabyan)
Levon Larents (Kirişciyan)	Leon Lariñ Veregozimal (Deregazima)	Var	Var
Dikran Çögüryan	Dikran Çukuryan	Var	Var

Ğazar Ğazaryan (Marzbed)	Yok	Var	Var
Harutyun Konyalıyan	Yok	Yok	Var
Mihırtad Haygazn	Mühırtad Haykozoz	Var	Var
Bedros Kalfayan	Var	Var	Var
Bedros Kalfayan (Yukarıdaki Belediye Başkanının yerine yanlışıklıkla tutuklandı)	Yok	Yok	Yok
Garabet Taşıçıyan	Yok	Var	Var
Harutyun Asduryan	Asadoryan adıyla tutuklananlar listesinde bulunmaktadır.	Yok	Harutyun Asaduryan
Garabet Sarafyan	Karabet Sarrafyan olarak Çankırı listesinde verilmektedir.	Yok	Çankırı'ya gönderildiği belirtilmektedir.
Vramşabuh Samuelof	Viram Şabuh Samoilof	Var	Var
Sarkis Armıdantsi	Yok	Yok	Var
Haçık Berberyan	Yok	Yok	Var
Vırtanes Mardigyan	Yok	Yok	Var
Mihran Ağacanyan	Yok	Yok	Yok
Nişan (Kumkapılı ressam)	Yok	Yok	Yok
Dikran Acemyan	Yok	Yok	Var
Margos Sefer	Yok	Yok	Margos Servet
Serovpe Noradungyan	Serupe Nevradonkyan	Var	Var
Partoğ Zoryan (Jirayr)	Partoh Çopukyan (Jirayir)	Var	Var

Balakyan, Çankırı'ya gönderilen Ermenilerin yaşamlarından bahsederken, bu şehirde rahatça gezebildiklerini, dinî ayinlerini yapabildiklerini, İstanbul'da bulunanlarla haberleşebildiklerini ve Patrikhanenin gönderdiği para yardımını alabildiklerini kitabın "Sürgünlerin Şehirdeki Yaşamı" başlıklı 10. alt bölümünde açıkça belirtmektedir.

Anlatıcı, 1915 yılının Ağustos ayı başlarında, tutuklanarak İstanbul'dan Çankırı'ya getirilen bazı Ermeniler için af emri geldiğini ve İstanbul dışında herhangi bir şehre yerleşerek ikamet etmelerine izin verildiğini söylemektedir. Eserde, anlatıcı Balakyan da, istediği şehre yerleşme özgürlüğüne sahip olanlar arasındadır. Ancak, Osmanlı arşiv belgelerinde kitabın yazarı olan Krikoris Balkayan'ın Ermişe Manastırı'na gönderildiğinin belirtildiği açıktır. Bu noktada, artık anlatıcı ile yazar arasındaki bağlar kopmakta ve eser, Balakyan'ın gerçek yaşantısından uzaklaşarak kurmaca bir niteliğe bürünmektedir. Dolayısıyla, eserin ilerleyen sayfalarında bahsi geçen Der Zor göçü de, bu göç sırasında yaşandığı iddia edilen ve mağdur Ermeni imgesi yaratan tüm diğer ayrıntılar gibi tamamen kurmacadır.

Söz konusu ayrıntıların kurmaca olduğu, Osmanlı arşiv belgelerine başvurmadan da, eserin kurgusunun dayandığı çelişkilerden fark edilmektedir. Örneğin, nezaretlerindeki Ermenilerin Kayseri'ye sağ salim ulaştırılmaları konusunda emir almış olan jandarmalara³³² yüklü rüşvetler vermek zorunda kalmaları iddiası ile kitabın birçok bölümünde ekmek satın alacak paralarının bile bulunmadığının belirtilmesi eserdeki çelişkili ifadelerden biridir.

³³² Գրիգորիս Պալաթյան, 1991, ibid., էջ 187.

Ayrıca, Osmanlı askerlerinin Ermenileri “ölüm kampı”na götürdükleri iddiası ile bu Ermenilerin geçtikleri yerleşim yerlerinde serbestçe dolaşabildikleri yönünde verilen bilgi bir diğer çelişkidir. Bu durumu gösteren en belirgin örnek, anlatıcının Halep’te gerçekleşen kaçışından önce –yine rüşvet iddiasıyla birlikte- bu kentte alışveriş yapmak üzere gezdiğini ve bir Rum lokantasında yemek yediğini anlatmasıdır:

“Bilindiği üzere, rüşvet sayesinde, acılı arkadaşlarımızın istediği alışverişini yapmak üzere jandarma gözetimi olmaksızın şehre tekrar gitmek için istisnai izin elde etmeyi başardım.

Bu fırsatla sıcak bir çorba içme isteğiyle, tren istasyonunun karşısındaki bir Rum lokantasına girdim. Ama öğlene daha vakit olduğu için yemek henüz hazırlanmadığından uzun süre beklemek zorunda kaldım.”³³³

Anlatıcının kaçış öyküsü de ilginç veriler sunmaktadır. Kaçışına yardım eden kişi Van Ermenilerinden 52 yaşındaki Hovhannes’tir. Hovhannes, yıllarca İzmit civarında kaçakçılık yapmış, birçok reji müfettişini öldürmüş ve Osmanlı hükümeti tarafından özel ücretli jandarma olarak işe alınmıştır.³³⁴ Bir devletin, (eserde iddia edilen “Osmanlı Devleti’nin Ermenileri yok etme” planı da göz ardı edilmeden) kaçakçı ve katil olan Hovhannes’i tutuklamak yerine, neden kendisine memur olarak atadığı sorusuna okuyucu cevap bulamamaktadır.

³³³ Գրիգորիս Պալարյան, 1991, ibid., էջ 374.

³³⁴ Ibid., էջ 386.

Böylece anlatıcı, 2 Nisan 1916 tarihinde trene binip Der Zor'a gitmek üzereyken, umut içerisinde kaçma eylemini gerçekleştirir:

“ (...) gerçekten kurtulmak istiyorsam, fiziksel ya da manevi tüm güçlerimi toplayarak kararlı bir adım atmam gerekiyordu.

Beş yüz yıl süren korkunç tutsaklıkta atalarımızın ve dedelerimizin sabırla beklediği, millî kurtuluşu görmek değil miydi?

Ararat'ın sonsuz karla kaplı doruğunda gül rengi şafak, göç eden halkın, çöllerin derinliklerine ve kum tarlalarına kovulmuş çocuklarının uyanışını dirilterek, umut dolu, hayat veren ışınlarını artık saçmaya başlamıştı.

Ölüm günleri geçmişti; atalarının ruhlarını hatırlamanın coşkusuyla Ermeniliğin mucizevi yeniden doğuşunu görmek için yaşamak zamanıydı.”³³⁵

Anlatıcının gerek Çankırı'ya gelene kadar, gerekse yolculuk sırasında olanlarla ilgili okuyucuya aktardıkları ile zalim, barbar, vahşi, yağmacı, beceriksiz bir Türk imgesi oluşturulmaktadır. Bunun yanı sıra çalışkan, özverili ve dürüst Ermeni imgesi göze çarpar.

“Türkler, Ermenileri yüzyıllardır süregelen beceri ve mesleklerinden bir kere kopararak, Ermeni mimarlar ve yaratıcı çalışmaları olmaksızın, hiçbir şey yapamayacaklarını ilk kez anlamışlardı: Osmanlı

³³⁵ Գրիգորիս Պալաթյան, 1991, ibid., էջ 389.

hükümetinin direği olan çiftçi, zanaatkâr, tüccar, banker, doktor, eczacı, maliyeci ve sanatçı, mimar ve mühendis ve politikacılar yüzyıllardır Ermeni olmuştu.”³³⁶

Türk imgesi oluşturulurken anlatılan barbarlık hikâyelerine Balakyan’ın kesinlikle tanık olmadığı, ya başka birini tanık gösterdiği ya da üçüncü bir kişinin tanıklığından Balakyan’a bahsedildiği ve okuyucuya bu şekilde aktarıldığı görülmektedir. Dolayısıyla eserin, içerdiği verilerle olumsuz bir Türk imgesi yaratmaya güdümlendiği sonucuna varıyoruz.

4.3.3. Leon Zaven Surmelian, *Soruyorum Size Hanımlar ve Beyler*

Ermeni edebiyatında Birinci Dünya Savaşı anıları kapsamında inceleyeceğimiz son eser, Leon Zaven Surmelian’ın *Soruyorum Size Hanımlar ve Beyler (I Ask You Ladies and Gentilmen)* adlı anı-romanı olacak.

Leon Zaven Surmelian’ın 1945 yılında İngilizce olarak yazdığı *Soruyorum Size Hanımlar ve Beyler* tezimiz için önemli, çünkü yazar, Birinci Dünya Savaşı yıllarına bir çocuk olarak tanıklık etmiş, eserinde okurlarına savaş öncesi ve sonrasında sosyal yaşamla ilgili gözlemlerini sunmuş, ayrıca anlattığı öykülerde Ermeni ve Rumların Türklere bakış açısını analiz etmemize olanak veren bilgiler aktarmıştır.

³³⁶ Գրիգորիս Պալաթյան, 1991, ibid., էջ 389.

Şair, yazar ve editör olan Leon Zaven Surmelian, 1905'te Trabzon'da doğmuş, 1995'te Kaliforniya'da ölmüştür. Birinci Dünya Savaşı yıllarını Trabzon, Batum, İzmit ve İstanbul'da geçirmiştir. Ermenice kaynaklar, Leon Zaven Surmelian'ın edebiyat yaşamına 1922 yılında İstanbul'da yayımlanan “Arzu (Փափագ)” adlı şiiriyle başladığı bilgisini veriyor.³³⁷ Surmelian aynı yıl ziraat eğitimi almak üzere Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmiş, 1931 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde İngilizce olarak yayımlanan haftalık “Armenian Messenger” gazetesini çıkarmıştır. Metro-Goldwyn-Mayer'da senaryo yazarlığı yapmış, 1958-1969 yılları arasında California Üniversitesi'nde dersler vermiştir. *Soruyorum Size Hanımlar ve Beyler* adlı anı-romanından başka, 98,6° (1950) adlı bir romanı ve *Kurmaca Yazım Teknikleri: Ölçü ve Çılgınlık (Techniques of Fiction Writing: Measure and Madness, 1968)* adlı inceleme yazısı mevcuttur.³³⁸

Soruyorum Size Hanımlar ve Beyler'de yazar on yaşındayken tanık olduğu olayların üstünden 30 yıl gibi bir süre geçtikten sonra belleğinde kalanları bir çocuğun gözünden anlatmaktadır. 25 bölümden oluşan eser, toplam 316 sayfalık bir hacme sahiptir. Eserin özgün metni İngilizcedir. Ermeniceye 1980 yılında Hraç P. Buşıkanyan tarafından çevrilmiştir.³³⁹ Türkçe çevirisini Zülal Kılıç, *Soruyorum Size*

³³⁷ Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հատոր 10, Խմբագիր՝ Վիկտոր Համբարձումյան, Հայ սովետական հանրագիտարան հրատարակչություն, Երևան, 1984, էջ 478.

³³⁸ Ibid., էջ 478.

³³⁹ Լևոն Սյուրմելյան, Ձեզ եմ դիմում, տիկիներ և պարոններ, Թարգ. Հրաչ Պ. Բուջիկանյան, Սովետական Գրող, Երևան, 1980.

Hanımlar ve Beyler adıyla yapmıştır ve bu çeviri Aras Yayıncılık tarafından 2013 yılında yayımlanmıştır.³⁴⁰ Tezimizde kitabın İngilizce nüshası kullanılacaktır.

Soruyorum Size Hanımlar ve Beyler’in eser anlatıcısı Zaven adlı on yaşında bir Ermeni çocuktur. Yazarın biyografisine ilişkin elimizdeki bilgiler, anlatıcı ve yazarın örtüştüğünü gösteriyor. Eserde anlatılan öykü birinci tekil şahıs anlatıcı tarafından, öznel anlatıcı konumu ile içten dışa anlatı açısı kullanılarak aktarılmaktadır. Sunuş biçimi, yorum, tasvir ve bilinç akışıdır. Kullanılan sözcükler yoğun olarak orta üslup düzeyindedir. Romanın zaman kurusu karmaşık değil: anlatılan zaman 1913 yılından başlayarak 1945 yılına dek sürüyor ve anlatım zamanı ile anlatılan zaman örtüşüyor. Hatırlanan küçük anlar dışında geriye dönüş tekniği kullanılmıyor.

Anlatıcı Zaven *Soruyorum Size Hanımlar ve Beyler*’in genelinde olaylara karşı eleştirel bir anlatım tutumu sergiliyor:

“Zefanoz’dan ayrılırken, sefil bir mülteci grubuna benziyorduk. İşe yaramayacağını bildiğimizden evimizin kapısını kilitlemedik. Türk köylüler zengin ganimeti hissederek şimdiden akbabalar gibi köyün çevresine üşüşmüşlerdi. Herhangi bir şeyi satmamız yasak olduğundan ve Mezopotamya’ya yürüyerek gitmek zorunda olduğumuzdan sahip olduğumuz şeylerin bize faydası yoktu. Remzi Sami Bey’in verdiği

³⁴⁰ Leon Z. Surmelian, *Soruyorum Size Hanımlar ve Beyler*, Çev.: Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2013.

güvencelere rağmen hükümetin bunları kilit altında tutacağına inanacak kadar saf değildik.”³⁴¹

Eserde anlatılan ilk olay, Zaven’in, Ermeni Devrimci Federasyonu (Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն/Hay Herapoğakan Daşnaktsutyun) üyesi olan Harutyun dayısının ölümüdür. Harutyun, ziraat eğitimi gördüğü Paris’ten hasta olarak döner ve eserde ne olduğu belirtilmeyen bu hastalık nedeniyle kısa sürede ölür. Yaklaşık olarak 1913 yılında gerçekleşen ve 23-24 yaşlarında olduğu belirtilen Harutyun’un ölümü ailede büyük üzüntü yaratır. Harutyun’un anlatısı, ileride Zaven’in yaşayacağı hayatın ipuçlarını içermesi bakımından teknik olarak önemlidir. Ayrıca anlatıcının, hastalığından dolayı yatağından hiç çıkamayan dayısını kutsallaştırarak “*Orada, İsa gibi yatıyordu*”³⁴² benzetmesini yapması, Balakyan’ın “Golgotha” metaforunu anımsatır ve eserde anlatılacak olaylar için dinî bir zemin hazırlığı oluşturur.

Her ne kadar eserde Zaven’in ileride dayısı Harutyun’un yolundan gideceğine dair ipuçları verilmiş olsa da onun hayranlık duyduğu kişi bir çete üyesi olan diğer dayısı Leon’dur. Çünkü Leon Dayının elinde her zaman silah vardır. Zaven’in algısında bu silah cesaretin simgesidir. Cesur ve güçlü olmak ise Türklere karşı savaşabilmek ve Antranik’in çetesine katılmak için gereklidir. Zaven’in hayalleri ve

³⁴¹ Leon Z. Surmelian, *I Ask You, Ladies and Gentlemen*, E.P. Dutton&Co., New York, 1945, p. 85. (İncelenen eserden yapılan alıntılar İngilizce’den Türkçe’ye tarafımızdan çevirilmiştir.)

³⁴² Ibid., p. 15.

ihtirasları, mikro düzeyde, bir Ermeni ailenin benimsediği eğitimde küçük çocukların karakterini ve bakış açısını şekillendiren unsurları görmemize olanak veriyor:

“Hep askercilik oynuyordum, tüfeği, kılıcı ve teçhizatı olan bir askerî üniformam vardı. Devrimci çeteleriyle Osmanlı İmparatorluğu’nun gücüne karşı koyan Ermeni millî kahramanı Antranik için savaşıyordum.”³⁴³

Bu noktada, yazar Surmelian’ın Ermeni halkı ve çocuklarında tarih ve milliyetçilik algısını oluşturmak için kullandığı “*millî kahraman*” imgesine kaynaklık eden kişilerin reel yaşamdaki faaliyetlerini gündeme taşımak gerekliliği hâsıl oldu. Küçük Zaven’in uğruna savaşmayı hayal ettiği Antranik Osmanlı Devleti uyruğuna mensuptur. Bir çete reisi olan Antranik, Balkan Savaşları sırasında çetesiyle birlikte kendi devletine (Osmanlı Devleti’ne) karşı Bulgarların yanında silah kullanmış, Birinci Dünya Savaşı başladığında ise Rusya’nın desteğiyle oluşturulan Ermeni Gönüllü Birlikleri’ne çetesini dâhil ederek, yine Osmanlı Devleti’ne karşı Rus ordusuna destek vermek üzere Doğu Anadolu’ya geçmiştir.³⁴⁴ Anlatıcı Zaven’in, incelediğimiz eserde ailesini “yurtsever/patriotic” olarak tanıtmayı ve kurduğu hayallerde bir teröriste öykünerek vatandaşı olduğu Osmanlı Devleti’ne karşı savaşmayı arzulaması, söz konusu ailenin Türk düşmanlığı beslediğini, vatandaşı oldukları Osmanlı Devleti’nin yıkılmasını ve daha sonra belirttiği gibi Rusya’nın desteğiyle yaşadıkları yer olan Trabzon da dâhil olmak üzere bağımsız bir

³⁴³ Leon Z. Surmelian, 1945, *ibid.*, p. 15.

³⁴⁴ Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, Çev.: Mariam Arpi, Nairi Arek, Pêrî Yayınları, İstanbul, 2003, s. 170-173.

Ermeni devleti kurmayı istediklerini, dolayısıyla da “yurtsever” değil, aşırı milliyetçi olarak tanımlanabileceklerini göstermektedir.³⁴⁵

Ermeni çete mensuplarının gerçekleştirdiği ve ülke çapında endişe ve kaygıya neden olan terör eylemlerini dillendiren öykülerin küçük Zaven üzerindeki etkisi çocuk psikologlarını ve pedagogları ürkütecek boyuttadır:

“Annem ve Azniv Teyze örgülerini, Viktorya da dantellerini örerken, Leon Dayı Ermeni devrimcilerin heyecanlı öykülerini anlatırdı: Köyümüzün gençlerinden bazılarının Lazlar ve jandarmalarla nasıl çarpıştıklarını ve cesaretleriyle Makedonya’da Bulgar komitacılar arasında bile ün saldıklarını; devrimcilerin nasıl Konstantinopolis’te Osmanlı Bankası’nı işgal edip reformlar yapılmazsa binayı havaya uçurmakla tehdit ettiklerini; yüce David Beg’in İranlıları, Türkleri ve Kürtleri Karabağ’dan nasıl gönderdiğini; Kilikya dağlarında Zeytun köylülerinin elli bin kişilik Türk ordusunu nasıl püskürttüğünü ve Büyük Hristiyan güçler müdahale edip haklarını savunma sözü verinceye kadar çakmaklı tüfeklerini elden bırakmadıklarını...

(...)

³⁴⁵ Ermenilerde terör algısına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Prof. Dr. Birsen Karaca, “Armenian Terror During the Change in the Perception of and Reaction Towards Terrorism”, *Review of Armenian Studies*, No: 31, Special issue: Centenary of the Armenian Resettlement, Ankara, 2015, p. 205-221.

Bu öykülerden o kadar heyecanlanırdım ki etrafta çılgınca koşarak,
‘Bum! Bum! Bum!’ diye bağırarak, bu savaşlarda tekrar tekrar
çatışırdım.”³⁴⁶

Ermeni milliyetçiliğine dair unsurların çok yoğun olduğu ve Türk düşmanlığının açıkça hissedildiği eserde, Trabzon’da yaşayan diğer etnik gruplardan da bahsedilmektedir: Yazar Rumları, çok yardımsever ve cesur insanlar olarak anlatırken Lazlar için, “*korsanlık ve haydutluk yapan, kanunsuz bir halk*”³⁴⁷ tanımlamasını yapar.

“ (...) Doktor Andreas Metaxas (...) cennetten gönderilen bir melek gibi bizi görmeye geldi. O tek umudumuz, dış dünyayla iletişim kurmak için tek aracımızdı. Bir Türk sokağında bizi ziyaret etmek gerçekten cesaret isterdi.”³⁴⁸

Küçük Zaven, on yaşında bir çocukta olağanüstü duran bir algı kapasitesi ve gözlem yeteneğiyle, Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Ermeni örgütlenmesinin nasıl geliştiğini anlatır, Ermeni Devrimci Federasyonu’nun Türk yöneticilerle iyi ilişkiler içerisinde olduğundan, ancak yine de örgütlenmenin sürdürülmesi gerektiği düşüncesinin köylerde yaşayan Ermeniler tarafından dahi benimsendiğinden

³⁴⁶ Leon Z. Surmelian, 1945, ibid., pp. 56-57.

³⁴⁷ Ibid., p. 50.

³⁴⁸ Ibid., p. 90-91.

bahseder.³⁴⁹ Bunun yanı sıra, Zaven, “*Amca/Uncle*” olarak nitelendirilen Rusya’nın Trabzon’u ele geçirmesi hayalinin tüm Ermenileri heyecanlandığını da gözlemler:

“‘Şehir okulumuzda gelecek yıl Rusça öğretilecek,’ diye ekledi Leon dayı.

Okulumuzu hiçbir şey bu kadar heyecanlandırmamıştı. Anadilimizin yanı sıra Fransızca ve Türkçe öğretiliyordu -ama Rusça öğrenmenin anlamı nefes kesiciydi, güçlü Amcamızın kesinlikle Trabzon’a ilerlediğini hissediyorduk.”³⁵⁰

Zaven’in Ruslarla ilgili anlattıkları yalnızca Leon dayının öyküleriyle sınırlı değildir, zihnindeki kurtarıcı Rus algısı kendi deneyimleriyle de beslenmektedir. Şöyle ki ülkelerini, yaşadıkları şehri bombalayan Rus donanmasına karşı, o esnada okulda olan Ermeni çocukların ve öğretmenlerinin verdikleri tepki akıl almaz bir şekilde coşku doludur:

“‘Rus savaş gemileri kenti bombalıyor!’ diye bağırdı müdürümüz heyecanla. Kiliseye! Herkes kiliseye gitsin!’

Biz de neşeyle kiliseye koştuk. Kilisenin haçı denizden açıkça görülebildiği için burada tamamen güvende hissediyorduk ve Rusları,

³⁴⁹ Leon Z. Surmelian, 1945, *ibid.*, p. 55.

³⁵⁰ *Ibid.*, p. 54.

bizi Türk boyunduruğundan kurtarmaya gelen Hristiyan savaşçılar olarak hayal ediyorduk.”³⁵¹

Bu noktada, Surmelian’ın anlatısının, 1809-1848 yılları arasında yaşamış olan Ermeni şair ve yazar Haçatur Abovyan’ın “Erivan Kalesinin Fethi” başlıklı yazısıyla karşılaştırılabilecek niteliklere sahip olduğunu söylemek gerekiyor. Çünkü Surmelian gibi Abovyan da, Pers egemenliğinde olan Erivan’ın Ermeniler tarafından alınmasına yardım eden Rusları övüyor ve Rusların mağdur Ermeni halkına umut getirdiğini söyleyerek “*Erivan sonsuza dek Pers boyunduruğundan kurtuldu*”³⁵² ifadesini kullanıyor.

Ermenileri sevince boğan bu Rus bombardımanı eserin kurgusu içerisinde bir dönüm noktası niteliğindedir:

Osmanlı Devleti ülke sınırları içindeki olumsuzluklarla mücadele için bazı önlemler alır, bu önlemlerden birisi de Sevk ve İskân Kanunu’dur. Eserde, gelen emir doğrultusunda, Trabzon’da yaşayan (yürüyemeyecek kadar hasta ve yaşlı olanlar hariç) tüm Ermenilerin iç bölgelere yerleştirileceği ve savaşın sonuna kadar orada kalacağı belirtilmektedir.³⁵³

Gelen emir üzerine, Ermeniler kendi aralarında tartışırlar. Bu tartışmalarda ön plana çıkan görüşleri şu başlıklar altında toplayabiliriz:

³⁵¹ Leon Z. Surmelian, 1945, ibid., p. 69.

³⁵² А. С. Гарибян, Дж. А. Гарибян, *Краткий курс армянского языка*, Издательство «Луйс», Ереван, 1970, с. 90.

³⁵³ Leon Z. Surmelian, 1945, ibid., p. 81.

1. Türkler nankördür.

“Kanlı sultanlarının yaşadığı sarayları biz inşa ettik, en büyük camilerini biz inşa ettik, elbiselerini diktik, ayakkabılarını yaptık, hastalarını tedavi ettik ve hatta çocuklarına kendi dillerinde nasıl okuyup yazacaklarını öğrettik. Biz yaptık, onlar yıktılar.”³⁵⁴

2. Türkler, Ermenileri çöllere sürecektir ve yok edecekler: Emirde sadece “iç bölgelere” gönderileceğinin belirtildiği söylenmesine rağmen, böyle bir düşüncenin ortaya atılması, Ermenilerin kendi içlerinde panik yaratarak isyan çıkarma çabasını göstermektedir.

“‘Bizi nereye gönderecekler?’

‘Arap çöllerine. (...) Musul ve Bağdat’a kadar yürümek zorundayız.’

‘Musul’a ulaşmak en az dört ay sürer.’”³⁵⁵

3. Olağanüstü koşullar içerisinde yaygınlaşan rivayetler arasında Sevk ve İskân Kanunu’nun Almanların tavsiyesi ile Ermenileri savaş olan bölgeden uzaklaştırmak için uygulandığı söylenirken, Ermeni önderlerinin önerisi tek çarenin dağlara çıkarak Ermeni Gönüllü Birlikleri’ne katılmak ve Ruslara destek vermek olduğu yönündedir:

“Savaş zamanı; hükümet Van’da olanlardan dolayı rahatsız oldu, bu yüzden Ermeni nüfusunu askerî gereklilikten dolayı cepheden daha

³⁵⁴ Leon Z. Surmelian, 1945, ibid., p. 81-82.

³⁵⁵ Ibid., p. 82.

uzağa götürmek istiyorlar. Sanırım, bu Alman genelkurmayının bir tavsiyesi. (...)

‘Yapmamız gereken, mümkün olduğunca çoğumuzun dağlara kaçması ve savaşıarak Rus hatlarına ulaşması.’³⁵⁶

Yukarıda verilen tüm bu konuşmalar, Zaven’in dinleyicisi olduğu ve aralarında Leon dayının da bulunduğu, köyün ileri gelenlerinin gerçekleştirdiği toplantılarda geçmektedir.

Bu emir çerçevesinde göç etmesi gerekenlerin arasında Zaven’in ailesi de vardır. Ancak, aile Zaven’i yanında götürmez, Amerikan Misyonu’na emanet eder. Bir süre sonra hükümet görevlileri Zaven’i ve orada bulunan diğer Ermeni çocukları alıp başka bir yetimhaneye götürür. Burada teyzesi ve kız kardeşleriyle tekrar buluşan Zaven, kısa bir süre sonra onlardan tekrar ayrılmak zorunda kalır ve Cevizlik köyünde Laz bir “*başıbozuk*” tarafından evlatlık alınır. Bundan sonra, Zaven’in mağduriyet öyküsü kaldığı Türk ailelerin yanında devam eder. Margaret Ajemian Ahnert’in eserinin başkişisi Ester gibi Zaven de Türklere karşı içinde beslediği düşmanca duygulardan dolayı kendisine çok iyi davrandığını belirttiği bu ailelerin hiçbirisiyle yaşayamaz.

“Birbirimizi anlayabilir, arkadaş olabilirdik. Ne o ne de Ali, Ermeni geçmişime değindiler. Bana bir Türkmüşüm, kendilerinden biriymişim gibi, hatta daha da iyi davrandılar. (...)

³⁵⁶ Leon Z. Surmelian, 1945, *ibid.*, p. 82.

Osman Ağa'nın karısına bir köyde yaşamaya alışık olmadığımı ve Cevizlik'e geri dönmek istediğimi söyledim. Çok mutsuz olduğumu gördü ve kocasına haber verdi. Osman Ağa köyde kalmak istemediğim için bana çok kızdı ve asla Türk olmayacağımı anladı.

Şehre dönerken neredeyse tek kelime bile etmedi, ikimiz de düşmanca sessizliğimizi koruduk.”³⁵⁷

Buna karşın, on yaşındaki Zaven, Rumca konuşmak zorunda kaldığı ve adını değiştirerek kendisine bir Rum ismi veren Rum ailenin yanında savaş bitinceye kadar saklanır ve bundan üzüntü duymaz. Kaldığı Rum köyünden Ruslar Trabzon'u işgal edince çıkar.

Eserde Zaven'in eskiden yaşadığı evi yeniden gördüğünde hissettikleri bilinç akışı tekniğiyle sunulmuştur:

“Misafir odasından mutfığa koştum. (...) Hayır, Annem orada değildi. Ama onun yıllık stoğumuz için incir reçeli kaynattığını görebiliyordum, biz çocuklar da, ellerimizde çay kaşıkları ve tabaklarla, kaynayan kazanın üstünde oluşan o sıcak, lezzetli mor köpükten biraz daha alma umuduyla dudaklarımızı şapırdatıyorduk.”³⁵⁸

³⁵⁷ Leon Z. Surmelian, 1945, *ibid.*, pp. 121-122.

³⁵⁸ *Ibid.*, pp. 149-150.

Zaven'in kimlik algısı çelişkilerle doludur: Bir Rum köyünde yaşarken Rum kimliğini benimsemiş olmaktan rahatsızlık duymaz ama tekrar bulunduğu kardeşlerinin Ermeni'den çok Rum'a benzediğini fark edince rahatsız olmuştur:

“Aleksandro, Onnig'in Rum adıydı. Nvart şimdi Niobe'ydi ve Eugenia'nın adını Rumcadaki gibi telaffuz ediyorlardı.

(...)

Erkek kardeşim ve kız kardeşlerim tamamen doktorun ailesinin parçası haline gelmişlerdi ve bende Ermeni'den çok Rum izlenimi bıraktılar, oysa ben, Batum'a gitmeden önce edindiğim Rum karakterimi artık terk etmiştim.”³⁵⁹

Eserde Türk düşmanlığı çeşitli örneklerle sürekli tekrarlanmaktadır. Bu durumun en belirgin örneklerinden biri, Trabzon'a geldikten sonra Mihitaristler tarafından desteklenen okula devam eden Zaven'in, Ermeni arkadaşları ile birlikte bir hafta sonu yaptıkları eylemdir: Bir hamalı sırf Türk olduğu gerekçesiyle öldüresiye döverler. Zaven anılarında bu suçun cezasının, Türk cemaatine tazminat ödemek, suçluların tutuklanması ve ayrıca okuldan atılmak olduğunu söyler, ancak tazminat ödenip ödenmediği konusunda bilgi vermez. Bu olay, “*dost tavırlı memurlar meselenin üstünü*”³⁶⁰ örtünce kapanmıştır. İşledikleri suç nedeniyle kendisinden özür dilemeye gittikleri “Vartabed” de Türk düşmanlığını kınayan bir tutum sergilemez. Bunun yerine çocuklara yaptığı konuşmada “öç almanın” farklı yollarını

³⁵⁹ Leon Z. Surmelian, 1945, *ibid.*, p. 168-169.

³⁶⁰ *Ibid.*, p. 179.

denemelerini öğütler. Zaven'in kaderinde önemli bir yeri olan Vartabed'in konuşması şu şekildedir:

“‘İntikam, insani tutkuların en günahkâridir.’

(...) ‘Sevgili oğullarım, Türkler milletimizin eski ağacını kesti,’ dedi. ‘Kuşkusuz, intikamınızı almanız gerekiyor. Bu sizin en büyük yurtsever göreviniz, hayatınızın kutsal işi. Ama intikamınızı, Hristiyanlar ve Mıkhitarist centilmenler olarak, büyük başarılar elde etmekle, okulunuza ve milletinize büyük onur sağlamakla, Tanrı’nın sevgili kulları olmakla almalısınız; böylece bütün uygar dünya sizi gösterecek ve şöyle söylecektir:

‘Bunlar Türklerin kestiği, ama köklerini yok edemediği, güçlü, eski ağacın dallarıdır. Tekrar büyüdü ve çiçeklendi.’”³⁶¹

Rusların işgali altındaki Trabzon’da rahat yaşayan Zaven, Rus Devriminin ardından yaşananları da aktarmaktadır. Rus askerlerinin sevinç içinde evlerine dönme telaşı Ermenilerde üzüntü yaratır, çünkü Trabzon’da Türklerin savaşıacağı sadece Ermeniler ve Gürcüler kalmıştır. Dolayısıyla, Ermenilerin askerî anlamda destekleri büyük ölçüde azalmıştır ve Türkler kenti tekrar ele geçirmeden kaçmaları gerektiğini düşünmektedirler. Sonuçta okul Batum’a taşınır. Elbette Zaven de. Anlatıcı buradaki gözlemlerini ve siyasi olaylarla ilgili duyduklarını şöyle anlatır:

“Batum, Balalaykaların neşeli kenti, şimdi matemli ve perişandı. Sovyet Rusya, Almanya tarafından, Rusların fethettiği Türkiye Ermenistanı’nın

³⁶¹ Leon Z. Surmelian, 1945, ibid., p. 180.

tamamını olduğu gibi, Kafkas bölgesi olan Batum-Kars-Ardahan'ı da Türklerle geri vermeye zorlamıştı. Ama Gürcüler ve Ermeniler, bu bölgenin kendilerine ait olduğunu ileri sürerek Sovyet Rusya'nın imzaladığı antlaşmayı tanımayı reddetti. Gürcüler Batum'un, Ermeniler ise Kars, Ardahan ve Bak'nn savunmasını üstlendiler. Bak, Ermenistan'da değildi, Azeriler orayı başkentleri olarak kabul ediyorlardı, ama Ermenilerin tüm grupları Türklerin ve Almanların Bak'y almalarını engellemeye karar vermişlerdi. şehirdeki Müslüman ayaklanmalarını bastırdılar ve on ay boyunca Almanları ve Türkleri Bak'nn dışında tuttular.³⁶²

Zaven, kendisini ait hissettiği Ermenistan'a ziraat aracılığıyla katkıda bulunabileceğini düşündüğü için yurtdışında tarım eğitimi almak ister. Gerekli referansları alarak Kansas'a gitmeyi başaran Zaven'in eser boyunca göze çarpan kimlik sorunu başka bir boyuta ulaşır. Kansas'ta geçirdiği bir yılın ardından kendisini Amerikalı hissettiğini söyler. Esere adını da veren "Soruyorum Size Hanımlar ve Beyler" başlıklı 24. Bölümde anlatıcı Amerika ve bıraktığı memleketi ile ilgili duygularını açıkça aktarmaktadır:

"Hanımlar ve beyler, Amerika'da olmak güzel ve söylediğim gibi, her zaman Amerika için savaşacağım, ama bir zamanlar, halkını kurtaramamış bir Kurtarıcı'ya adanmış Vank adlı bir manastır var olmuşsa, bir insan ne yapabilir yılbaşı akşamında?

(...)

³⁶² Leon Z. Surmelian, 1945, ibid., p. 183.

İçki içmeyi sevmem. (...) Ama on iki ayda bir kere, yılbaşı akşamı, geçmişimi, eskilerin yılbaşlarını unutmalıyım. Anayasaya içtenlikle bağlı bir Amerikan yurttaşıyım ve her zaman Amerika için savaşıcağım; ama soruyorum size, bir adam çocukluğunu nasıl unutabilir?”³⁶³

Eserde Zaven’in kimlik oluşumu ile ilgili kayda değer bir diğer olay eserin “Öz-Tanrılar Derneği” başlıklı 14. Bölümünde gerçekleşir. Bu bölümde Zaven, Pakrat Yergat isimli bir gençle tanışır. Pakrat Yergat’ın çocuklara da değişik gelen düşünceleri ve hareketleri vardır: O kendisini hiçbir milliyete ve dine ait hissetmeyen biridir. Çocuklara Hristiyanlığın saçma öğretilerden oluştuğunu, bedenin ölümsüz olduğunu, aşka dair duyguların insanı güçsüzleştirdiğini, her insanın Tanrısının aslında kendisi olduğunu vb. söylemektedir. Çocuklara kendisinin de dâhil olduğu Öz-Tanrılar Derneği’ne üye olmalarını öğütler. Zaven ve arkadaşları ona inanır ve vakit kaybetmeden çıkardıkları isyanla, kendilerine gerekli olan belgeleri alıp Rostov’a (Rusya) giderler.

Bu noktada, eserdeki “Öz-Tanrılar Derneği” başlıklı bölümünde anlatılanların, Yervat Odyan’ın *Yoldaş Pançuni* adlı eserinde anlatılanlarla benzerliği dikkat çekiyor. Şöyle ki, Ermeni edebiyatında hicivci bir üslupla kaleme alınmış olan bu eserde, Yoldaş Pançuni de bilinmeyen bir örgüte bağlıdır ve birkaç küçük köyü örgütlemeye çalışmaktadır. Pançuni bulunduğu köylerde herkese bir sorumluluk verir ve hatta köyde isyan bile çıkarır.³⁶⁴ Surmelian’in eserindeki Öz-Tanrılar Derneği de

³⁶³ Leon Z. Surmelian, 1945, *ibid.*, pp. 306, 310.

³⁶⁴ Yervant Odyan, *Yoldaş Pançuni*, Çev.: Sirvart Malhasyan, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2008.

hakkında hiçbir bilgi verilmeyen bir dernektir. Pakrat Yergat hakkında da hiçbir net bilgi yoktur. Kendisinin dışında beş öğrenciden oluşan Öz-Tanrılar Derneği şubesi, kendileri için “*resmî konferanslar*” düzenleyerek “*kararlar alır, komiteler atar*”. Hatta “*iki kişilik bir terör komitesi*”³⁶⁵ bile oluştururlar. Bu noktada, Surmelian’ın eserinde yalnızca *Yoldaş Pançuni*’ye değil, aynı zamanda Ermeni siyasi partilerine de gönderme yapıldığı görülmektedir. Zira gerek Ermeni Devrimci Federasyonu, gerek Hnçaktsutyun, gerekse Ramgavar adlı siyasi partilerin yönetmeliklerinde terörün, amaçları gerçekleştirmek için bir araç olarak kullanılabileceği yönünde açık ve net bilgiler vardır. Surmelian’ın eserinde yer alan Öz-Tanrılar Derneği de benzer bir mantıkla terörü kullanacağına dair bilgiler vermekte, Zaven ise bunun yanlış olduğunu düşünmektedir:

““Örgütümüzün kuralları, yolumuzda duran ya da bize ihanet eden kişilere ölüm cezası getirmektedir,” dedi Pakrat Yergat. ‘Suikast bizim elimizde mükemmelen meşrulaştırılabilir bir silahtır. İhanet edenler için kaçış yoktur. Amerika’da bile şubelerimiz var.’

Ben ayağa kalktım ve ölümüne karar verdiğimiz herkesi öldürebileceğimi söyledim. Öte yandan kalbimde vahşi bir dehşet vardı.

Tuzağa sürüklenmiştik. Bir suç kariyerine başlıyorduk.”³⁶⁶

Eser boyunca görüldüğü gibi, Zaven Rumlarla kaldığında Rum olmakta zorlanmamış, Ruslarla birlikteyken onlara öykünmüş, Amerika’ya geldiğinde kısa süre içerisinde Amerikalı olmuş, hatta herhangi bir dine ve milliyete bağlı olmayı

³⁶⁵ Leon Z. Surmelian, 1945, *ibid.*, p. 194-195.

³⁶⁶ *Ibid.*, p. 194-195.

reddeden Öz-Tanrılar Derneği'ne bile inanarak geleceğini riske atmaktan çekinmemiştir. Ama özündeki Ermeni milliyetçi duyguları hep ağır basmış, buna bağlı olarak da gerek ailesiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin tebaası olarak yaşadığı dönemde, gerekse kendisine iyi davranan ve korumaya çalışan Türk ailelerin yanında asla Osmanlı ya da Türk hissedememiştir.

4.4. Karşılaştırma

Bu bölümde, yukarıda metne bağlı analiz yöntemiyle incelediğimiz (Fransız, Türk ve Ermeni edebiyatından seçtiğimiz) eserlerden elde ettiğimiz verileri karşılaştırma yaparak değerlendirmeyi hedefliyoruz.

Fransız edebiyatından incelediğimiz anı türü eserler, bize Fransızların Birinci Dünya Savaşı'nın Fransa topraklarında geçen kısmıyla, yani genel olarak Almanlara karşı Alsace-Lorraine bölgesinde gerçekleşen savaşlarla ilgilendiklerini göstermektedir.

Söz konusu anlatılarda askerlerin siperlerde çok zor şartlar altında çarpışmalara katıldıkları; savaş sırasında genel olarak zafer kazanmaya değil, yaşamda kalmaya çalıştıkları; savaşa katılma nedenlerinin ise, ya macera isteklerini tatmin ya da Büyük Savaş'ın "*savaşların sonuncusu*" olacağına dair inanç olduğu ve millî duygularla çok bağlantısı olmadığı vurgulanmaktadır.

Ayrıca, Fransız savaş anıları cephe gerisinde yaşayanların pek çoğunun savaş hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığını, siperlerdeki durumunu

anlamadıklarını ve iki grup arasında yabancılaşmanın yaşandığını ortaya koymaktadır.

Tüm bu veriler ışığında, Fransızlar için söz konusu savaşın devlet bazında değil, kişi bazında ölüm kalım savaşı olduğu sonucuna varılmaktadır.

Türk edebiyatında Birinci Dünya Savaşı yıllarını anlatan anı türü eserler ise, Türklerin söz konusu savaşta pek çok cephede, hatta Osmanlı Devleti sınırları içerisinde olmayan topraklarda dahi (Enver Paşa'nın arzusuyla Avusturya-Macaristan ve Alman ordusuna destek için) savaştıklarını göstermektedir.

Anlatılar, askerlerin zorlu yaşam koşulları altında ölüm kalım mücadelesi verdiklerini, ancak bu mücadelenin sadece kişisel bazda değil, devlet çapında olduğunu ortaya koymaktadır. Bir yandan Osmanlı topraklarının işgal altında olması, diğer taraftan şehitlik mertebesinin Türk kültüründe kutsal bir anlam taşıması ve bu iki olgunun varlığını ve yükümlülüklerini hissedenden insanlar için savaşa katılmamak gurur kırıcıdır: Bu olağanüstü koşullarda eli silah tutan herkes savaşa katılırken kendi varlığından önce vatan topraklarını savunmayı düşünmektedir. Dolayısıyla Türk edebiyatında Birinci Dünya Savaşı anıları vatanın kurtulmasına odaklı duyguların ön planda tutulduğu eserlerden oluşmaktadır.

Cephe gerisinde yaşayanların ise savaşan askerlere destek olmak için ellerinden geleni yaptıkları görülmektedir. Kendilerinin zor durumda kalacaklarını düşünmeksizin tüm maddi olanaklarını devlete bağışlayanların bile bulunduğunu yine bu eserlerden öğreniyoruz. Ayrıca gerek cephede gerek cephe gerisinde çekilen ekonomik sıkıntılar söz konusu eserlerde vurgulanan önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tüm bu veriler bizlere, Türkler için Birinci Dünya Savaşı'nın devlet bazında bir ölüm kalım mücadelesi olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Türk edebiyatında konu ile ilgili savaş anılarının pek çoğunun, mağlup olunan söz konusu savaş sonrasında gerçekleştirilen Türk Kurtuluş Savaşı ile bir bütün olarak değerlendirildiği görülmektedir.

Ermeni edebiyatında Birinci Dünya Savaşı yıllarını anlatan anı türü eserler, anlatıların genellikle sivil halkın çektiği zorlukları yansıttığını, özellikle de “Sevk ve İskân Kanunu” kapsamında gerçekleşen göç sırasında yaşananlara vurgu yapıldığını göstermektedir.

Bunun yanı sıra, savaş öncesi dönemdeki mutlu yaşantıların da aktarıldığını görüyoruz. Bunlar, Türklerle ortak yaşam alanlarına sahip olunmasına ve iyi geçinilmesine rağmen, Ermenilerin Türklere karşı düşmanca duygular beslediğini göstermektedir. İncelediğimiz eserlerde vurgulanan ve empoze edilen, savaş başladığında Osmanlı ordusuna katılan Ermenilerin bu görevi isteyerek değil, zorunlu oldukları için yaptıkları yönündeki düşüncelerdir.

Ayrıca, söz konusu eserlerin genelinde Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı gerçekleştirdikleri faaliyetler gözler önüne serilmekte, Ermeni çetelerine verilen desteklerden de gururla bahsedilmektedir. Bunun dışında eserlere yansıyan ortak noktalardan bir diğeri de olumlu Rus imgesidir. Rusya'nın Ermenileri kurtararak bağımsız bir Ermeni devleti kurulmasına destek olacağına dair inanç bu imgeyi güçlendirir.

Ermeni edebiyatında Birinci Dünya Savaşı anılarının, özellikle son yıllarda artış gösterdiği tespit edilmektedir. Ancak “*tanıklık*” adı altında yayımlanan bu

eserler, birebir tanık olunan olayları aktarmaktan uzak anlatıları içerir. “*Tanıklık*” eden kişinin ölmüş olduğu bu eserler ikinci ağızdan anlatılır. Bazı durumlarda da bizzat tanıklık eden kişinin anlatı zamanında ölmesi halinde, ikinci bir tanıklığa ihtiyaç duyan anlatıların olduğu da görülmektedir.

Bu bilgilerle Fransız, Türk ve Ermeni edebiyatlarından seçerek incelediğimiz anı türü eserlerin, her ülkenin Birinci Dünya Savaşı algısının farklı olduğunu gösterdiği sonucunu çıkartıyoruz.

Fransız edebiyatında incelediğimiz eserler, bize Birinci Dünya Savaşı’nın büyük bir coşkuyla ve kısa süreceği inancıyla başladığını göstermektedir. Türk edebiyatında, Osmanlı Devleti’nde söz konusu savaşa başlarken böyle bir coşkunun yaşanmadığı, hatta savaşa girilmeyeceği düşüncesinin hâkim olduğu görülmektedir. Ermeni edebiyatı ise, olayın başka bir boyutunu yansıtıyor: Savaş başlamadan önce, Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan Ermeniler, sivil yaşamda herhangi bir sorun yaşamıyor olmalarına rağmen, savaş koşullarından yararlanarak bağımsız bir devlet kurmak hayali içindedirler. Bu uğurda yüzyıllardır mensubu oldukları devleti yıkmaya ve komşularını ötekileştirmeye hazır olduklarını gözlemledik. Eserlerde anlatılanları analiz ederken fark ettiğimiz bir başka dikkate değer nokta, Ermenilerin söz konusu eylemlere sahip çıkmalarını sağlayan milliyetçiliğin etnik ve dinî karakter taşıdığı idi.

Çalışmalarımız sırasında savaş başladıktan sonra gelişen olayları da inceleme olanağı bulduk.

Fransız edebiyatında eserlere yansıyan duygunun, savaş öncesi hâkim olan coşku ve zafer ülküsünün büyük bir dehşete dönüştüğü yönündeydi. Cephelerde

geçen anlatıların pek çoğu bu dehşeti gözler önüne sermektedir. Anlatılar genellikle bireyseldir ve savaşın pek çoğunda millî duygulardan ziyade kişisel kaygılar hâkimdir. Cephe gerisinde yaşayanların ise, savaşın getirdiği dehşet konusunda herhangi bir fikri yoktur. Savaşta yaşananları sadece gazetlerden öğrenen sivil halk, dönemin propaganda faaliyetleri dolayısıyla genellikle zafer haberlerini almaktadır ve kaygıları yoğun olarak ekonomik yaşama dairdir. Bu durumun, Fransa’da sivil savaş anılarının yaygın olmamasını açıklamak için kullanılabilecek önemli nedenlerden birisi olarak değerlendiriyoruz.

Türk edebiyatında, Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesi sonrasında on bir ayrı cepheye gönderilen Osmanlı askerlerinin ve hiç cepheye gitmeyen sivil halkın anılarını bulmak mümkündür. Söz konusu edebiyatta en üst düzey komutanlardan erlere kadar pek çok kişi askerî anılarını kaleme almıştır. Bu anılarda, Osmanlı askerlerinin, savaşı mensubu oldukları devlet için bir ölüm kalım mücadelesi olduğunu bilerek gittikleri görülmektedir. Bu durum eserlere, askerlerin vatanları için ölmeyi göze aldıkları, hatta şehit olmanın kutsal bir görev olduğunu düşündükleri şeklinde yansımaktadır. Romanya ve Galiçya gibi Osmanlı Devleti’ne ait olmayan topraklara da giden askerî birlikler dahi savaşı önemsemekte ve korumakla yükümlü oldukları topraklar için çıkar gözetmeden görev yapmaktalar.

Yalnızca Türk edebiyatında gözlemlediğimiz dikkate değer bir olgu daha vardı: Birinci Dünya Savaşı’nın Osmanlı Devleti’ne getirdiği yıkımın etkisiyle sivil yaşamda hissedilen zorlukları aktaran sivil savaş anıları da geniş yer tutuyordu. Cahide Uçuk’un *Bir İmparatorluk Çökerken...* adlı anıları gibi ailesinden hiç kimseyi savaşa göndermemiş olsa da sivil insanların da savaş anıları vardı. Sivil anılara

yansıyan genel tutum, halkın sosyoekonomik açıdan zor durumda olduğu, savaşın toplumun en zengin kesiminde bile hissedildiği yönündeydi. Ancak, incelediğimiz tüm eserler, savaşın özellikle İstanbul’da yaşayan bazı azınlıklarla Osmanlı Devleti’nin en üst yönetim kadrosunda bulunan bazı kişilerin savaş sırasında yaşananlardan etkilenmediğini, hatta bazılarının refah düzeyinin arttığını göstermektedir.

Ermeni edebiyatında yine farklı bir durum ortaya çıkıyor: Birinci Dünya Savaşı konulu anı türü eserlerin hepsi, bir şekilde “Sevk ve İskân Kanunu” çerçevesinde yapılan göçe vurgu yapmak amacıyla kurgulanmıştır. Göç sırasında yaşanan sıkıntıların aktarıldığı bu eserler, genellikle abartılı üslupla kaleme alınmış bireysel anlatılardır. Özellikle göze çarpan nokta, tanık olunan olaylardan çok, ikincil ya da üçüncül tanıklıklara yer verilmesidir. Anlatıcı, tanığın tanığı konumundadır ve genellikle bu konum felaket senaryolarının aktarılmasında kullanılır. Pek çok tutarsızlığa neden olan bu durum, Ermeni edebiyatında Birinci Dünya Savaşı ile ilgili anılarda yer alan Türk düşmanlığı motifi de düşünüldüğünde, bu eserlerin yeni bir toplumsal bellek üretmeye güdümlü olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, araştırma alanımıza giren edebiyatlardan seçtiğimiz örneklerde anlatılanlardan gözlemlediğimiz, Fransızların, Türklerin ve Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı’na çok farklı argümanlarla girdikler ve savaşa karşı çok farklı tepkiler verdikleri, savaş sonrasında ise savaş tanıklarının (ve Ermeni edebiyatında olduğu gibi tanıkların tanıklarının) anılarını çok farklı itkilerle kaleme aldıkları oldu. Bunun bir sonucu olarak da savaşa dair felaket algılarının farklı unsurlarla şekillendiği hissediliyor.

SONUÇ

“Edebiyatta Birinci Dünya Savaşı/ Fransız, Türk ve Ermeni Literatürlerinde Birinci Dünya Savaşı Anıları” başlıklı doktora tez çalışmamızda, farklı edebiyatlarda Birinci Dünya Savaşı’nın nasıl algılandığı saptanmaya çalışılmıştır.

Dört ana bölümden oluşan tezimizin içeriği şu sıralamayla sunuldu: Birinci Bölümde çalışmamızın kuramsal çerçevesi belirlenmiş ve konu ile ilgili olarak Türkiye’de yapılmış akademik çalışmaların durumu incelenmiştir. İkinci Bölüm Birinci Dünya Savaşı’nın tarihsel perspektifine ayrıldı. Üçüncü Bölümde söz konusu savaşın sanat ortamına yansımaları irdelendi. Dördüncü Bölümde ise, Fransız, Türk ve Ermeni edebiyatlarından seçilen spesifik eserler karşılaştırıldı. Karşılaştırma yapmak amacıyla veri toplamak için, eserler metne bağlı analiz yöntemiyle incelenmiştir. Ayrıca karşılaştırmalarda ilk üç bölümde sunulan bilgiler de dikkate alınmıştır. Bu yaklaşımla bölümler arasında organik bağ oluşturulmuştur.

Tezimizin ilk bölümü olan “Kuramsal Çerçeve ve Akademik Çalışmaların Durumu”nda öncelikle edebiyat sosyolojisi hakkında uzman görüşlerine başvurulmuş ve konuyla ilgili genel bir tablo oluşturulmuştur. Böylece yaptığımız çalışmada, edebiyatın içinde bulunulan toplumdan soyutlanarak incelenemeyeceği ve sosyolojiyle doğrudan bağlantılı olduğu yönündeki görüşümüzü temellendirdik. Savaşın, sosyolojinin araştırma alanına girmesi dolayısıyla tezimizin araştırma konusu olan Birinci Dünya Savaşı ve edebiyat ilişkisini incelemeye en elverişli kuramın edebiyat sosyolojisi olduğu bilimsel bir temeline oturtabildik.

Çalışmalarımız sırasında Türkiye’de edebiyat sosyolojisi ile ilgili çalışmaların son yıllarda artış eğilimi gösterdiğini fark ettik. Konuyla ilgili elde ettiğimiz veriler de tezimiz içerisinde sunulmuştur.

Çalışmamızda Fransız, Türk ve Ermeni edebiyatlarından örneklerle yer verildiğinden edebiyat sosyolojisinin yanı sıra seçtiğimiz eserlerin karşılaştırılabilmesi için karşılaştırmalı edebiyat biliminin bilgi ve deneyimlerinden de yararlanılmıştır. Bu uygulamanın doğal bir sonucu olarak, söz konusu disiplin hakkında bilgi verme gerekliliği hasıl olmuştur. Yaptığımız karşılaştırma ile tezimizin ilgi alanında olan Fransız, Türk ve Ermeni milletlerinin Birinci Dünya Savaşı’na hangi argümanlarla katıldığı, Birinci Dünya Savaşı algılarının ve sanat anlayışlarının ne derece farklı ya da benzer olduğu tespit edilmiştir. Türkiye’de karşılaştırmalı edebiyat bilimi konulu akademik çalışmalara da giderek artan bir ilgi olduğu tez çalışmamız sırasında ortaya çıkan bir diğer bulgu oldu.

“Birinci Dünya Savaşı’nın Tarihsel Perspektifi” başlıklı İkinci Bölümde, öncelikle Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasına neden olan olaylar incelenmiştir. İncelediğimiz kontekst içinde savaşın önemli gerekçeleri arasında, Almanya’nın siyasi birliğini sağlama çabaları, büyük güçler arasında geçen sömürgecilik yarışları, Almanya ve Fransa arasındaki Alsace-Lorraine sorunu, milliyetçi fikirler, uluslararası ticaret imtiyazları, zayıf düşen imparatorluklardan toprak alabilme arzusu, Avrupa’nın etkisinde kalan bazı ülkelerde geleneksel düzenin hasar görmesi ve çelik endüstrisinin gelişmesi ön plana çıkmıştır.

Tezimizde, Birinci Dünya Savaşı’nın tarihsel boyutları yalnızca Türk tarihçilerin bakış açısıyla değil, Fransız ve Ermeni tarihçilerin değerlendirmeleriyle

de ayrı alt başlıklarla verilmiştir. Türkiye’de, daha önce bu milletlerin tarihçileri tarafından söz konusu savaşın nasıl aktarıldığı konusunda çalışma yapılmadığı için, tezimiz bu bağlamda bir ilk olma özelliği taşımaktadır. Ayrıca, bu bölümde sunulan bilgiler ve aktarılan uzman görüşleriyle, tezimizin son bölümünde yer verdiğimiz eser analizleri ve karşılaştırma için tarihsel altyapının oluşması sağlanmıştır.

İncelemelerimiz sırasında dikkatimizi çeken, Fransız tarihçilerin, Birinci Dünya Savaşı ile ilgili olarak daha çok Fransa-Almanya sınırında gerçekleşen savaşlara ilgi duyuyor olmalarıydı. Bunun dışında Fransız tarih kitaplarında Birinci Dünya Savaşı anlatımı sırasında özellikle vurgulanan tarihî olaylar, Almanya’nın savaş sırasında zehirli gaz kullanması, Lusitania adlı Amerikan bandrolü yolcu gemisinin batırılması, Amerika Birleşik Devletleri’nin savaşa girmesi ve Rus Devrimi sonrasında Rusya’nın savaştan çekilmesi idi.

Araştırmalarımız Birinci Dünya Savaşı’nın Türk tarihi açısından bir dönüm noktası niteliği taşımakta olduğunu gösterdi. İnceleme alanımıza giren Fransız ve Ermenilerden farklı olarak, Osmanlı Devleti savaşta yenik düşerek dağılmış, bu süreçte gerçekleşen Türk Kurtuluş Savaşı başarıyla sonuçlanmış ve Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Bunun yanında diğer ülkelerin tarihlerinden farklı bir diğer tarihi gerçeğin de Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’na on bir ayrı cephede katılması ve bu cephelerden bazılarının Osmanlı toprakları dışında bulunmasına karşın ordunun söz konusu cephelerin her birini büyük bir sorumluluk bilinciyle savunması olduğunu fark ettik.

Ermeni yazarlar anlatılarında Birinci Dünya Savaşı’na sıra dışı bir anlam yüklüyorlardı. Bu anlatılarda, Birinci Dünya Savaşı ihtirasla beklenen bir fırsat

olarak sunuluyor, ancak bu ihtiras savaş sonrasında radikal bir çelişkiyle aynı kontekst içinde hayal kırıklığıyla birlikte resmediliyordu. Bir yanda, yukarıda imlediğimiz algıyla Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan Ermenilerin bağımsızlık hareketi olarak adlandırdıkları isyanlara övgü; diğerk tarafta, bu isyanlara karşı Osmanlı Devleti tarafından alınan önlemlere ilenme söz konusu iken savaş sonunda kurulan bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti etrafında şekillenen öyküler paradoksal bir karakter taşıyordu. Çünkü yeni ve farklı bir hayal kırıklığı daha yaşanmıştı: Ermeni halkı Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne katılma kararı alarak, bir bakıma “kendisinden kurtuluşunun” öyküsünü tarihe yazıyordu [Bu öykünün perde arkasında rol alan Ruslar ise, Ermenileri (kronolojik sırayla) önce Perslerden, sonra Türklerden, bu kez de bizzat Ermenilerin kendilerinden “kurtararak” askerî ve diplomasi kariyerlerine farklı bir renk katıyorlardı].

Tezimizin “Farklı Sanat Dallarında Birinci Dünya Savaşı” başlıklı Üçüncü Bölümünde, tarihsel perspektifte Dünya tarihi açısından son derece önemli olduğunu tespit ettiğimiz Birinci Dünya Savaşı'na farklı sanat dallarında (resim, heykel, müzik, sahne sanatları, mimari, sinema ve edebiyat) kamuoyu üzerinde etkili olan sanatçıların verdikleri tepkileri inceledik. Bu tepkinin en belirgin özelliğinin, ilk yıllarda savaşa karşı olumlu tavır takınan sanatçıların, savaşın uzamasıyla birlikte savaş karşıtı bir söylem benimsemeleri olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmamız sırasında elde ettiğimiz veriler bize, Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı dönemde sanat çevresinde varlığını hissettiren ilk akımın Dışavurumculuk (Ekspresyonizm) olduğunu göstermiştir. Sanayileşmeye tepki olarak doğan söz konusu akımın ardından gelen Dadaizm akımının, Dışavurumculuğa ve savaşa karşı

tepkilerinin sonucu olarak sanat dünyasında belirdiği tezimiz içerisinde imlenen unsurlardandır. Dadaizmin ardından Dünya sanatında Gerçeküstücülük akımının etkili olduğu dikkat çekiyordu. Söz konusu akımın savaşın sonlarına doğru gelişmeye başladığı ve savaş sonrasında insanların iç dünyasını geliştirmeyi hedeflediği fark edildi. Tüm bu akımların incelenmesi sırasında elde ettiğimiz veriler, Birinci Dünya Savaşı'nın sanat eserlerine genel olarak karmaşa ve bireysellik şeklinde yansıdığını göstermiştir.

Tez çalışmamızda, Birinci Dünya Savaşı'nın sanattaki yansımaları sunan genel tabloyu resmettikten sonra çeşitli sanat dallarında Birinci Dünya Savaşı'nın nasıl konu edildiği üzerinde durduk. Bu çalışma sırasında, resim sanatının devletler tarafından yaygın bir şekilde propaganda amaçlı olarak kullanıldığı, ancak savaşın trajik yönlerini ve vahşetini sergileyen resimlerin de savaş uzadıkça yaygınlaştığını tespit ettik. Birinci Dünya Savaşı'nın heykel sanatına yansıması ise genellikle savaş sonunda ölen askerleri anmak amacıyla yapılan anıtlar olduğu görülmüştür.

Elimizdeki veriler, Birinci Dünya Savaşı'nın müzik sanatına yansımasının her ülkede farklı şekilde gerçekleştiğini, ancak genel eğilimin müziğin deneysel türlere yönelmesi ve yerleşik kalıplardan kurtulması yönünde olduğunu göstermiştir. Askerî marşlara ve halk müziğindeki ağıtlara yoğun şekilde yansıyan Birinci Dünya Savaşı'nın bruitist müzik ve caz müziğin ortaya çıkmasına zemin oluşturduğu tezimizde saptanan olgulardandır.

Sahne sanatlarında da müzikte görüldüğü gibi karmaşanın ve yeni arayışların ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. Tiyatro sanatının edebiyattan ayrı bir sanat dalı olarak algılanması gerektiği düşüncesi, dansın klasik baleden uzaklaşıp caz dansı ve modern

dansa yönelmesi, Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan karmaşanın sanat alanındaki yansıması olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca savaş sırasında, tiyatro sanatının propaganda amaçlı kullanıldığı da tespit edilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın mimariye yansımasını, mekânların zamanla birlikte akması ve böylece daha dinamik yapıların oluşturulması yaklaşımını doğruduğu tespit edilmiştir. Mimari alanda Birinci Dünya Savaşı yıllarında etkili olan akımın Dışavurumculuğun yanı sıra Konstrüktivizm olduğu da çalışmamızda imlenmiştir.

19. yüzyılda doğan ve 20. yüzyılda hızlı bir gelişim gösteren sinema sanatının Birinci Dünya Savaşı başlarında vatanseverlik ve kahramanlık temalarının işlenmesi ile propaganda amaçlı kullanıldığını tespit ettik. Savaşla ilgili kurmaca filmlerin ise, savaştan sonra artış gösterdiği ve diğer sanat dallarında olduğu gibi yönetmenlerin de deneyselliğe yöneldiği görülmektedir.

Bu tespit ve değerlendirmelerin hepsi, temel araştırma alanımız olan edebiyatın diğer sanat dallarından kopuk olmadığını göstermeyi hedefliyordu. Konuyla ilgili yaptığımız tespit ise, Birinci Dünya Savaşı'nın önce Dışavurumculuk akımının etkisiyle oluşturulan eserlerde, daha sonra da Dadaizm ve Gerçeküstücülük akımlarının temsilcisi yazarların çalışmalarında yansımasını bulduğu şeklinde olmuştur.

Tezimizin ana temasını oluşturan Birinci Dünya Savaşı ve edebiyat ilişkisinin incelenmesi çerçevesinde, konu olarak Birinci Dünya Savaşı'nı işleyen edebi türlerden de bahsedilmiştir. Bu bağlamda, roman türü eserlerde Birinci Dünya Savaşı anlatımlarının, anı-roman türü ile savaşa tanıklık etmiş bir kişinin verilerinden hareketle oluşturulan anı-romanlar ve tarihsel bilgilerden yararlanarak savaşa

katılmayan ya da katılmış biriyle görüşmeksizin yazılan tarih konulu romanlar olmak üzere iki şekilde yazıldığı ortaya konmuştur. Elde ettiğimiz veriler, Birinci Dünya Savaşı'nın tüm dünyada romanlara sıklıkla konu edildiğini, ancak İkinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı 1940'lı yıllardan sonra konunun bir duraklama evresine girdiğini ve son olarak 1980'den itibaren konunun tekrar yazarların ilgisini çektiğini göstermiştir. Konunun Türk edebiyatında da yazarların ilgisini çektiği, özellikle de Çanakkale ve Sarıkamış konulu romanlara sıklıkla rastlandığı yaptığımız incelemede ortaya çıkan bulgulardandır. Ermeni edebiyatında ise Birinci Dünya Savaşı konulu romanlar içerisinde, ana teması farklı olsa da mutlaka Sevk ve İskân Kanunu'na gönderme yapıldığı saptanmıştır. Birinci Dünya Savaşı konulu öykü türü eserlerde ise, kahramanlık anlatılarının öyküleştirildiği, savaşın yıkıcılığının vurgulandığı ve bazı kısa anıların öykü adı altında yayımlandığı tespit edilmiştir.

Bu kadar büyük bir savaşın şiire konu olmaması ve şiir türünde de yansımalarının hissedilmemesi düşünülemezdi. Nitekim, incelediğimiz örneklerde savaşa katılan şairlerin, savaş şiirlerinde işleyerek duygularını ifade ettikleri görülmüştür. Bu şiirleri kategorilere ayırdığımızda, şairlerin savaş karşıtı, kazanılan zaferlerle ve kaybedilen savaşlarla ilgili olanlar olmak üzere üç farklı amaçla eser verdiğini saptadık.

Birinci Dünya Savaşı'nı konu edinen bir diğer türün mektup olduğu bilgisinden yola çıkarak yaptığımız araştırma sonucunda özellikle cepheye giden askerlerin aileleri ile yazışmalarından oluştuğu saptanan bu tür eserlerden bir kısmının da kurumsallaşmış bir şekilde gerçekleştirilen mektup anneliği olduğu görülmüştür. Başlangıçta sadece ailesini kaybetmiş askerlere moral vermek amaçlı

olduğu belirlenen bu mektuplaşmaların bir kısmının casusluk amacı güttüğü de çalışmamız sırasında ortaya çıkan bulgulardandır.

Birinci Dünya Savaşı'nın genç nesillere aktarılması amacıyla çizgi-roman türünün de kullanıldığı yaptığımız tespitler arasındadır. Araştırmalarımız, Ermeni literatüründe bu alt türün Birinci Dünya Savaşı'nı Ermenilerin bakış açısından göstermek amacıyla kullanıldığını ortaya koymuştur.

Tezimiz kapsamında analiz edilecek eserler anı türüne ait olduğu için, analiz bölümüne geçmeden önce son olarak Birinci Dünya Savaşı ile anı türü eserlerin ilişkisine değindik. Elde ettiğimiz veriler bize Birinci Dünya Savaşı'nın konu edildiği anı türü eserlerin askerî ve sivil olmak üzere iki kategoriye ayrılabilceğini gösterdi.

Çalışmamızın “Analiz ve Karşılaştırma” başlıklı son bölümünde ise, Fransız, Türk ve Ermeni edebiyatlarından spesifik örnekler seçilerek analiz edilmiştir. Bu bağlamda, Fransız edebiyatından Henri Barbusse'ün *Ateş/Bir Takımın Güncesi* Gabriel Chevallier'nin *Korku*, Roland Dorgelès'in *Güzel Kadın Kabaresi*; Türk edebiyatından İlhan Selçuk'un *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, Mehmet Şevki Yazman'ın *Kumandanım Galiçya Ne Yana Düşer?/Mehmetçik Avrupa'da*, Cahit Uçuk'un *Bir İmparatorluk Çökerken...*; Ermeni edebiyatından Margaret Ajemian Ahnert'in *Kapıdaki Vuruş*, Krikoris Balakyan'ın *Ermeni Golgothası* ve Leon Zaven Surmelian'ın *Soruyorum Size Hanımlar ve Beyler* adlı eserleri incelenmiştir.

Tüm bu analizlerin sonunda:

a) Fransız edebiyatında;

- Birinci Dünya Savaşı algısının Fransa'nın Almanya sınırında bulunan bölge ile ilintili olduğu,
- Anlatılarda askerlerin çok zor şartlar altında çatışmaları sürdürdüklerinin anlatıldığı,
- Savaş sırasındaki kaygının zafer kazanmak değil, hayatta kalmak olduğu,
- Askerlerin macera duygusunu tatmin etmek ya da Büyük Savaş'ın savaşların sonuncusu olduğuna inandıkları için savaşa katıldıkları,
- Cephe gerisinde yaşayanların savaşın ne olduğu konusunda fikirlerinin olmadığı, dolayısıyla kayda değer çapta bir sivil savaş anısı kaleme alınmadığı,
- Savaşın millî duyguları değil, kişisel duyguları ön plana çıkarttığı;

b) Türk edebiyatında;

- Türklerin, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde olmayan topraklar da dâhil olmak üzere çok sayıda cephede mücadele verdikleri,
- Savaşın kişisel duyguları değil, vatanı kurtarma duygusunu ön plana çıkarttığı,
- Cephe gerisinde yaşayanların savaşanlara destek olmak için ellerinden geleni yaptıkları,
- Savaşın sadece cephede değil, cephe gerisinde de (özellikle ekonomik sıkıntılar dolayısıyla) şiddetle hissedildiği,

- Birinci Dünya Savaşı'na dair anıların genellikle söz konusu savaşın ardından gerçekleştirilen Türk Kurtuluş Savaşı ile ilintili bir şekilde verilerek bütün olarak değerlendirildiği;

c) Ermeni edebiyatında;

- Birinci Dünya Savaşı'nın bir fırsat olarak görüldüğü ve Osmanlı topraklarının işgal edilmesinin coşkuyla karşılandığı,
- Genellikle sivil halkın çektiği zorluklar üzerinde durulduğu,
- “Sevk ve İskân Kanunu” kapsamında gerçekleşen göç sırasında yaşananların vurgulandığı,
- Osmanlı ordusuna katılan Ermeni askerlerin görevlerini isteyerek yapmadıkları,
- Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı çeşitli faaliyetler gerçekleştirdikleri ve sivil Ermenilerin de Ermeni çetelerine destek verdiği,
- Düşman Türk imgesinin sıklıkla kullanıldığı,
- Rus imgesinin olumlu olduğu,
- Birinci Dünya Savaşı anılarının son yıllarda artış gösterdiği ve bu eserler içerisinde tanık olunan olayların anlatılmadığı, ikincil ya da üçüncül tanıklıklara yer verildiği, anlatıcının ise tanığın tanığı olduğu tespit edilmiştir.

Sonuç olarak, bu veriler ışığında yaptığımız karşılaştırma sonucunda, edebiyatlarını incelediğimiz Fransız, Türk ve Ermeni halklarının Birinci Dünya Savaşı algısının birbirinden çok farklı olduğu saptanmıştır. Fransız ve Türklerin o dönemde egemenlikleri altında olan topraklarda geçen savaşları edebiyata

yansıttıkları görülürken, Birinci Dünya Savaşı sırasında devlet statüsünde olmayan Ermenilerin, mensubu oldukları devlete karşı işgal kuvvetlerinin yanında silah kullanmaları gerçeğini mağduriyet perdesiyle örterek aktardıkları gözlemlenmiştir. Ayrıca Ermeni edebiyatında son yıllarda yazılmış olan anıların, Birinci Dünya Savaşı yıllarında doğmamış kişilerce, ölmüş aile büyüklerini tanık göstererek yazmaları ve bu eylemi geleneğe dönüştürmeleri dikkate değer bulunmuştur.

ÖZET

“Edebiyatta Birinci Dünya Savaşı/ Fransız, Türk ve Ermeni Literatürlerinde Birinci Dünya Savaşı Anıları” başlıklı doktora tez çalışmamız farklı edebiyatlarda Birinci Dünya Savaşı algılarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Tezimizin kuramsal çerçevesi içerisinde, edebî metin analizi yaparken yöntemlerinden yararlandığımız edebiyat sosyolojisi ve karşılaştırmalı edebiyat bilimi hakkında bilgi verilmiş ve Türkiye’de bu alanlarda yapılmış akademik çalışmaların durumu ortaya konulmuştur.

Birinci Dünya Savaşı’nın tarihsel perspektifinin ele alındığı bölümde, genel olarak savaşın çıkış nedenlerine değinildikten sonra Fransız, Türk ve Ermeni tarihçilerin bakış açısından Birinci Dünya Savaşı’nın aktarımının nasıl olduğu değerlendirilmiştir.

Tezimizde ayrıca, Birinci Dünya Savaşı’nın farklı sanat dallarındaki (resim, heykel, müzik, sahne sanatları, mimari, sinema ve edebiyat) da incelenmiştir.

“Analiz ve Karşılaştırma” bölümünde, Fransız, Türk ve Ermeni edebiyatlarından spesifik örnekler ele alınarak, önceki bölümlerde elde edilen veriler ışığında analiz edilmiştir.

Sonuç olarak, analizini yaptığımız eserlerden elde ettiğimiz bulgular, her ülkenin Birinci Dünya Savaşı algısının farklı olduğunu göstermiştir. Özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında devlet statüsüne sahip olmayan Ermenilerin, savaş

sonrasında bağımsız bir devlet kurmalarının ardından mağdur Ermeni imgesini geliştirerek kullandıkları görülmektedir. Bu durum, Ermenilerin Türklere karşı geliştirdikleri düşmanca duygularını Birinci Dünya Savaşı konulu tanık olunmamış anıların yer aldığı eserlere yansıtma ve edebiyatı, 1915 yılına dair iddialarını kamuoyuna kabul ettirmek için bir araç olarak kullanmalarına neden olmaktadır.

ABSTRACT

Our doctorate thesis titled “World War One in Literature/ World War One Memoirs in Turkish, French and Armenian Literature” purposes to present perception of World War One in different literatures.

In the theoretical frame of our thesis, information was given about sociology of literature and comparative literature, which we use the methods while analyzing literary texts and situation of academic studies in Turkey about these domains was presented.

In the chapter that World War One historical perspective was studied, after mentioning reasons of World War One, French, Turkish and Armenian historian’s opinion were commented.

Beside in our thesis, the effects of World War One on different branch of arts (painting, sculpture, music, performing arts, architecture, cinema and literature) were studied.

In “Analyzing and Comparison” chapter, specific samples in French, Turkish and Armenian literature were analyzed using the data gained in the previous chapters.

As a conclusion, every country has its own perception about World War One. Especially, Armenians who has no state during World War One, after the war they established an independent state and developed aggrieved Armenian image. This

situation causes the Armenians reflect their hostility against Turks on the memoirs about World War One, which have no witness and use the literature as a material to make public admit their thesis about 1915.

KAYNAKÇA

Kitaplar:

Adıvar, Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, Can Yayınları, İstanbul, 2008.

Afanasyan, Serge, *L'Arménie, l'Azerbaïdjan et la Géorgie, de l'indépendance à l'instauration du pouvoir soviétique, 1917-1923*, L'Harmattan, Paris, 1981.

Агаян, Ц. П., *Создание армянских добровольческих отрядов и их военные действия* (Agayan, Ts. P., *Sazdanie armyanskih dabravorolçeskih otryadov i ih voyennye deystviya*), в кн.: История армянского народа (1900-1983 гг.), учебник для 9-10 классов средней школы, под ред.: Г.А. Аветисяна, изд. «Луйс», Ереван, 1985.

Ajemian Ahnert, Margaret, *Amasya'nın Dikenleri*, Çeviren: Atilla Tuygan, Belge Yayınları, İstanbul, 2014.

Ajemian Ahnert, Margaret, *The Knock at the Door*, Beaufort Books, New York, 2007.

Akçora, Ergünöz, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 2007.

Albin, Pierre, *Les Grands Traités politiques, Recueil des principaux textes diplomatiques depuis 1815 jusqu'à nos jours*, Lib. Félix Alcan, Paris, 1912, <https://archive.org/stream/lesgrandstraits00albigooog#page/n11/mode/2up>

Altınay, Ahmet Refik, *İki Komite İki Kıtıl/Kafkas Yollarında*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

And, Metin, *Osmanlı Tiyatrosu*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999.

Arak, Hüseyin, *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi, Komparatistiğin El Kitabı*, Hacettepe Yay., Ankara, 2012.

- Arıkan, İbrahim, *Osmanlı Ordusunda Bir Nefer/Bir Mehmetçiğin Çanakkale-Galiçya-Filistin Cephesi Anıları*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1995*, Alkım Yayınları, İstanbul, 2009.
- Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 Cilt I*, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005.
- Atay, Falih Rıfkı, *Çankaya*, Bateş Yayınları, İstanbul, 1984.
- Atay, Falih Rıfkı, *Mustafa Kemal'in Ağzından Vahdettin*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2010.
- Atay, Falih Rıfkı, *Zeytindağı*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2008.
- Aydın, Kamil, *Karşılaştırmalı Edebiyat, Günümüz Postmodern Bağlamında Algılanışı*, Birey Yay., İstanbul, 2008.
- Aytaç, Gürsel, *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi*, Say Yay., İstanbul, 2003.
- Aznavour, Charles, *Geçmiş Zaman Olur Ki*, Çeviren: Emre Aral Altuntaş, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- Babin, Gustave, *La Bataille de la Marne (6-12 Septembre 1914), Esquisse d'un Tableau d'Ensemble*, Ed. Plon, Paris, 1915, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6522897n/f12.image>
- Babuş, Fikret, *Savaş Yıllarından Anılar*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- Balakyan, Krikor, *Ermenilerin Golgothası*, Çeviren: Stephen Ohanian, Belge Yayınları, İstanbul, 2014.
- Balakian, Peter, *Kaderin Kara Köpeği*, Çeviren: Argun Ateş, Belge Yayınları, İstanbul, 2005.
- Barbusse, Henri, *Ateş*, Çeviren: Suat Derviş, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2005.

- Barbusse, Henri, *Le Feu (Journal d'une Escouade)*, Edition du groupe "Ebooks libres et gratuits", 2014, http://www.ebooksgratuits.com/pdf/barbusse_le_feu.pdf
- Benjamin, René, *Gaspard, Les Soldats de la Guerre*, Ed. Fayard, Paris, 1915, https://ia601407.us.archive.org/2/items/lessoldatsdelag00benjgoog/lessoldat_sdelag00benjgoog.pdf
- Bertrand, Adrien, *L'Appel du Sol*, Ed. Calman-Levy, Paris, 1916, <https://ia801404.us.archive.org/9/items/lappeldusol00bert/lappeldusol00bert.pdf>
- Bekiroğlu, Nazan, *Nar Ağacı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- Berstein, Serge; Milza, Pierre, *Histoire de la France au XXe siècle: 1900-1930*, Ed. Complexe, Bruxelles, 1999.
- Bienaimé, Amédée, *Guerre navale, 1914-1915. 'Goeben' et 'Breslau'. Adriatique. Dardanelles. Guerre sous-marine. Fautes et responsabilités*, Ed. Jules Tallandier, Paris, 1920, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k377498k/f5.image.r=dardanelles.langEN>
- Bilgin, İsmail, *Çanakkale'nin Kadın Kahramanı Safiye Hüseyin*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008.
- Bilgin, İsmail, *57. Alay Çanakkale*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.
- Bilgin, İsmail, *57. Alay Filistin*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.
- Bilgin, İsmail, *57. Alay Galiçya*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.
- Birinci Dünya Harbi, Avrupa Cepheleri, 1. Kısım (Galiçya Cephesi)*, VII. Cilt, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Ankara, 1967.
- Birinci Dünya Harbi, Avrupa Cepheleri, 2. Kısım (Romanya Cephesi)*, VII. Cilt, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Ankara, 1967.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, “Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1915- Ocak 1916)”, 5. Cilt, 3. Kitap, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Ankara, 1980.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918, III. Cilt, I. Kısım, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1979.

Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (4 Haziran 1915 – 9 Ocak 1916), V. Cilt, III. Kitap, Genelkurmay Personel Başkanlığı, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012.

Boghossian, Stephan, *La Communauté arménienne de Marseille, Quatre siècles de son histoire*, Ed. Harmattan, Paris, 2009.

Boyd, William, *Comme neige au soleil*, Trad.: Christiane Besse, Ed. Balland, Paris, 1985.

Céline, Louis Ferdinand, *Gecenin Sonuna Yolculuk*, Çeviren: Yiğit Bener, YKY, İstanbul, 2013.

Cephelerden Kurtuluş Savaşı'na, I. Dünya Savaşı, Cepheler, Haz. Mehmet Özel, Türk Şehitleri ve Anıtları Vakfı, Ankara, 1995.

Ceyhan, Kirkor, *Atını Nalladı Felek Düştü Peşimize*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Ceyhan, Kirkor, *Seferberlik Türküleriyle Büyüdüm*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Chevallier, Gabriel, *La Peur*, Presses Universitaires de France, Paris, 1951.

Claudel, Philippe, *Gri Ruhlar*, Çeviren: Barış Behramoğlu, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.

Clavel, Bernard, *Les Roses de Verdun*, France Loisir, Paris, 1994.

Copland, Aaron, *Music and Imagination*, Harvard University Press, MA, 1980.

Cossi, Paolo, *Medz Yeghern Le Grand Mal*, trad.: Claudia Migliaccio, Ed. Dargaud, Bénélux, 2009.

Coşkun, Esen E., *Dünya Sinemasında Akımlar*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2011.

Cru, Jean Norton, *Témoignage*, Ed. De l'aargh, Internet, 2002, <http://archive.wikiwix.com/cache/?url=http://ia351430.us.archive.org/0/items/DuTmoignage/cru.pdf&title=%5B1%5D>

Çelebyan, Antranik, *Antranik Paşa*, Çeviren: Mariam Arpi, Nairi Arek, Pêrî Yayınları, İstanbul, 2003.

Չելեպյան, Անդրանիկ, *Զորավար Անդրանիկ և Հայ հեղափոխական շարժումը* (Çelebyan, Andranik, *Zoravar Andranik yev Hay heğapohakan şarjumi*), Արևիկ, Երևան, 1990.

Çiçek, Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012.

Չիլինգարյան, Խաչիկ, *Սպարապետ Նժդեհ, Ազգային Ազատագրական Պայքար* (Çilingaryan, Haçik, *Sparapet Njdeh, Azgayin Azatagrakan Paykar*), «Գրություն» ՀԲՄ Հրատարակչություն, Երևան, 1998.

Dilthey, Wilhelm, *Hermeneutik ve Tin Bilimleri*, Çeviren: Doğan Özlem, Notos Yayınları, İstanbul, 2012

Dorgelès, Roland, *Le Cabaret de la Belle Femme*, Ed. Albin Michel, Paris, 1954.

Dorgelès, Rolland, *Les Croix de Bois*, Ed. Livre de Poche, Paris, 1954.

Dryden, John, *Essay of Dramatick Poesie*, <http://andromeda.rutgers.edu/~jlynch/Texts/drampoet.html>

Du Gard, Roger Martin, *Thibault'lar, 1914 Yazı*, Çeviren: Adnan Cemgil, Cem Yayınları, İstanbul, 1996.

- Duhamel, Georges, *Vie des Martyrs*, Ed. Libertés françaises, Paris, 1937.
- Duhamel, Georges, *Medeniyet*, Çeviren: Zahir Güvemli, Tahsin Yücel, Varlık Yayınları, İstanbul, 1954.
- Duhamel, Georges, *Yaralıları*, Çeviren: Halit Fahri Ozansoy, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1941.
- Eagleton, Terry, *Eleştiri ve İdeoloji*, Çeviren: Savaş Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Enginün, İnci, *Mukayeseli Edebiyat*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1999.
- Erdem, Y. Hakan, *Gerçekle Kurmaca Arasında Torosyan'ın Acaip Hikayesi*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.
- Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt I, (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1953.
- Escarpit, Robert, *Sociologie de la Littérature*, Presses Universitaires de la France, Paris, 1960.
- Falkenhayn, Erich von, *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya*, Çeviren: Kurmay Yarbay Bursalı Mehmet Nihat, Yayına Hazırlayan: Faruk Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Feigel, Erich, *Ermeni Mitomanyası*, İstanbul, 2007.
- Fındıklı, Selma, *Saray Meydanında Son Gece*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.
- Fındıklı, Selma, *Vardar Rüzgârı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Freud, Sigmund, *Sanat ve Edebiyat*, Çeviren: Emre Kapkın, Ayşen Tekşen Kapkın, Payel Yayınları, İstanbul, 1999.

- Гарибян, А. С., Гарибян, Дж. А., *Краткий курс армянского языка* (Garibyan, A. S., Garibyan, C. A., *Kratkiy kurs armyanskova yazıka*), Издательство «Луйс», Ереван, 1970.
- Germain, Sylvie, *Gecelerin Kitabı*, Çeviren: Mükerrerem Akdeniz, Can Yayınları, İstanbul, 1991.
- Giono, Jean, *Büyük Sürü*, Çeviren: Tahsin Yücel, Koç Kültür Sanat, İstanbul, 2002.
- Giroud, Frank; Courtois, Didier, *Fleury-Nadal, Anahide*, Ed. Glénat, Grenoble, 2009.
- Gobelyan, Yervant, *Memleketini Özleyen Yengeç*, Çeviren: Hagop Gobelyan, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- Goldmann, Lucien, *Diyaletik Araştırmalar*, Çeviren: Afşar Timuçin, Mehmet Sert, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998.
- Goldmann, Lucien, *Pour une Sociologie du Roman*, Gallimard, Paris, 1964.
- Görgülü, İsmet, *10 Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922, Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Günay, Selahattin, *Bizi Kimlere Bırakıp Gidiyorsun Türk?/Suriye ve Filistin Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- Gündüz, Tufan, *Nisanın 2 Günü*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehciri*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2010.
- Hanotaux, Gabriel, *Histoire illustrée de la Guerre de 1914*, Ed. Gounouilhou, Paris, 1915, <http://digioll.library.wisc.edu/cgi-bin/History/History-idx?type=browse&scope=HISTORY.HANOTAUX>
- Hašek, Jaroslav, *Aslan Asker Şvayk*, Çeviren: Celal Üster, Can Yayınları, İstanbul, 2006.

- Hemingway, Ernest, *Silahlara Veda*, Çeviren: Mehmet Harmancı, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2013.
- Hobsbawm, Eric, *Kısa 20. Yüzyıl, 1914-1991, Aşırılıklar Çağı*, Çeviren: Yavuz Olagan, Sarmal Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- Hopkins, David, *Dada ve Gerçeküstücülük*, Çeviren: Suat Kemal Angı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006.
- Hürkuş, Vecihi, *Bir Tayyarecinin Anıları*, Yayına Hazırlayanlar: Gönül Hürkuş Şarman, Sevim Hürkuş Maxon, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014.
- Innes, Christopher, *Avant-Garde Tiyatro 1892-1992*, Çeviren: Beliz Güçbilmez, Aziz V. Kahraman, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010.
- İlden, Şerif (Köprülülü), *Sarıkamış*, Yayına Hazırlayan: Sami Önal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- İnan, Afet, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Yayına Hazırlayan: Arı İnan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- İzrail, Nesim Ovadya, *24 Nisan 1915, İstanbul, Çankırı, Ayaş, Ankara*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Jdanov, Andrey, *Edebiyat, Müzik ve Felsefe Üzerine*, Çeviren: Fatmagül Berktaş, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.
- Kafka, Franz, *Dönüşüm*, Çeviren: Ahmet Cemal, Can Yayınları, İstanbul, 2001.
- Karabekir, Kazım, *Birinci Cihan Harbine Neden Girdik*, Emre Yayınları, İstanbul, 1995.
- Karaca, Birsen, *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi/Toplumsal Bellek ve Sinema*, Say Yayınları, İstanbul, 2006.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi XI. Cilt (İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908 - 1918))*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

- Kaygısız, Mehmet, *Müzik Tarihi, Başlangıcından Günümüze Müziğin Evrimi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009.
- Kefeli, Emel, *Karşılaştırmalı Edebiyat İncelemeleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2000.
- Kéhayan, Jean, *Vatansız*, Çeviren: Mayda Saris, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- Klingsh r-Leroy, Cathrin, *Gerçeküstücülük (Sürrealizm)*, Çeviren: Mehmet Tahsin Yalım, Taschen/Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006.
- Kondayan, Ohannes Aram, *Sandıktaki Hatıralar,  ocukluk, Tehcir, İstanbul*, Çeviren: Karin Karakaşlı, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2009.
- Korganoff, G n ral G., *La Participation des Arm niens   la Guerre mondiale sur le front de Caucase (1914-1918)*, Massis, Paris, 1927.
- Kulin, Ay e, *Umut/Hayat Akan Bir Sudur*, Everest Yayınları, İstanbul, 2009.
- Kulin, Ay e, *Veda/Esir  ehirde Bir Konak*, Everest Yayınları, İstanbul, 2009.
- Kuntman, Mehmet Derviş, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Hatıraları*, Der. Metin  zata, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009.
- K rkman, Garo, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Ressamlar: 1600-1923*, İlke Basın Yayın, İstanbul, 2008.
- “La Deuxi me Bataille de la Marne”, *Guides illustr s Michelin des Champs de Bataille*, Clermont-Ferrand, 1919, <http://net.lib.byu.edu~rdh7//wwi/comment/Marne2/Marne2TC.html>
- Le Cl zio, Jean-Marie Gustave, *Le Chercheur d'Or*, Gallimard, Paris, 1985.
- Lenin, Vladimir İlyiç, *Edebiyat ve Sanat  zerine*, Çeviren: Elif Aksu, Payel Yayınları, İstanbul, 2008.

Les Armées françaises dans la Grande Guerre, Ministère de la Guerre, Imprimerie Nationale, Paris, 1925, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k62670898/f14.image>

Lunaçarski, Anatol, *Sanat ve Edebiyat Üzerine*, Çeviren: Kevser Kavala, Adam Yayınları, İstanbul, 1982.

Lynton, Norbert, *Modern Sanatın Öyküsü*, Çeviren: Cevat Çapan, Sadi Öziş, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991.

March, William, *Company K*, Corgi Books, London, 1968.

Margosyan, Mıgırdiç, *Biletimiz İstanbul'a Kesildi*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2010.

Margosyan, Mıgırdiç, *Söyle Margos Nerelisen?*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2010.

Margosyan, Mıgırdiç, *Tespîh Taneleri*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Maurois, André, *Les Silences du Colonel Bramble, Les Discours et Nouveaux Discours du Dr. O'Grady*, Livre de Poche, Paris, 1958.

Mavryan, Vahram, *Her Yerde Ermeni Var*, Çeviren: Klemans Çelik (Zakaryan), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003.

McNeill, William H., *Dünya Tarihi*, Çeviren: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara, 1998.

Minassian, Anaide Ter, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm, 1887-1912*, Çeviren: Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Miquel, Pierre, *Çanakkale Cehennemi*, Çeviren: Nuriye Yiğitler, Kafekültür Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Najarian, Peter, *Son Ermeni*, Çeviren: Ece Eroğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement*, University of California Press, Los Angeles, 1975.

- Նատալի, Շահան, *Թուրքերը և Մենք* (Natali, Şahan, *Turkeri yev Menk*),
Հայրենիք, Երևան, 2011, <http://www.mayrhayastan.am/doc/arm/pdf%20grqer/Natali%20Shahan%20Turkern%20ev%20menk.pdf>
- Նազարբեկյան, Տովմաս, *Հայկական կորպուսն ընդդեմ թուրքական զորքերի* (Nazarbekyan, Tovmas, *Haykakan korpusn inddem turkakan zorkeri*),
Ռուսերենից Թարգմանությունը՝ Վարուժան Փամբուխչյանի, Մ. Վարանդեան հրատարակչություն, Երևան, 1994.
- Nichanian, Marc, *Edebiyat ve Felaket*, Çeviren: Ayşegül Sönmezay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Odyan, Yervant, *Yoldaş Pançuni*, Çeviren: Sirvart Malhasyan, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- Orga, İrfan, *Bir Türk Ailesinin Öyküsü*, Çeviren: Arın Bayraktaroğlu, Everest Yayınları, İstanbul, 2013.
- Özakman, Turgut, *Diriliş-Çanakkale 1915*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011.
- Özalp, Nazmi (Der.), *Türk Musikisi Tarihi*, TRT Müzik Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1997.
- Öztürk, Ali Osman, *Karşılaştırmalı Edebiyat Araştırmaları*, Selçuk Üniversitesi Vakfı Yayınları, Konya, 1998.
- Pageaux, Daniel-Henri, *La Littérature générale et comparée*, Armand Collin, Paris, 2001.
- Page, Thomas Nelson, *Italy and the Word War*, Charles Scribner's Sons, New York, 1920, <http://net.lib.byu.edu/estu/wwi/comment/Italy/PageTC.htm>
- Պալաքյան, Գրիգորիս, *Հայ Գողգոթան* (Balakyan, Grigoris, *Hay Goğgotan*),
Հայաստան հրատարակչություն, Երևան, 1991.

- Paulhan, Jean, *Le Guerrier appliqué*, Ed. Edward Sansot, Paris, 1919, <https://archive.org/details/leguerrierappliq00paul>
- Pasdermajian, Garegin, *Why Armenia should be free*, Hayrenik Publishing Company, Boston, 1918, https://archive.org/stream/whyarmeniashould00pasduoft/whyarmeniashould00pasduoft_djvu.txt.
- Perrault, Charles, “Le Siècle de Louis le Grand”, http://fr.wikisource.org/wiki/Le_Si%C3%A8cle_de_Louis_le_Grand
- Plehanov, Georgi, *Sanat ve Toplumsal Hayat*, Çeviren: Selim MIMOĞLU, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1987.
- Proust, Marcel, *Le Temps retrouvé*, Ed. Flammarion, Paris, 1986.
- Remarque, Erich Maria, *Garp Cephesinde Yeni Bir Şey Yok*, Çeviren: Nihal Yeğİnobalı, Engin Yayıncılık, İstanbul, 1994.
- Romains, Jules, *Les Hommes de Bonne Volonté, Prélude à Verdun*, Ed. Flammarion, Paris, 1963.
- Sade, Marquis de, *Justine ya da Erdemin Felaketleri*, Çeviren: Bİrsel Uzma, Çiviyazıları Yayınları, İstanbul, 1999.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918’e*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.
- Sanders, Liman von, *Türkiye’de Beş Yıl III*, Cumhuriyet Yay., İstanbul, 1999.
- Sarımay, Yusuf, *24 Nisan 1915’te Ne Oldu? Ermeni Sevk ve İskânının Perde Arkası*, İdeal Kùltür&Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Selçuk, İlhan, *Yüzbaşı Selahattin’in Romanı*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2010.
- Sepetçioğlu, Mustafa, *...Ve Çanakkale 1 Geldiler*, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- Sepetçioğlu, Mustafa, *...Ve Çanakkale 2 Gördüler*, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- Sepetçioğlu, Mustafa, *...Ve Çanakkale 3 Döndüler*, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2011.

- Serrail, Général, *Mon Commendement en Orient (1916-1918)*, Ernest Flammarion, Paris, 1920, <http://en.calameo.com/read/002152756a01b75fa9dda>
- Soljenitsın, Aleksandr, *Ağustos 1914*, Çeviren: Leyla Soykut, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1972.
- Sotiriyu, Dido, *Benden Selam Söyle Anadolu'ya*, Çeviren: Atilla Tokatlı, Can Yayınları, İstanbul, 2012.
- Soylu Metin, *Yüzbaşı Mehmet Muzaffer*, Truva Yayınları, İstanbul, 2012.
- Sönmez, Bingür; Yıldız, Reyhan, *Ateşe Dönen Dünya, Sarıkamış*, Omnia, İstanbul, 2013.
- Staël, Madame de, *De la littérature considéré dans ses rapports avec les institutions sociales*, Imprimerie de Crapelet, Paris, 1860.
- Staël, Madame de, *De l'Allemagne*, Lib. Firmin Didot Frère, Paris, 1852.
- Stone, Norman, *World War One*, Penguin Books, London, 2008.
- Sunata, İ. Hakkı, *Gelibolu'dan Kafkaslara/I. Dünya Savaşı Anılarım*, Yayına Hazırlayan: Kansu Şarman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.
- Sunata, İ. Hakkı, *İstanbul'da İşgal Yılları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- Surmelian, Leon Z., *I Ask You, Ladies and Gentlemen*, E.P. Dutton&Co., New York, 1945.
- Surmelian, Leon Z., *Soruyorum Size Hanımlar ve Beyler*, Çeviren: Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- Սվազլյան, Վերժինե, *Հայոց Յեղասպանություն*, (Svazlıyan, Verjine, *Hayots Tzeğaspanutyun*), ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն հրատարակչություն, Երևան, 2011.

- Şener, Sevdâ, *Dünden Bugüne Tiyatro Düşüncesi*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012.
- Şenözen, Vasfi, *I. Dünya Savaşı Yılları ve Kafkas Cephesi Anıları*, Yayına Hazırlayan: Saro Dadyan, Okuyanlar Yayınları, İstanbul, 2013.
- Şolohov, Mihail, *Ve Durgun Akardı Don*, Çeviren: Tektaş Ağaoğlu, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2008.
- Tacitus, *Dialogues des oratoriens*, <http://remacle.org/bloodwolf/historiens/tacite/dialogue.htm>
- Taşkıran, Cemalettin, *Ana Ben Ölmedim, I. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.
- Tekşan, Mesut, *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi*, Kriter Yayınları, İstanbul, 2004.
- Teodik, *11 Nisan Anıtı*, Redaktör: Dora Sakayan, Belge Yayınları, İstanbul, 2010.
- Torosyan, Sarkis, *Çanakkale'den Filistin Cephesine*, Çeviren: Gizem Şakar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Թոթովենց, Վահան, *Կյանքը հին հռոմեական ճանապարհի վրա* (Totovents, Vahan, *Kyankı hin hromeakan canaparhi vra*), Մովսեսյան գրող հրատարակչություն, Երևան, 1979.
- Troçki, Lev, *Sanat ve Edebiyat*, Çeviren: Aslıhan Aydın, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 2001.
- Trombo, Dalton, *Johnny Silahını Kaptı*, Çeviren: Taylan Kızılöz, Plato Film Yayınları, İstanbul, 2009.
- Uçuk, Cahit, *Bir İmparatorluk Çökerken...*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014.
- Uzuner, Buket, *Uzun Beyaz Bulut Gelibolu*, Everest Yayınları, İstanbul, 2014.

- Vico, Giambattista, *Yeni Bilim*, Çeviren: Sema Önal, Doğubatı Yayınları, Ankara, 2007.
- Wellek, René, Warren, Austin, *Edebiyat Teorisi*, Çeviren: Ö. Faruk Huyugüzel, Dergah Yayınları, İstanbul, 2011.
- Wells, Herbert George, *The War that will and War*, P.&C. Palmer, London, 1914, <https://archive.org/details/warthatwillendwa00welluoft>
- Յանիկյան, Գուրգեն, *Նպատակ և ճշմարտություն* (Yanikyan, Gurgen, *Npatak yev Cšmartutyun*), <https://vahagnakanch.files.wordpress.com/2011/04/gurgen-yanikyan-npatak-yev-jshmardutryun.pdf>
- Yazman, Mehmet Şevki, *Cephaneniz Yoksa Süngünüz Var/Bir Subayın Kaleminden "Türk Çanakkale"*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2008.
- Yazman, Mehmet Şevki, *Kumandanım Galiçya Ne Yana Düşer?/Mehmetçik Avrupa'da: M. Şevki Yazman'ın Anıları*, Yayına Hazırlayan: Kansu Şarman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- Yergök, Ziya, *Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)*, Yayına Hazırlayan: Sami Önal, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007.
- Yıldırım, Leyla, *Komutanların Yazgısı I, Orada Herkes Ölüyor...*, Gita Yayınları, İstanbul, 2009.
- Yıldırım, Leyla, *Komutanların Yazgısı II, Git! Ama Sen Sakın Ölme...*, Gita Yayınları, İstanbul, 2009.
- Yılmaz, Veli, *1 inci Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, Cem Ofset, İstanbul, 1993.
- Zweig, Stephan, *Clarissa*, Çeviren: Gülperi Sert, Serpil Erfindik, Can Yayınları, İstanbul, 2014.

Makaleler:

Akçam Taner, “Yüzbaşı Torosyan Tartışmaları: Ya da Suskunluğun Sessiz Anlaşması”, <http://t24.com.tr/haber/yuzbasi-torosyan-tartismalari-ya-da-suskunlugun-sessiz-anlasmasi,224224>

Alver, Köksal, “Sosyolojik Eleştiri: Sosyolojik Okumaya Giriş”, *Edebiyat Sosyolojisi*, Editör: Köksal Alver, Hece Yayınları, Ankara, 2012.

Ampère, Jean-Jacques, “De la littérature française dans ses rapports avec les littératures étrangères au moyen âge”, *Revue de Deux Mondes*, Période Initiale, 2e série, tome 1, 1833, pp. 22-34.

Arlı, Berna, “Demans (Bunama)”, Ankara Numune Eğt. Ve Arşt. Hastanesi 1. Nöroloji Kliniği, http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:ZrTJ3Xy5Ar0J:anh.gov.tr/index.php%3Foption%3Dcom_docman%26task%3Ddoc_download%26gid%3D1033%26Itemid%3D414+%&cd=9&hl=tr&ct=clnk&gl=tr

Arslan, Ozan, “I. Dünya Savaşı Başında Kapitülasyonların İttihad ve Terakki Yönetimi Tarafından Kaldırılması ve Bu Gelişme Karşısında Büyük Güçlerin Tepkileri”, http://www.fed.sakarya.edu.tr/arsiv/yayinlenmis_dergiler/2008_1/2008_1_21.pdf

Aslanoğlu, İnci, “Dışavurumcu ve Uşçu Devirlerinde Bruno Taut (1880-1938)”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, Bahar 1976, http://jfa.arch.metu.edu.tr/archive/0258-5316/1976/cilt02/sayi_1/35-48.pdf

Aslanoğlu, İnci, “Modernizmin Tanımı, Sınırları, Erken Yirminci Yüzyıl Mimarlığında Farklı Tavrılar”, http://jfa.arch.metu.edu.tr/archive/02585316/1988/cilt08/sayi_1/59-66.pdf

Ball, Hugo, “Dada Fragmanları”, *Sanat ve Kuram, 1900-2000 Değişen Fikirler Antolojisi*, Editör: Charles Harrison, Paul Wood, Çeviren: Sabri Gürses, Küre Yayınları, İstanbul, 2011.

- Birol, Gaye, “Modern Mimarlığın Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, <http://w3.balikesir.edu.tr/~birol/modernizm.pdf>
- Broué, Pierre, “Le Parti bolchévique”, 1963, http://www.luttedeclassé.org/marxisme/broue_pbolch.pdf
- Çeliktemel-Thomen, Özde, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sinema ve Propaganda (1908-1922)”, *Kurgu Online International Journal of Communication Studies*, vol. 2, June 2010, <http://www.kurgu.anadolu.edu.tr>
- Elsea, Jennifer K.; Weed, Matthew C., “Declarations of War and Authorizations for the Use of Military Force: Historical Background and Legal Implications”, Congressional Research Service, <http://fas.org/sgp/crs/natsec/RL31133.pdf>
- Guillot, Antonin, “Les Américains dans la Guerre”, <http://net.lib.byu.edu/estu/wwi/comment/Allerey/Allerey02.html>
- Güllü, Ramazan Erhan, “1895-1896 Ermeni İsyanlarının Osmanlı Vilayet İdaresine Etkileri - Halep Örneği”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1815/19165.pdf>
- Hovhannisian, Richard G., “Armenia’s Road to Independence”, *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, Volume II, Ed. By Richard G. Hovhannisian, St. Martin’s Press, New York, 1997.
- Hovhannisian, Richard G., “The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876-1914”, *The Armenian People, From Ancient to Modern Times*, Volume II, Ed. by Richard G. Hovhannisian, St. Martin’s Press, New York, 1997.
- Jagielski, Jean François, “Tuer/être tué: les pertes et ‘les mille figures de la mort’ sur le Chemin de Dames de mars à octobre 1917”, http://www.crid1418.org/doc/textes/jagieslki_mourir_cdd.pdf
- Karaca, Birsen, “Armenian Terror During the Change in the Perception of and Reaction Towards Terrorism”, *Review of Armenian Studies*, No: 31, Special issue: Centenary of the Armenian Resettlement, Ankara, 2015, p. 205-221.

Կոսոյան, Հայկ, “Վան-Քաղաքամիջի Հերոսամարտը”, *Վան-Վասպուրականի Հերոսամարտը*, (Kosoyan, Hayk, “Van-Kağakamici Herosamartı”, *Van-Vasputakani Herosamartı*), Կազմող՝ Հ. Դ. Փափազյան, Երևան, 1990.

Le Naour, Jean-Yves, “Les marraines de guerre”, <http://www.jeanyveslenaour.com/images/les%20marraines%20de%20guerre.pdf>

Loez, André, “Improviser l’indiscipline: stratégies, contraintes et craintes des mutins de 1917”, <http://www.afsp.msh-paris.fr/activite/2006/germmgrhispo06/txt/loez.pdf>

Mert, Hasan, “Çanakkale Savaşlarında Yarbay Mustafa Kemal”, http://atailkuyg.ege.edu.tr/files/h_m-canakkale_ata.pdf

Nasuhbeyoğlu, Tayfun, “Balkan Tarihine Genel Bir Bakış”, Ekim 2008, İstanbul, http://pusuladernegi.org/wp-content/uploads/balkan_tarihi.pdf

Nebioğlu, Nurhan, “Modern Dansın Ortaya Çıkış Süreci”, *Bilim ve Ütopya*, Mayıs 2006, <http://www.mavidans.com/modern-dans-tarihine-bir-bakis-urun55.html>

Özsoy, Osman, “Ermeni İddiaları Konusunda Türkiye Özür Mü Dilemeli, Özür Mü Beklemeli? Tarihi Gerçekler Işığında Tehcir Olayı”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Aralık 2008, s. 15-16, http://www.adyusbd.com/Makaleler/1876336592_OOZSOY.PDF

Sbrava, David, “La Guerre des Gaz 1915-1918 vue à travers les archives de l’ECPAD”, http://www.ecpad.fr/wp-content/uploads/2011/01/guerre_des_gaz.pdf

Selvi, Haluk, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Doğu Anadolu’da Ermeni Politikaları”, http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/birincidunyasavasi_ermropolitikolari.pdf

Semiz, Yaşar, “18 Mart 1915 Çanakkale Deniz Savaşı: Sebepleri, Gelişimi ve Sonuçları”, s. 228, <http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s14/semiz.pdf>

Şan, Mustafa Kemal, “Edebiyat Sosyolojisinin Tarihinden Basamaklar”, *Edebiyat Sosyolojisi*, Editör: Köksal Alver, Hece Yayınları, Ankara, 2012.

Tzara, Tristan, “Dada Manifesto 1918”, *Art in Theory, 1900-2000, An Anthology of Changing Ideas*, Edited by Charles Harrison&Paul Wood, Blackwell Publishing, Oxford, 2003.

Uricchio, William, “Birinci Dünya Savaşı ve Avrupa’da Kriz”, *Dünya Sinema Tarihi*, Editör: Geoffrey Nowell-Smith, Çeviren: Ahmet Fethi, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2008.

Uysal, Arzu, “XX. Yüzyılda Yabancılaşma ve Sanat”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 24, İzmir, 2008.

Vasey, Ruth, “Sinemanın Dünya Çapında Yaygınlaşması”, *Dünya Sinema Tarihi*, Editör: Geoffrey Nowell-Smith, Çeviren: Ahmet Fethi, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2008.

Veselovsky, Alexander, “From the Introduction to Historical Poetics: Questions and Answers”, Translated by Boris Maslov, http://lucian.uchicago.edu/blogs/historicalpoetics/files/2011/07/Veselovsky_IzvvedeniiaFINAL.pdf

Walker, Christopher J., “World War I and the Armenian Genocide”, *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, Volume II, Ed. By Richard G. Hovannisian, St. Martin’s Press, New York, 1997.

Wellek, René, “Leo Spitzer (1887-1960)”, *Comparative Literature*, Duke University Press, Volume 12, No: 4, Autumn, 1960, p. 310, <http://www.jstor.org/stable/1768560?seq=17>

Yağmur, Memduh; Özkılınç, Muhammed, “İlk Türk Sinemacısı Fuat Özkınay”, [http://broadcasterinfo.net/127/makaleler/sinema/6-t%C3%BCrk-sinemas%](http://broadcasterinfo.net/127/makaleler/sinema/6-t%C3%BCrk-sinemas%20)

C4%B1-100-ya%C5%9F%C4%B1nda-5-ilk-t%C3%BCrk-sinemac%C4%B1s%C4%B1-fuat-uzk%C4%B1nay-2.html

Yaldızkaya, Ömer Faruk, “Ağıtlar ve Tarihi Olaylar”, <http://www.turkuler.com/yazi/agitlar.asp>

Yavuz, Nurcan, “Erzincan Mütarekesinin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/24/113.pdf>

Yılmaz, Türel, “Balkan Tarihinden Bir Kesit: XIX’uncu Yüzyılda Balkanlarda Bağımsızlık Hareketleri”, http://www.medeniyet.edu.tr/sUBAT-1999_KHUKA_balkan_tarihinden_bir_kesit:_xixuncu_yuzyilda_balkanlarda_bagimsizlik_hareketleri.html

Tezler:

Demirbaş, Alper, *Birinci Dünya Savaşı’nın Avrupa Sanat Ortamına Etkileri*, Danışman: Prof. Dr. Sema Germaner, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Batı Sanatı ve Çağdaş Sanat Programı, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2009.

Güreşir, Salih Koralp, *Edebiyatımızda Sarıkamış Harbi (1914)*, Danışman: Doç. Dr. Haluk Harun Duman, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul, 2006, yayımlanmamış yüksek lisans tezi.

Hładki, Paweł, *Hippolyte Taine lecteur de Balzac, Stendhal et George Sand*, Danışman: Prof. Dr. Henryka Chudaka, Uniwersytet Warszawski, Instytut Romanistyki, Warszawa, 2006, yayımlanmamış yüksek lisans tezi.

Uluğlar, Emine Bilge, *1918-1928 Yılları Arası Türk Edebiyatında Hatıra Türü*, Danışman: Prof. Dr. Alemdar Yalçın, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, yayımlanmamış yüksek lisans tezi.

İnternet siteleri:

http://avalon.law.yale.edu/20th_century/bl34.asp#treatytext

http://avalon.law.yale.edu/20th_century/sykes.asp

http://avalon.law.yale.edu/20th_century/turkgerm.asp

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k91227n/f1.image.langFR>

http://henri-barbusse.net/index_fichiers/presentation.htm#PrésentationrapidedHenri BARBUSSE

<http://library.thinkquest.org/17297/index2.htm>

<http://mjp.univ-perp.fr/traites/1885berlin.htm>

<http://mjp.univ-perp.fr/traites/1918armistice.htm>

http://fr.wikipedia.org/wiki/Verdun_!_On_ne_passe_pas

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

http://tr.wikisource.org/wiki/Lozan_Bar%C4%B1%C5%9F_Antla%C5%9Fmas%C4%B1

http://tr.wikisource.org/wiki/G%C3%BCmr%C3%BC_Antla%C5%9Fmas%C4%B1

http://tr.wikisource.org/wiki/Mondros_Ate%C5%9Fkes_Anla%C5%9Fmas%C4%B1_30_Ekim_1918

http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Peace_Treaty_of_S%C3%A8vres

http://wwi.lib.byu.edu/index.php/President_Wilson%27s_Fourteen_Points

<http://www.arfd.info/>

<http://www.arfd.info/hy/>

http://www.askerihukuk.net/FileUpload/ds158941/File/kara_harbinin_kanunlari_ve_adetleri_hakkinda_sozlesme.pdf

<http://www.canakkalesehitlikrehberi.com/>

<http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/iliskiler/milletvekilleri.html>

<http://www.e-tarih.org/sayfa.php?sfid=611>

<http://www.gwpda.org/1918p/neuilly.html>

http://www.herodote.net/Textes/tVersailles_1919.pdf

<http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/FOREIGN/berlin.htm>

<http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/FOREIGN/stefano.htm>

http://www.histoire-fr.com/troisieme_republique_premiere_guerre_mondiale_7.htm

http://www.hunchak.org.au/aboutus/historical_program1887.html

<http://www.icrc.org/applic/ihl/dih.nsf/INTRO/155?OpenDocument>

<http://www.lamarne14-18.com/>

<http://www.le-dadaisme.com/histoire-dadaisme.html>

<http://www.margaretahnert.com/biography.html>

http://www.mlsa.am/home/links.php?id_link=8

<http://www.rmsslusitania.fr/2010/04/dernierdepart.html>

<http://www.roi-president.com/telechargement/traite/traite-de-trianon-1920.pdf>

<http://www.terresdecrivains.com/roland-dorgeles>

<http://www.ttk.gov.tr/templates/resimler/File/ktpbelge/antlasmalar/sevr.pdf>

<http://www.turkgeriatrivakfi.org.tr/index.php/demans-bunama>

<http://www.verdun.fr/Terre-d-Histoire/Verdun-et-la-Grande-Guerre/La-Bataille-de-Verdun>

Süreli Yayınlar:

L'Echo de Paris, le 7 Août 1914, <http://visualiseur.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k807711f>

L'Humanité, “Jaurès assassiné”, 1er Aout 1914, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k253902z>

Le Monde, “Censure–Les lettres des soldats britanniques écrites pendant la grande guerre finalement publiées”, le 29 Août 2013, <http://bigbrowser.blog.lemonde.fr/2013/08/29/censure-les-lettres-des-soldats-britanniques-ecrites-pendant-la-grande-guerre-finalement-publiees/>

Le Panorama de la Guerre, le 13 Mai 1915, 33e fascicule, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6465119t/f3.image>

Շահանդուհտ, «Նոր Հրատարակութիւն. Սողոմոն Թեհլիրեան Արդարահատոյցը», (*Şahanduht, “Nor Hratarakutyun: Soğomon Tehlirean Ardarahatoytsi*), 18 Օգոսթոս 2014, <http://www.aztagdaily.com/archives/199340>

Ansiklopedi ve Sözlükler:

Birinci Dünya Savaşı Ansiklopedisi, Görsel Yayınları, İstanbul, 1976.

Հայկական Սովետական Հանրագիտարան (Haykakan Sovetakan Hanragitaran), Խմբագիր՝ Վիկտոր Համբարձումյան, Հայ սովետական հանրագիտարան հրատարակչություն, Երևան, 1984.

Filmler:

Chaplin, Charlie, *Shoulder Arms*, 1918.

Dali, Salvador; Buñuel, Luis, *Un Chien Andalou*, 1929.

Desfontaines, Henri, *L'Alsace attendait*, 1917.

Desfontaines, Henri, *Les Enfants de France pendant la guerre*, 1918.

Dulac, Germaine, *La Coquille et le Clergymen*, 1928.

Эйзенштейн, Сергей Михайлович, *Броненосец «Потёмкин»* (Eyzenšteyn, Sergey Mihayloviç, *Bronenosets "Potyomkin"*), 1925.

Gance, Abel, *J'accuse*, 1919.

Jessner, Leopold, *Die Hintertreppe*, 1921.

Кулешов, Лев Владимирович, *Необычайные приключения мистера Веста в стране большевиков* (Kulešov, Lev Vladimiroviç, *Neabıçaynıe priklıyuçeniya mistera Vesta v strane bolşevikov*), 1924.

Léger, Fernand, *Le Ballet mécanique*, 1924.

Malins, Geoffrey H., *Battle of the Somme*, 1916.

McCay, Winsor, *The Sinking of the Lusitania*, 1918, https://archive.org/details/Sinking_of_the_Lusitania

Poirier, Léon, *Verdun*, 1928.

Ray, Man, *Retour à la Raison*, 1923.

Vidor, King, *The Big Parade*, 1925.

Wiene, Robert, *Das Kabinett des Dr. Caligari*, 1920.

Yazıcı, Ali, “Bunama (Demans) Belirtileri”, <http://www.uzmantv.com/konu/bunama-demans-belirtileri>